

İKTİSAT ve SOSYAL BİLİMLER

BURSA ÜNİVERSİTESİ İKTİSADI VE
SOSYAL BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

TEMMUZ : 1980

GİLT : 1 SAYI : 2

İKTİSAT ve SOSYAL BİLİMLER

BURSA ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE
SOSYAL BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

TEMMUZ : 1980

CİLT : 1 SAYI : 2

BURSA ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

YAYIN No.:3 – 013 – 0035

**BURSA ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ ve SOSYAL BİLİMLER
FAKÜLTESİ DERGİSİ**

CİLT: 1

TEMMUZ 1980

SAYI: 2

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Sosyalist Plânlâmada Dış Finansman Sorunları (Sovyet Deneyimi)	
Nuri BURHAN	1
Türk Banka Sisteminde İştirakçilik Uygulaması	
Selçuk ÖĞRENDİL	15
Bursa'da İmâlat Sanayiinin Yapısı ve Ana Sorunları	
İsmet Sabit BARUTÇUGİL	33
Proje Değerlendirme Yöntemleri	
Zekai YILMAZ	51
Verimliliğin Ölçülmesi ve İşgücü Verimliliğini Arttırma Yöntemleri	
Bilgütay AKŞİT	63
Davranışsal Bir Etken Olarak Tutumun Karar Vermedeki Rolü	
Erdal TEKARSLAN	73
The Socio - Economic Problems of The Green Revolution The South - Asios experience	
İhsan SEZAL	83
Siyasal Sistemlerin Bir İdeolojik Sorunu Olarak Düşünce Özgürlüğü	
Ali Yaşar SARIBAY	101
Kamu Hukukunda Tahvil İhracı	
Mehmet Nuri KARAAHMETOĞLU	115
Bay Keynes ve "Klâsikler"; Bir Yorum	
Ebru ERTAŞ	123
Para Teorisi ve Keynesgil İktisat	
Sacit ERTAŞ	135

İşten Çıkarma Tazminatı: F. Almanya'daki Hukuki Durum ve Avusturya Hukuku Nurhan AKÇAYLI	151
("Feshe Karşı Güvence" ve "İşyeri Yönetimi" Yasaları ile İşyeri Güvencesinin Sağlanması); Almanya'daki Hukuki Durum; Avusturya Hukuku Dikkate Alınmak Suretiyle Hazırlanmıştır. Nurhan AKÇAYLI	157
İngiltere'de Rekabet Politikasının Firmalararası Birleşime Etkisi Haşmet BAŞAR	165
Sosyoloji; Tenkitçi Bir Yaklaşım İhsan SEZAL	181
Türk Devrimi ve Yüksek Öğretim Gençliği Doç. Dr. Özer OZANKAYA / Ali Yaşar SARIBAY	197
R+D Managemet (Bir Derginin 10. Yılı) İsmet Sabit BARUTÇUGİL	203

SOSYALİST PLANLAMADA DIŞ FİNANSMAN SORUNLARI (SOVYET DENEYİMİ)

Nuri BURHAN*

Merkezi ya da buyurucu (emredici) bir plânlama ile yönlendirilen Sovyet ekonomisinde finansman plânlaması genel iktisadi plânlamanın bir kısmı olarak karşımıza çıkmakta ve çeşitli ekonomik uğraş dalları ile işletmelerin finansman plânlarına dayandırılmaktadır. Böylece, bütün devlet gelir ve harcamalarını kapsayan birleşik veya konsolide finansman plânları ile en yüksek aşamaya ulaşmaktadır.

Finansman plânlamasının asıl hedefi genel plânın uygulanabilmesi için gerekli kaynakları belirlemek, bunları hedeflerine uygun olarak çeşitli iktisadi faaliyet dalları ve çeşitli toplumsal-kültürel kuruluş tipleri arasında dağıtmak ve bu arada malzeme ve para tasarrufu sağlamaktır.

Birleşik finansman plânı şu gibi gelir kalemlerini içine almaktadır.

- Üretim vergisi,
- Kâr,
- Aşınma payları (amortismanlar),
- Kollektif çiftlik ve kooperatiflerden sağlanan gelirler,
- Devlet toplumsal sigorta fonları,
- Genel kamusal banka (Gosbank) tasarruf mevduatı,
- Dış ticaret v.s.¹

Plânın harcama bölümü ise sermaye birikimi, onarım masrafları, devlet işletme ve kuruluşlarının döner sermayelerinin artırılması, devlet çiftliklerinin stoklarının artırılması, toplumsal-kültürel harcamalar, devletin malzeme stoklarının genişletilmesi, banka rezervlerinin artırılması, yönetim-savunma v.s. ile ilgili masrafları içermektedir.

Şu var ki, bu plân, dolaysız bir hükümet onayını gerektirmemekte, yalnızca devlet plânının hazırlanmasında kullanılan bir bilanço olarak değerlendirilmektedir.

Bu makalenin asıl konusu, Sosyalist bir ekonomide plânın nasıl hazırlandığı sorusuna yanıt aramaktan çok, dış finansmana ilişkin bilgiler sunmak olduğundan dolayı Sovyet Plânlama sisteminin ayrıntılarına girmek istemiyoruz.

Konuya biraz daha yaklaşabilmek için şu noktayı da belirtmek gerekiyor:

(*) *Asis. Dr. Nuri BURHAN, Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi*

¹ M.Z. Bor.: "Plânların formüle edilişi (Sosyalist Ülkeler)" *İktisadi Kalkınma İçin Plânlama*, (Birleşmiş Milletler Uzmanlar Kurulu Raporu) içinde. Çev.: Nejedet Serin. A.Ü.S.B.F. Yayını. No. 257. 1968, s. 181-184.

Bilindiği gibi kalkınmanın dış finansmanı için gerekli döviz; borç, yardım, bağış, yatırım v.s. adları altında dışarıdan sermaye ithal ederek veyahut da dış ticaret bir araç olarak kullanılarak sağlanmak istenebilir.

Eğer dış olanaklar ikinci plâna itilmek istenirse o zaman da izlenen kalkınma stratejisinin bir gereği olarak para ve maliye politikaları aracılığı ile iç kaynaklar zorlanır².

İşte biz bu makale çerçevesinde, kaynaklar elverdiği ölçüde, Sovyet Plânlama sorumlularının dış ekonomik ve ticari ilişkilere ait tutumlarını artarmaya çalışacağız.

Ancak, SSCB dünyada en eski Sosyalist Plânı hazırlayıp uygulayan bir ülke olduğu için (1928 den beri) inceleme yöntemi olarak konuya tarihsel bir süreç içinde bakmak gerekli görülmüştür.

Ayrıca, Sovyet hükümeti özellikle rejimin ilk kurulduğu 1917 lerde ve ilk kalkınma plânının yapıldığı dönemlerde finansmanla ilgili olarak aşılması çok zor engellerle karşılaşmıştır.

Bunun temel nedenlerinden biri, o dönemin siyasal koşulları ise ondan da önemli bir başkası Çarlık Rusya'sından devralınan iflas etmiş bir ekonomik mirastır.

Hal böyle olunca, konumuzu aydınlatmakta yardımcı olacağı için, dış finansman sorunları ile karşılaştığı sıralarda, SSCB ve dünya ekonomisinin kısa bir tablosunu çizmekte yarar vardır.

Denilebilir ki, Lenin'in sıralamasıyla o günün Sovyet Rusya'sında sosyo-ekonomik yapı şu gibi çapraşık öğelerden oluşmaktaydı.

- Geleneksel köylü tarımı
- Küçük ölçekli meta üretimi
- Özel kapitalizm
- Devlet kapitalizmi
- Sosyalist kesim

demek ki ilk dönemde karma ekonomi ile sosyalist ekonomi birlikte oluşmuş, yan yana bulunmuştur.

Sanayileşmenin henüz ilk aşamasındaki o günün köylü Rusya'sında sınırlı köylü üretimine dayalı küçük burjuvalar hakim durumdaydı. Gerçi, ilk iş olarak 7-8 Kasım 1917'de önemli bir kaynak olan toprakta özel mülkiyete son verilmesi* ve diğer yandan da çalıştırdığı personel sayısı beşten fazla olan sınıai, ticari, mali ve tarımsal işyerlerinde, üretim-depolama, ürün ve hammadde alım ve satımında işçilerin denetimi ilke olarak kabul edilmişti. Ayrıca, Lenin, Kasım 1918 de Yüksek Ekonomi Kurulu aracılığı ile çıkarttığı bir kararla önemli kredi kurumlarından biri olan bankaları ve iç ve dış ticareti ulusallaştırmıştı. Ancak, plânlı bir ekonomiye geçişi kolaylaştıracak ve plânların uygulanmasını sağlayabilecek sağlam finansman kaynaklarına henüz kavuşulamamıştı.

² E. Gannage.: *Financement du Developpement*. Paris (P.U.F), 1969, s. 7 ve dev.

* Bununla beraber daha sonra gerçekleştirilen yoğun kollektifleştirme dönemine kadar toprakların çoğunluğu köylülerin elinde kalmış küçük bir bölümü devlet çiftlikleri tarafından kullanılmıştır; Ancak köylüler sürekli olarak devlet tarafından, kooperatif işletmeler kurmaya teşvik edilmişlerdir.

Bir yandan I. Dünya savaşı, diğer yandan iç savaş temel üretim ve birikim-
dağıtım merkezlerini darmadağın etmişti. Devrimin ilk yıllarında burjuvazi sık sık
kundaklamalara girişiyordu. Öyle ki, genel açlık yüzünden tahıl karaborsacılığı kolay
ve büyük kâr sağlamanın en kestirme yolu olmuştu.

Sanayi kesiminde Çarlık döneminden küçümsenemeyecek bir miras devralın-
mıştı. Moskova'nın kuzeybatısında tekstil ve demiryolu yapımının doğurduğu talebi
karşılama üzere bir miktar kömür ve demir ile çok küçük bir makina endüstrisi kurulmuştu.
Sibirya'da bazı madenler işletilmekte idi; bakır ve Kafkaslarda petrol çıkarılmasına
başlanmış bulunuyordu.

19. y.y'dan 20. y.y'a geçildiğinde hızlı bir demiryolu yapımına girişilmişti;
sanayi'deki büyüme hızı (% 8) İsveç'in düzeyine bile varmıştı³.

Ne yazık ki, I. Dünya Savaşı ve İç Savaş endüstriyi de felce uğratmıştı. Örneğin,
1920'lerde, devlete ait 4877 işletmeden sadece 2984'ü çalışıyordu. Önemli bir
metalurji bölgesi olan güneyde 50 yüksek fırından sadece birinin bacası tütüyordu ve
bölgedeki demir izabesi, savaş öncesi düzeyin yalnızca binde 5'i kadardı⁴.

Çarlık Rusya'sından artakalan kötü ekonomik miras'a şunları da eklemek iyi
olur. Ülkenin ekonomik ve teknik geri kalmışlığı en önemli üretim kollarının Fransız,
İngiliz, Alman ve Amerikan sermayesinin denetimine geçmesi sonucunu doğurmuştur.

Yabancı sermaye ülkeye girdikten sonra, zamanla temel dallara daha çok ege-
men olmuştu. Örneğin, 1880'lerde Rus sanayiindeki yabancı sermaye oranı % 18
iken 1914'de bu oran % 47'ye çıkmıştır.

Hele ağır sanayide bu oran % 60'a yakındı. Uluslararası sermayenin payı pet-
rolde % 60-70, bakırda % 56, altın ve platinde ise % 70'e ulaşıyordu.

Yabancı sermaye genellikle Ruslarla ortaklaşa örgütlenerek kazanç sağlıyordu
Topladıkları birikimler, Rus toprakları üzerindeki, çoğunluğu Paris ve Berlin köken-
li bankaların kasalarında toplanıyordu (Mevduatın % 75'i).

Egemenlik durumunu özetlemeye çalıştığımız Yabancı Sermaye, süper kârlar
sağlıyordu. Yalnızca 1887 ile 1913 yılları arasında Rus ekonomisine yatırılan 1.783
milyon Ruble karşılığında 2.300 milyon Rublelik kâr sağlanmıştı. Bunlar yetmiyor-
muş gibi Çarlık yönetimi Batılı'lara önemli ölçüde borçlanmıştı.

Çarın sadece toprak fethetmek amacıyla açtığı savaşların finansmanında kul-
lanılan bu dış borçların miktarı devrim öncesinde 11,5 Milyar Ruble gibi önemli bir
miktarla ulaşmıştı.

İşin daha da kötüsü, tıpkı Osmanlı borçlarında olduğu gibi, koşullar çok ağır-
dı.

Devlet, sadece faiz olarak yılda 600-700 Milyon Ruble ödemek zorundaydı.
Dış borçlara yine batılı sermaye çevrelerinin etkisindeki örgüt ve bankalardan alınan
ödünçler de eklendiğinde, toplam devlet borcu 55 Milyar Ruble'ye varıyordu⁵.

³ M. Dobb.: *Kapitalizm-Sosyalizm-Az Gelişmiş Ülkeler ve İktisadi Kalkınma*,
Çev.: Mehmet Selik, I. Basım, Ankara, (Doğan Yayın.) 1973, s. 204.

⁴ Y. Küçük.: *Endüstrileşme Sürecinin Temel Sorunları*. (Sovyet Deneyimi 1925,
1940), İstanbul (Bilim Yayın.) 1975, s. 93.

⁵ E. Zabeeline, *Comment L'URSS a Conquis son Indépendance Technique et
Economique*, Moscou, 1979, s. 9-11.

İşte yeni Sovyet hükümeti, biraz olsun bu borçların yükünü hafifletmek ve olumsuz etkisinden kurtulmak için Çar'ın borçlarının tamamını reddetmiştir.

Arkasından yabancı sermaye ulusallaştırılmış ve dış ticaret devlet tekeline geçerek yeni bir örgütlenmeye tâbi tutulmuştur⁶.

Bilindiği gibi. Ekim 1917 Devrimi sadece içerdeki Çarlık rejimini yıkmak için değil, aynı zamanda ve asıl onun temsil ettiği Kapitalist Sistemi de devirmek amaçlıydı. Bu uygulamaların sonucu olarak yeni Sovyet rejimi ile Batı arasındaki ilişkiler ciddi olarak, 10-15 yıllık bir dönemde sarsıldı. Siyasal açıdan varolan olumsuz koşullara bir de batı dünyasının sık sık karşılaştığı ekonomik bunalımları eklemek gerekir. Kapitalist sistem, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden başlamak üzere, kendi içsel çelişkilerini çözemediğinden, önemli sorunlarla uğraşmaya başlamıştı. İlk 1825'de patlak veren bunalımı sırasıyla 1847, 1857-1866-1873-1882-84 ve 1890'dakiler izlemiş, 1900'de bu kez Çarlık Rusyasında başlayan ve diğerlerine yayılan krizle 20 yüzyıl'a girilmişti. Ancak, 20 yüzyıl da bunalımı dönemi olmaktan kurtulamamıştı.

1920'lerde patlak veren bir başka ekonomik bunalım, bu arada Japonya'yı bile etkisine almıştı. Ama, en uzun ve faturası kapitalist dünya ve dolayısıyla onunla ekonomik ve mali ilişkiler kurmuş diğer devletler için en ağır olanı kuşkusuz 1929'daki durgunluk olacaktır. O dönemin ekonomik yaşamı bir çeşit panik yaratmıştı; Batı sermayesi ya atıl olarak elde tutuluyor, ya bir ülkeden öbür ülkeye dolaşiyor veya sürekli değer yitiriyordu. Gerçekten, 1929'da altın değeri 100 olarak kabul edilen, dünya ticaretinin değişim (mübadele) hacmi, 1934'de 34'e düşmüştür⁷.

Verdiğimiz bu bilgiler açıkça gösteriyorki, yeni Sosyalist Sovyet ekonomisinin sorumluları konumuz olan dış kaynak açısından son derece şanssızdılar⁸.

⁶ Dış finansman konusunda önemli etkileri olan reddedilmiş dış borçların ve Ulusallaştırılmış yabancı sermayenin alacaklılar bakımından dökümü hakkındaki ayrıntılı bilgi bulamadık.

Bir fikir vermiş olmak için, sadece Fransa'nın, 13.804 Milyon altın Franklık alacağını ve Sovyet Sanayiine yaptığı 2.500 Milyon altın Franklık yatırımı belirtmekle yetinelim.

BKZ: Association Nationale des Porteurs, Français de Valeurs Mobilieres. Rapport Présenté à l'assemblée Generale Paris. 1969. s. 153 ve dev.

⁷ H. Guitton.: *Fluctuations et Croissance Economiques*, Paris (Ed.Dallaz), 3. Baskı 1970, s.28-33.

⁸ Eğer bazı tarihi belgelere inanmak gerekirse, Sovyet devriminin kuruluş-yerleşme aşamasında ve ilk plân öncesinde öylesine mali sorunlarla karşılaşmıştır ki, bunu fırsat bilen ve uzun vadedeki çıkarlarını çok iyi hesaplayan bazı Alman-ABD bankerler grubu, ideolojik olarak karşıda olsalar, Yeni rejimin yöneticilerine mâli yardım önermekte bir sakınca görmemişlerdir.

BKZ: Papers Relating to the Foreign Relations of the USA. 1918 *Russia*, Volume 1 US. Government Printing Office, Washington 1931, s.375-376'dan nakleden Henry Coston, *Beynelminel Sermaye ve İhtilâller*, Çev: Kemâl Yaman, İstanbul, (Otağ Yay.) 1974, s.180 ve dev.

Her şeye karşın, proletarya birliğini sağlayıp Sosyalist plânlamaya aşamalı olarak varmayı tasarlayan Lenin, YENİ EKONOMİ POLİTİKASI (N.E.P.: New Economic Policy)'na (1921-1927) yönelerek sorunlara çözüm aramaya çalışmıştır.

Bu politika sırasıyla şu gibi temellere dayanıyordu:

1— Köylü sınıfını Sosyalist bir çerçeve içinde geliştirmek, tarımda % 10 büyüme sağlamak ve tarım ürünleri yükümlülüğünü (devletin ürünün belli bir kısmına el koyması) kaldırıp yerine ılımlı bir vergi koymak.

2— İşyerlerini özel kimselere kiralamak, devletleştirilmiş endüstriyi, bir yandan kamu kesimi içinde diğer yandan da pazar ekonomisi ile ilişkiler kurarak geliştirmek, endüstrinin önce köylüler için üretim yapmasını sağlamak.

3— Dünya Kapitalist Sistemi ile ilişkiler kurabilmek ve de tarımla sanayide istenenleri yapabilmek için yabancı kapitalistlere (örneğin, gemi ve liman inşasında İngilizlere, gübre üretiminde Almanlara v.s.), Lenin'in biraz da alaylı bir anlatımla dediği gibi "Batı Avrupa'nın en uygar ve en ileri kapitalizmine" bazı ayrıcalıklar tanımak v.s.⁹

Öyle anlaşılıyor ki, yanılma payı da olsa, SSCB'de dış kaynak arayışlarına ilk kez, bazılarının "Sosyalizme sırt çevirmek", kimilerinin de "mini kapitalizm" diye nitelendirdikleri¹⁰ Yeni Ekonomi Politikası (Y.E.P) ile başlanmıştır.

Uygulamanın ilk yıllarında, ayrıntılarını öğrenme olanağını bulamadığımız, 97 yabancı sermaye anlaşması imzalanmıştır.

Gerçi 1000'e yakın başvuru olmuştur. Ancak, hepsi kabul edilmemiştir¹¹. Çünkü, başvuranların önemli bir bölümü Kilit Sanayi dallarına yatırım yapmak istiyorlardı.

Dönemin batı sermaye ve teknoloji ile kısmen de olsa gerçekleştirilen bu işbirliğinin yanı sıra, I ve ilk plân döneminde (1928-1933) batıdan kredi almak da ihmal edilmemiştir. OCDE (Avrupa Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü) adına SSCB'nin dış yardım politikası üzerine bir inceleme yapan V. Vassilev'e göre, İç Savaşın bitiminden 1931 yılına kadar, Yeni Sovyet Hükümeti, Kapitalist ülkelerden yaklaşık 1,1 Milyar Ruble (1,2 Milyar dolardan biraz fazla) borç almıştır.

Yalnız II. Dünya Savaşı başlamadan önce bu borçların tamamı ödenmiştir. Araştırmanın bulgularına bakılırsa SSCB 1945 yılına kadar dış borç almamıştır ve 1945'den sonra da dış yardıma başvurmamayı bir politika olarak benimsemiştir. Tam tersine, II. Dünya Savaşından bu yana Sosyalist Blok ilkelerine yaklaşık 10 Milyar Ruble (11 Milyar dan biraz fazla) kredi vermiştir¹².

⁹ E. Preobrajensky: *De la NEP au Socialisme, Paris* (ed. du C N R S), 1966. Preface de P.Naville. S.X ve XI.

¹⁰ J.B. Fages: *Introduction a la diverssite des marxismes*, Toulouse (Privat Ed.), 1974, S. 48-49.

¹¹ Y. Fincancı, "Türk Kalkınma Plânları ve Sosyalist Plânlı Gelişme". ÜLKE, Sayı 6, Ankara, 1979. S.126-134.

¹² V. Vassilev.: *Politique d'aide du bloc Sovietique aux pays en Voie de developpement*, Paris, (Etudes du Centre de Developpement, (OCDE Yay) 1969, s. 65.

Belirtmek yerinde olur ki, bu yardımlar daha çok yatırım kredisi olarak verilmiş, böylece 850'ye yakın işletmenin kuruluşuna katkıda bulunulmuştur.

II. Dünya Savaşı bitip soğuk savaş dönemi başlayınca, bilindiği gibi çok taraflı siyasal ve ekonomik işbirliği geliştirilmiş, buna koşut olarak Birleşmiş Milletler Örgütünün ekonomik ve mâli konulardaki ihtisas organlarından, Dünya Bankası (IBDR) (1944), Uluslararası Finansman Kurumu (IFC) (1945), Uluslararası Para Fonu (IMF) (1944) v.b. kredi kuruluşları oluşturulmuştur.

Yalnız, bu kuruluşlar yapıları gereği kapitalist dünyanın etkisinde olduklarından ve özel girişimciliği, Liberal ekonomi felsefesini mâli yönden desteklemeyi amaçladıklarından kredi örgütlerine üye olmayı reddetmiştir^{1 3}.

Zaten II. Dünya Savaşından sonra, soğuk savaş alevlenmiş, 1 Ocak 1950'de, başta ABD olmak üzere İngiltere, Fransa, İtalya, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg Sosyalist blok ülkelerine karşı ekonomik ve teknolojik ambargo uygulamak amacıyla COCOM'u (coordinating Committee-Koordinasyon Komitesi) kurmuşlardır.

1950'deki kurucu üyelerine sonradan Norveç, Danimarka, Kanada, Federal Almanya, Portekiz, Türkiye ve Yunanistan'ın da katıldığı COCOM aşağıdaki malların satışını Sosyalist Blok için yasaklamıştır:

- a) Askeri malzemeler
- b) Nükleer malzemeler
- c) Sanayi malzemeleri^{1 4}

Böylece, sadece kendisine yaklaşık 20 Milyon kişinin yaşamına malolan II. Dünya Savaşı sonrasında, çok gereksinme duyduğu halde SSCB'nin bu kaynaklardan herhangi bir kredi veya teknik yardım alması söz konusu olmamıştır.

Yalnız şu da var ki, batı ile ilişkiler tamamen kopmuştu denilemez. Kanımızca, bu ilişkiler daha çok ikili anlaşmalarla sürdürülmüştür.

Özellikle, diğer ülkelerle olan ticari alışverişten elde edilen dövizlerle, gelişmiş kapitalist ülkelerden 5 yıllık kalkınma plânlarının uygulanmasında gerek duyulan girdileri alma yolu, SSCB tarafından yeğlenmiştir.

Diğer yandan, kapitalist dünyanın girişimlerine koşut olarak, 5-8 Ocak 1949 da Moskova'da Ekonomik Yardımlaşma Konseyi (COMECON), Bulgaristan, Çekoslovakya, Macaristan, Polonya, Romanya ve SSCB'nin katılımıyla ortaya çıkmıştır.

Bu örgüte 1950 de Demokratik Alman Cumhuriyeti, 1962 de Moğolistan ve 1972 de Küba üye olarak katılmıştır.

COMECON'un kuruluş amacı:

- a) Ekonomik tecrübe değişimi
- b) İlk madde besin
- c) Makina ve donatım yardımlaşması olarak belirtiliyor^{1 5}.

^{1 3} Bilindiği gibi Uluslararası birçok finansman kuruluşuna, sadece SSCB değil COMECON üyesi diğer ülkeler de üye değildir. Ancak Sosyalist blokta kendine özgü bir yol çizen Yuğoslavya bu örgütlere üyedir. Romanya da IMF üyesidir. Diğer yandan, yine Sosyalist Sistemi benimseyip uygulayan Çin IMF üyesidir ve Dünya Bankasına üye olmak içinde başvurmuştur. NB.

^{1 4} Cumhuriyet. 27 Mayıs 1980.

^{1 5} N. Kuyucuklu.: *Ekonomik Yardımlaşma Konseyi, (Sev-COMECON)*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayın., 1978, s. 18-19.

Ancak bu kuruluşun ilk yıllarında, SSCB'na dış kaynak konusunda yardımcı olacağı pek söylenemezdi. Çünkü, Çekoslovakya ile Doğu Almanya bir yana bırakılırsa, öteki üyelerin büyük çoğunluğu tarıma dayalı ekonomilere sahiptiler.

Dolayısıyla, başlangıçta COMECON çerçevesinde daha çok Sovyetlerin öteki üye ülkelere yaptığı yardımlar daha dikkat çekicidir.

Herşeye karşın, alınan ileriye dönük, geliştirici bazı kararlarla, batılıların ekonomilerini çok korudukları bir dönemde, uzun süreli ikili ticaret anlaşmaları imzalanabilmiştir. Ayrıca ekonomiler ve plânlar arasında bir eşgüdüm sağlanması gerektiği anlaşılmış ve 1957 den sonra çok yanlı ticaret anlaşması yapılmıştır.

Bu arada ödemelerin de Kliring esasına göre düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Diğer yandan çok yanlı projelerin uygulanmasına başlanmıştır. Bu alanda Konsey Enterkonnekte sistemi ve 1958 de kararlaştırılan 4500 km'lik Dostluk Petrol Boru Hattı örnek olarak verilebilir.

Yine daha önce gerçekleştirilenlere ek olarak, son yapılan çalışmalardan ve toplantılardan birinde, COMECON icra komitesi SSCB toprakları üzerinde maden araştırmaları yapmak ve yeni tarımsal üretim alanları açmak amacıyla ortak işletmeler kurulması kararlaştırılmıştır¹⁶.

Öyle sanıyoruz ki konumuz açısından söz konusu edilebilecek en önemli nokta özellikle 1962 den sonra COMECON çerçevesinde ekonomik plânların bütünleştirilmesi, iyileştirilmesi ve karşılıklı teknik bilgi alışverişinin hızlandırılmış olmasıdır.

Doğal olarak SSCB, kendi plânlarının uygulanabilmesi için, günümüzde sadece sanayileri ileri Çekoslovakya ile Doğu Almanya'dan değil artık belirli bir gelişmişlik düzeyine gelen diğer üye ülkelerden de herhalde, bazı teknik yardımlar alabilme durumundadır. Karşılıklı teknik yardımlaşma yanında mâli ve ticari işbirliğinin devreye sokulması da dikkati çekiyor.

Aynı örgüt içinde dış mâli ilişkileri yürütmekle yükümlü Uluslararası Ekonomik İşbirliği Bankası kurulmuştur. Kısa ve uzun vadeli krediler sağlama yanında, bu bankaya Kliring (Clearing) esasına dayalı, ticareti bir merkezden yönlendirme görevinin de verilmiş olması, çok taraflı yardımlaşmayı aynı blok içinde kolaylaştırmış olsa gerekir.

Sosyalist plânlamada dışarıdan alınan çeşitli yardımlar ve borçlar yanında, dış kaynak-döviz sağlayabilecek temel sektörün dış ticaret olduğunu ve bunun da devlet tekelinde bulunduğunu biliyoruz.

Dış ticaret örgütünün yapısını ve plânlama kuruluşu (GOSPLAN) ile olan bağlantısını kısa da olsa aktarmakta fayda vardır. Açıktır ki, diğer Sosyalist ülkelerde ve SSCB'de hiçbir ekonomik kuruluş veya üretim birimi, ilgili bir devlet şirketinin yahut da dışsattım-dışalım (ihracat-ithalat) kooperatifinin izni olmadan, dış ticaretle ilgili bir iş yapamaz. Bu prensip haliyle, dış ticareti plânla bütünleştirmeyi kolaylaştırmıştır.

Temelde yabancı ülkelerle kurulması ve yürütülmesi gereken ekonomik ve ticari ilişkilerin yönetimi, Dış Ticaret Bakanlığı ile Dış Ekonomik İlişkiler Devlet Komitesi esasında paylaşılmıştır. Bunlardan Bakanlık sadece ticaret anlaşmaları yapmak ve bunları uygulamakla, Devlet Komitesi ise, dış yardımlar ve yabancılarla

¹⁶ Informations Economiques de Bulgarie Sofia 1980, No. 3, s. 1-3.

ekonomik işbirliği konularıyla uğraşmaktadır. Her iki kuruluşta kendi alanlarına giren projeleri uygulayan devlet dış satım ve dış alım şirketlerini yönetir ve denetler. Bu iki merkeze yardımcı durumda Federal Ticaret Odası ile Tüketim Kooperatifleri vardır¹⁷.

Dış ticaretle ilgili olarak özellikle dış mâli ilişkilerin düzenlenmesi bilhassa ithalat ve ihracatın plânlanması bakımından çok önemlidir. Parasal plânla ve genel mâli ilişkiler demeti, bir anlamda Devlet Bankası (GOSBANK)'nın, Kısa Vadeli Kredi ve Emisyon Enstitüsünün ve de Federal Yatırım Bankası ile Dış Ticaret Bankası'nın ortaklaşa oluşturdukları Sosyalist Bankacılık Sistemi'nin bir uzantısı olarak görünmektedir.

Şunu da belirtelim ki, Ruble Konvertibl bir para olmadığı için yabancılarla yapılan ticaret amaçlı banka işlemleri, genellikle ticaret anlaşmalarını izleyen ödeme anlaşmaları temeline dayandırılmaktadır.

Özetini sunmaya çalıştığımız bu tip bir örgütlenme, Ruble'nin özelliği yönünden de zaten gerekli görülmüyor. Mekanizmasını kısaca tanıttığımız dış ekonomik ve ticari ilişkiler¹⁸ ulusal plânın bir parçasıdır ve dış finansmanla ilgili görevlerini yerine getirebilmek için devlet bütçesi aracılığı ile aşağıdaki şekilde plânlanır:

1— Önce genel bir ulusal ekonomik tablo hazırlanır.

2— Ardından üretim-tüketim ve toplumsal gayrisafi birikim dengelerini gösteren maddi dengeler ortaya çıkarılır.

3— Nihayet mâli dengeler özetlenir.

Ulaşılmak istenen dış kaynakla ilgili ilişkilerin plânlanmasında en önemli nokta, maddi dengeler tablosunun hazırlanmasıdır.

Gerçekten, bu çok çapraşık bir iştir. Zira, Sovyet plânlama sisteminde bu bölümde yaklaşık 10.000 ürünün muhasebesi yapılmaktadır. Yalnız, zor da olsa, en çok bu hesaplama dışalım-dış satım olanakları belirlenebildiği için gerekliliği açıktır.

Dış ticaretle ilgili plânlama aşağıdan yukarıya ve yukarıdan aşağıya olmak üzere iki aşamalı bir süreç içinde gerçekleştirilir. Önce ilgili kamu kuruluşları, dış alım ve dış satım şirketleri ile kooperatiflere bir direktif göndererek plân taslağı ister. Bu taslak uygulamadaki plân sonuçları ve amaçlanan hedefler de hesaba katılarak Merkezi Yönetime yollanır, böylece 1. aşama biter. Merkez, kendine göre döviz olanaklarını da hesaba katarak söz konusu taslakta bazı düzeltmeler yapar. Doğal olarak bu değişiklikleri tasarlanan Gosplân'ın görüşlerini ve ilgili şirketlerin önerilerini de dikkate alır.

Dış ticaret plânlanmasının 2. ve son aşaması da böylece biterken, ilk taslak bir anlamda kesin plâna dönüştürülmektedir. Yine bu dönemde dış ticari ve mâli ilişkiler ayrıntılı bir biçimde açıklanır. Örneğin ihracat ve ithalat genel tabloları kendi içinde, ülke ve ürün'e göre ayırma tâbi tutulur. Uygulamaya için gerekli döviz, ulaşım olanakları önceden belirlenir, ayrıca dış alım ve dış satım şirketlerinin gelir dengeleri incelenip plânın gerçekleştirilmesine ne ölçüde uygun olduğu etraflıca sergilenir.

Dış kaynak yaratan bu kesim konumuz açısından önemli olduğu için özellikle ithalat, ihracat ve döviz plânlanmasını biraz daha yakından tanımak iyi olur. Gerçek-

¹⁷ V. Vassilev, a.g.e., s. 28-29

¹⁸ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için Bkz: *Soviet Foreign Trade Organisations*, Moscow, 1980, s. 1-8.

ten de plânlamada dış alım ve dağıtım o kadar ayrıntılı gösterilmektedir ki, bu dış alımın hangi ülkenin hangi yöresinden yapılacağı, hangi dövizle ödeneceği, Clearing esasına mı dayandığı, peşin mi yoksa kredili mi ödeneceği, bu malların gideceği firmalara nasıl götürüleceği v.s. inceden inceye önceden saptanmaktadır.

Aynı şey ihracat içinde geçerlidir. Ulaşım-taşıma konusunda Dış Ticaret Bakanlığı ile P.T.T. Bakanlığı, Haberleşme bakanlığı, Deniz ve Nehir Ulaştırma Bakanlıkları arasında sıkı bir işbirliği oluşturulmuştur. Diğer yandan döviz plânlaması çeşitli ödeme biçimlerini dikkate olarak parasal sorunları, kullanılabilecek paranın konvertibl mi, değil mi, yoksa sınırlı konvertibl mi olduğunu öğrenerek çözümü kavuşturur¹⁹.

Döviz plâni özellikle, dış ticaretle Dış Ekonomik ilişkilerin bütünü arasında, ne ölçüde bir denge sağlanabileceğini gösterdiği için dış finansman konusunda ayrı bir öneme sahiptir.

Şu noktayı da eklemeliyiz ki, SSCB'de dış ticari ilişkiler yabancılarla geliştirilen ekonomik ve teknik işbirliğinden ve onun yönetiminden ayrı tutulmaktadır. Örneğin bir makinanın satışı, eğer satıştan sonra kullanımını öğretmek için uzman göndermeyi gerektirmiyorsa, yalnızca bir ticari işlem sayılmakta, oysa satılan makinalarla bir fabrika kurulduğunda haliyle teknisyenlere gereksinme duyulduğundan, ekonomik ve teknik işbirliği kapsamına girmektedir.

Bu plânların uygulanması, ilgili kamu kuruluşlarınca çok sıkı bir denetime tâbidir. Özellikle dış ticaret ve ekonomik işbirliği ilişkilerinin sonuçlarını muhasebeleştirmekle yükümlü dış satım ve dış alım şirketleri sürekli denetlenir.

Şu var ki, bütün bu ince denetlemeye ve plânlamaya karşın, SSCB'de ve diğer Sosyalist ülkelerde, dış ilişkilerde çok bürokratik davranıldığı, mekanizmanın çok ağır işlediği, ayrıca iç fiyatlardan dünya fiyatlarına geçişte bazı güçlüklerin çıktığı ileri sürülmektedir.

Bir başka yönden, özellikle az gelişmiş ülkeler, Sosyalist bloktan, kendi ürünlerinin serbest pazarda çok pahalıya satılmasından yakınmaktadırlar. Bilhassa, meyva fiyatlarının yüksek olması talebi etkilediği için, bu bloka meyva ihraç edenleri memnun etmemektedir.

Bu serzenişlere karşın, merkezi plânlama yandaşları, Sosyalist bir ekonomide fiyatların sunu-istek (arz ve talep)'e göre değil, plân tarafından ilgili kamu kuruluşları ile uzun uzun tartışıldıktan sonra belirlendiğini, ayrıca SSCB'de dış satımdan (üretim malı olsun - tüketim malı olsun) herhangi bir vergi alınmadığını, oysa dış alımın düşük bir gümrük vergisi dışında ayrıca değişik vergilerle vergilendirildiğini, farkın da bundan kaynaklandığını ileri sürmektedirler.

Diğer yandan, SSCB'de daha çok ithal edilen tüketim malları üzerinden gümrük vergisi dışında, ciro vergisi ve dağıtım komisyonunda alınmaktadır. Eğer yabancılardan alınan malın fiyatı iç piyasada yüksekse devlet subvansiyon (destekleme yardımı) vermekte, düşük olduğunda da aradaki farkı vergi ile alarak iç ve dış fiyat eşitlemeye çalışmaktadır.

Dış satım ise vergiden bağışık (muaf) tutulmuştur. Böyle bir düşünceyle dış ticaret dengesi sağlanmak istenmekte ve tasarlanan döviz plânının gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır. Anılan soruna ilişkin olarak Sovyet Ekonomi Profesörü şunları

¹⁹ V. Vassilev, a.g.e., s.33.

söylemektedir. "Dünya piyasalarında belirli mallar için önceden belirlenmiş referans olarak kabul edilebilecek belli bir fiyat zaten yoktur. Hatta izlenen dış ticaret politikalarına ve dış ekonomik gidişatin durumuna bağlı olarak ortaya çıkan birbirinden farklı 3-4 çeşit fiyattan bile söz edilebilir²⁰.

Bu yorumla yetinerek, konu üzerinde daha fazla vakit yitirmeden biraz da dış finansman politikalarındaki son gelişmelere değinelim. SSCB'nin son plânlamaya ilişkin resmi açıklamaları aşağıdaki noktaları içermektedir:

a) Bilindiği gibi, savaş döneminde duraklayan dış ilişkiler sonradan canlılık kazanmış, dünya enerji darboğazına karşın 9. plân dönemindeki (1970-1975) dış ticaret hacmi 1970 de 20 Milyar Ruble'den 1975 de 51 Milyar Ruble'ye çıkmıştır. Bu dönemde kimya, otomobil v.s. gibi endüstri dallarında yaklaşık 200 üretim birimi dışarıdan satın alınmıştır, dış ticaret hacminin 10. 5 yıllık plân döneminde (1976-1980) de % 30-35 oranında artırılması plânlanmıştır²¹.

b) Teknoloji konusunda gözlemlenen bazı aksaklıkları gidermek için daha çok lisans ve teknik belgeler alınıp satılması ve ortak projelerin gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır.

c) Ayrıca, ikinci hedefe ulaşılmasına yardımcı olabilecek bir araç olarak ekonomik, teknik ve bilimsel işbirliğinin sadece Sosyalist blokla ve az gelişmiş ülkelerle değil gelişmiş kapitalist ülkelerle de kurulup gelişmesi 10. plânın hedeflerinden biri olarak görülmektedir.

Bu amaca koşut olarak, dış finansman sorunlarını, gelişmiş veya az gelişmiş kapitalist ülkelerden değişik bir yaklaşımla ele alan SSCB kapitalist dünya ile telafi edici anlaşmalar (accord de Compensation) imzalamaktadır²². Yine batı dünyası ile ekonomik ve teknik işbirliğini tatmin edici bir aşamaya getirebilmek için, ikili yardımlaşmaların yanı sıra, çok taraflı ilişkileri de canlandırmak amacıyla COMECON devreye sokulmuş ve hazırlanan bir anlaşma taslağı Ortak Pazar Bakanlar Konseyine sunulmuştur²³.

Dış ticaretin genel yapısını 1975-76 yılları için ortaya koyan aşağıdaki rakamlar bu eğilimi destekleyen belirtirler olarak değerlendirilebilir.

²⁰ Aynı eser, s.38.

²¹ Grandes options de l'economie nationale de L'URSS Pour 1976-1980 projet du CC du P.C.US pour le 25^e Congres Supplement: *Socialisme: Theorie et pratique*, (Moscou) 1976 s.22.

²² Buantlaşma şu demektir; Yabancı firmaların işbirliği ile, SSCB'de mülkiyeti tamamen devlete ait bazı işletmeler kurulmaktadır. Firmalar Sovyetler'e Lisans, kredi araç-gereç vermekte, bu krediler de ortaklaşa kurulan işletmenin ürettiği malın bir kısmının geri satışı ile ödenmektedir. İşte telafi edici anlaşmalar bu amaçla imzalanmaktadır.(N.B.)

²³ *Rapport d'activite du Comite Central du P.C.U.S. et taches immediates du parti en politique interieure et exterieur 25 Congres du P.C.U.S., Moscou*, 1976, s. 78-79.

Tablo: 1 — S.S.C.B. Dış Ticareti (Milyon Ruble)

	1975			1976		
	Denge	Dış Satım	Dış Alım	Denge	Dış Satım	Dış Alım
Toplam	-2.064.8	17.566.0	19.630.8	-1.542.7	20.180.3	21.723.0
Endüstri Ülkeleri	-2.371.8	4.323.0	6.694.8	-2.521.4	5.752.8	8.274.2
Az gelişmiş Ülkeler	19.1	2.397.8	2.378.7	458.0	2.602.5	2.144.5
Merkezi Plânlı Eko.	287.9	10.845.2	10.557.3	520.7	11.825.0	11.304.3
COMECON Ülkeleri payı	124.7	9.984.9	9.86.2	324.7	10.748.6	10.424.9

Kaynak: IMF SURVEY. Vol.6, No.6, March 21, Washington 1977, s.94.

Dış ticaretteki bu yapısal değişiklik daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Nitekim SSCB dış ticaretini ülke gruplarına göre oransal olarak sergileyen aşağıdaki Sovyet kaynakları 1978 yılına ait bilgiler bu yoruma hak vermektedir.

Tablo: 2 — Ülke Gruplarına Göre SSCB Dış Ticareti (1978)

Ülke Grubu	Payı %
COMECON Üyesi Ülkeler	55,7
Diğer Sosyalist Ülkeler	4,1
Gelişmiş Kapitalist Ülkeler	28,0
Az Gelişmiş Ülkeler	12,2

Kaynak: "The USSR and The Modern World.", Soviet Union, No.2 (359) Moscow 1980, s.7.

Bir karşılaştırma yapmak gerekirse, 1966'larda²⁴ COMECON üyesi olmayanlar da içinde olmak üzere Sosyalist blokun Sovyet dış ticaretindeki payı yaklaşık % 66,5 iken bu oran günümüzde yuvarlak bir hesapla % 60'a düşmüş oysa 12 yıllık bir dönemde, yani 8. ve 9. plân döneminde az gelişmiş ülkeler de dahil kapitalist blokun payı % 33,5 den % 40'a tırmanmıştır.

Söz konusu gelişmeler kanıtlamaktadır ki gerek Sosyalist blok ve onun içinde SSCB ve gerekse batı, dış ekonomik ve ticari ilişkiler konusuna eskiye oranla artık daha esnek bir politika izleyerek yaklaşmaktadırlar.

Gerçekten günümüzde doğu batı arasındaki mal ve bilgi alışverişini kösteklemek amacıyla kurulmuş COCOM ve benzeri bazı kuruluşlar, biraz da çıkarları öyle gerektirdiği için, eski etkinliklerini yitirmişe benzemektedirler.

²⁴ Not: 1966 yılı için verdiğimiz bu oranlar V. Vassilev'in daha önce andığımız yapınının 52. sayfasındaki tablodan tarafımızdan hesaplanmıştır.

Az da olsa göze çarpan yumuşama (detente) nedeniyle, Sovyetlerin batıdan aldığı mal ve teknoloji oranı özellikle 1970-80 döneminde artmıştır. SSCB son on yılda 130 sanayi lisans satın alarak birçok kuruluşun yanı sıra bilgisayar aracılığı ile çalışan KAMA gibi büyük ölçekli kamyon fabrikalarını kurabilmişlerdir.

Ayrıca, kısmi bir yumuşama yanında soğuk savaş rüzgarlarının da sürekli esmesine karşın günümüzde, batının egemenliğindeki uluslararası para piyasaları Sosyalist ülkelere kredi vermekte isteksiz davranmamaktadırlar.

Bu satırların yazıldığı sıralarda elde edebildiğimiz bilgilere bakılırsa, Viyana Karşılaştırmalı Ekonomik Bilimler Enstitüsünün yaptığı bir araştırmaya göre^{2 5} tüm doğu ülkeleri ve SSCB'nin batı ülke ve bankalarına olan borcu 1979 da 65 milyar dolar iken, 1980 sonuna kadar 70 milyar dolar bulacaktır. Bu borçların ayrıntılı dökümünü bilemiyoruz.

Görüldüğü kadarıyla SSCB yaklaşık 18 milyar dolar olan dış borçlarını bir miktar azaltmayı plânlamıştır. Öteki Sosyalist Ülkeler ise ek 5 milyar dolar daha borçlanacaktır, bu kredilerin üçte ikisi batı bankalarında, üçte biri de batılı devletlerden gelmektedir. Bir başka dikkati çeken nokta da Varşova Paktı Üyeleri arasında, Polonya'nın yaklaşık 18,5 milyar dolarla en borçlu ülke durumunda olmasıdır; SSCB'nin de Polonya'ya 1 milyar dolar kadar ödünç vermesi kararlaştırılmıştır.

Ancak şunu da anımsatalım ki, Sosyalist bloka kredi açan bankerler grubu, IMF aracılığı ile, Türkiye'de ve diğer az gelişmiş ülkelerde olduğu gibi, ekonomiyi yakından denetleyememekte ve bazı mâli ve ekonomik politika uygulama zorunluluğu öne sürememektedirler. Ama gene de, Batılı mâli örgütlerin Doğu bloku ülkelerini ve özellikle Polonya'yı en "güvenilir borçlu" gözüyle gördüklerini bu arada kaydedelim.

Kanımızca, merkezi plânlamaya dayalı ekonomilerin dış kredi gereksinimlerinin ve dolayısıyla sağlanan dış mâli olanakların son yıllarda biraz artmış olmasını yalnızca doğu batı işbirliğinin gelişmesi ve konuya ilişkin esnek bakış açısı ile yorumlamak yeterli olmayabilir.

Kuşkusuz dünya ekonomisindeki enerji bunalımı, Sosyalist ekonomilerdeki yapısal evrim ve beklenmedik kötü iklim koşulları da dış kredi gereksinimini herhalde zorlamışlardır. Gerçekten Birleşmiş Milletlerin bir araştırmasına göre, 1978 lerde Batılı Kapitalist Ülkelerde petrol ve doğal gazın toplam enerji içindeki payı % 74, kömürün payı da yaklaşık % 20-25 kadardı.

Avrupa ve Asyalı Sosyalist Ülkelerde ise kömür % 54'le ön plândaydı. Fakat bu ülkelerde toplam enerji arzı içindeki payı 1950 de % 14'den 1978 de % 45'e çıkan petrol ve doğal gazın önemi giderek artmaktadır; diğer yandan olumsuz iklim koşulları yüzünden yetersiz bir düzeyde gerçekleşen tarımsal üretim de bu ekonomiler için yeni sorunlar doğururken dış alım programlarını değiştirmek gerekmiştir. Böylece sınai üretim % 3,7 artarken tarımsal üretim % 1 ila 4 arasında azalmıştır^{2 6}.

Denilebilir ki, SSCB önemli bir petrol üretici ülke olduğundan ve bu dönemde Batı ile olan dış ticareti 8 milyar dolar kadar fazla verdiğinden sıraladığımız olumsuz etkenleri belki rahatlıkla ber taraf edebilir.

^{2 5} Milliyet, 22 Mayıs 1980.

^{2 6} *Birleşmiş Milletler Haberleri*. Birleşmiş Milletler Türkiye Enformasyon Bürosu Ankara 1 Mayıs 1980, sayı. 114. s. 1-2.

Ancak, kaçınılmaz olarak, enerji bunalımının dolaylı ve tarımsal ürün azalışının doğrudan etkileri, Sovyet GOSPLAN sorumluları tarafından ayrıntılı biçimde dikkate alınacaktır. Sosyalist plânlamada ve özellikle Sovyet ekonomisinde dış finansman sorunlarını içeren bu incelememizi sonuçlandırırken küçük birkaç noktanın altını daha çizmek istiyoruz.

İlk Sosyalist devletin kurulduğu 1917 ve ilk 5 yıllık Sosyalist plânın hazırlandığı 1928 lerden bugün 10. cusunun uygulandığı günümüze gelinceye dek, gerek rejimin yerleştirilmesi ve gerekse plânların uygulanması konusunda, Sovyet ekonomisinin yöneticileri, içte ve dışta, pek çok engellerle karşılaşmışlardır. İlk kalkınma plânı da zaten, ancak Lenin'in ölümünden sonra başa geçen Stalin'in önce solundaki Zinoviev-Troçki ve sonra da sağındaki Bukarin ve diğerlerini saf dışı bırakıp iktidarı sağlamlaştırmasından sonra yürürlüğe konulabilmiştir²⁷.

Bu sorunların üstesinden ancak hızlı bir kolektifleştirmenin yanı sıra her türlü olanağı zorlayarak ağır endüstriye öncelik vermekle gelinebileceği ödün verilmez bir hedef olarak seçilmiştir. Bu gelişmeleri ilginç biçimde inceleyen bir yapıtta da belirtildiği gibi; "tarihin hiçbir kesitinde ve hiçbir yerinde, endüstrileşmenin temel sorunlarının çözümü zorunluluğu bir sistem için böylesi bir ölüm kalım savaşı olmamıştır"²⁸. Yalnız bu ölüm kalım savaşından başarı ile çıkabilmek için, Sovyet plânlamasında dış kaynaklara fazla güvenilmediğini ileri sürmek de abartılmış bir değerlendirme sayılmamalıdır.

Bize öyle geliyor ki, finansman kaynakları arayışlarında olanaklar ve uluslararası konjonktür elverdiği ölçüde zaman zaman ve çok gerekli görüldüğünde dışarıya başvurulmakla beraber, sistemin mantığı gereği asıl işi görenin iç ulusal kaynakların seferber edilmesi olduğu hiçbir zaman gözardı edilmemiştir. Nitekim, 1965 reformunu yeniden gözden geçirdikten sonra, 29 Temmuz 1979 da alınan 63 madde-lik son ekonomik kararlar içinde göze çarpan:

a) Gosplân yetkilerinin daha da artırılarak işgücü verimliliğinin ve üretim kalitesinin iyileştirilmesi;

b) Plân sonuçlarının değerlendirilmesinde fiziki göstergelere başvurulması ve değer sisteminin aşağı yukarı terkedilmesi,

c) Yasal olmasa bile eskiden hoşgörülen, işletmelerin kredi borçlarını zamanında ödememesi gibi ihmallerin kesinlikle yasaklanması ve açılan kredilerin daha sıkı denetlenmesi,

d) İşletmelerarası malzeme teslimi ile görevli güçlü örgüt GOSSNAP'a görevini aksattığında ağır ceza verileceğinin kararlaştırılması,

e) Plânda aşırı merkezizetçiliğe gidişe koşut olarak, eskiden şeklen var olan bölgesel plânlamanın daha da canlandırılması,

f) Değişik işletme fonlarının (prim fonu, toplumsal fon, üretimin artırılması fonu v.s.) elde edilen maddi sonuçlara göre oluşturulması,

g) İşçilere prim verilmesi, ancak bunun için işletmenin kâr sağlamış olmasının artık yeterli sayılmaması, bunun yanında işyerinin plân için imzaladığı bazı mukavelelere eksiksiz uyabilmiş olması koşulunun da aranması²⁹,

²⁷ J.B. Fages, a.g.e., s. 54.

²⁸ Y. Küçük, a.g.e., s. 88.

²⁹ M. Lavigne.: "Nouvelle Reforme Economique en Union Sovietique" *Le Monde Diplomatique*, Septembre. 1979, s. 4.

h) 1981-85 döneminde plân hazırlıkları için bilgisayarlardan daha çok yararlanılması, fiziki ve mâli dengeler arasında daha iyi uyum sağlayabilmek ve dengeli bir kalkınmayı sürdürebilmek için maddi ve parasal olanakların daha iyi tahmin edilmesi ve bu arada her türlü yasal olmayan uygulamalara karşı daha ağır cezalar konulması v.s. gibi önlemler, daha ziyade bu amaca yönelik girişimler olarak değerlendirilebilecek bir yapıya sahiptir.

KAYNAKLAR

Association Nationale der Porteurs, Français de Valeurs Mobilieres, Rapport Presente a l'assemblee Generale, Paris, 1969.

- Bor. M.Z., "Plânların Formüle Edilişi (Sosyalist Ülkeler)" *İktisadi Kalkınma İçin Plânlama, Birleşmiş Milletler Uzmanlar Kurulu Raporu, Çev: Nejdet Serin. Ankara, 1968.*
- Coston, H., *Beynelminel Sermaye ve İhtilâller, (Çev: Kemal Yaman) İstanbul, 1974.*
- Dobb, M., *Kapitalizm, Sosyalizm, Az Gelişmiş Ülkeler ve İktisadi Kalkınma, (Çev: Mehmet Selik). Ankara, 1973,*
- Fages, J.B., *Introduction a la diversite des Marxismes, Toulouse, 1974.*
- Fincancı, Y., "Türk Kalkınma Plânlara ve Sosyalist Plânlı Gelişme", *ÜLKE, S.6, Ankara, 1979.*
- Gannage, E., *Financement du Developpement, Paris, 1969.*
"Grandes options de l'economie nationale de L'URSS Pour 1976-1980 projet du CC du P.C.U.S. pour le 25^e Congres Supplement",
Socialisme: Theorie et Pratioue, Moscou, 1976.
- Guitton, H., *Fluctuations et Croissance Economiques, Paris, 1970, 3.b.*
Informations Economiques de Bulgarie, Sofia, 1980.
- Kuyucuklu, H., *Ekonomik Yardımlaşma Konseyi (Sev-COMECON) İstanbul, 1978.*
- Küçük, Y., *Endüstrileşme Sürecinin Temel Sorunları (Sovyet Deneyimi 1925-1040) İstanbul, 1975.*
- Lavigne, M., "Nouvelle Reforme Economique en Union Societique" *Le Monde Diplomatique, Septembre, 1979.*
- Preobrajensky, E., *De la Nep au Socialisme, Ed, du C N R S Paris, 1966.*
Rapport d'activite du Comite Central du P.C.U.S. et taches immediates du parti eu politique interieure et exterieur 25 Congres du P.C.U.S., Moscou, 1976. Souiet Foreign Trade Organization, Moscou, 1980.
"The USSR and the Modern World". Souiet Union No:2(359) Moscou, 1980.
- Vassilev, V., *Politique d'side du bloc Souietique sux pays en Voie de developpe-ment, Paris, 1969.*
- Zabeline, E., *Comment L'URSS a Conquis son Independance Technique et economique, Moscou 1979.*

TÜRK BANKA SİSTEMİNDE İŞTİRAKÇİLİK UYGULAMASI

Selçuk ÖĞRENDİL*

1963 yılından itibaren plânlı kalkınma dönemine giren Türk Ekonomisi, kalkınmasını kamu ve özel kesimin bir arada bulunduğu karma bir ekonomi stratejisi içinde belirleyerek, özel kesimden daha önceki dönemlere göre daha fazla gayret beklendiği ve bu gayretin istikrarlı bir ekonomik düzende bazı teşvik önlemleriyle desteklenebileceği¹ ve kalkınma plânlarının başarıya ulaşmasının özel kesimin kalkınma çabasına büyük ölçüde katılması ve karma ekonomi düzeni içinde özel kesimin toplam yatırım ve buna bağlı toplam üretim faaliyetlerinin önemli bir kısmını yüklenmesi ile sağlanabileceği belirtilmiştir². Özel kesim plânlı kalkınma çabası içinde yerini alırken kapitalist sistemde; Banka sisteminin, sermayesi olanlarla kendi sermayelerini ödünç sermaye olarak büyütmeyi amaçlayanlar arasında aracılık olan görevine³ uygun olarak Türk Banka Sistemi de Türk Kapitalizminin en dinamik kesimini oluşturmuş ve oluşturmaktadır.

Banka sistemi ekonomik gelişme içinde yatırımların gerçekleşmesinde kullanılabilir; teşebbüs gücü ve sermaye olmak üzere iki önemli unsura sahiptir⁴. Ve bu sistemi oluşturan kamu ve özel kesim bankaları sahip oldukları bu unsurları değişen nitelik ve nicelikler içinde iştirakçilik uygulamaları ile kullanmış ve kullanmaktadırlar.

Geleneksel anlayış içinde, iştirakçilik uygulaması; sanayi işletmeleri kurmak, kurulmuş olanlara iştirak etmek, bunları finanse etmek, bunların denetimini yüklenmek, hisse senetlerini plâse etmek amacıyla büyük sermaye ile kurulan, az şube ile

* Asis. Dr. Selçuk ÖĞRENDİL, Bursa Üniversitesi, İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi.

¹ *Kalkınma Plânı, Birinci Beş Yıl (1963-1967)*, T.C. Başbakanlık Devlet Plânlama Teşkilatı, Ankara, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ocak - 1963, s. 43.

² A.g.e s. 55.

³ Tuncay Artun, *Türkiye'de Bankacılık*, Tekin Yayınevi, İstanbul, Yaylıcak Matbaası, 1980, s. 13.

⁴ S. Yılmaz Ocakcioğlu - A.İhsan Karacan, *Türk Bankacılığında İştirakler*, T.C. Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı No: 173/1977, Ankara, Damga Matbaası. 1977, s. 53.

çalışan, hatta halk ile ilişkileri bir mevduat (ticaret) bankasıyla olan bazı ülkelerde de mali şirket adıyla adlandırılan⁵ iş bankalarının işlevi olmaksızın da çeşitli ekonomik gelişme koşulları birçok ülkede ticaret bankalarını da iştirakçilik uygulamasına yöneltmiştir. Alman Banka sistemi içinde de Deutsche Bank, Dresdner Bank, Commerzbank v.d. gibi ticaret bankaları grubu milyonlarca belirtilebilen müşteriye hizmet vererek dünya çapında çalışmakla beraber özellikle başta ipotek bankaları olmak üzere birçok kredi kurumuna, sanayi ve ticaret işletmelerine iştirakte bulunmuşlardır⁶.

Ticaret bankalarının işletmeleri giderek artan ölçüde kredilendirmeleri, açılan kredilerin bankaya geri dönebilmesi bakımından kredilendirilen firmaların yakından izlenmesi gereksinimini doğurmuş ve bankaların bu amaçla kurdukları araştırma, inceleme servisleri onları avantajlı iştiraklere katılma olanağını da yaratmış, böylelikle kredilendirdikleri bazı firmaların hissedarları ve yönetim kurulu üyelikleri aracılığı ile denetimi kolaylaştırmıştır. Ayrıca, bazı firmaların almış oldukları kredileri ödememe durumu halinde bankalar, yeni önlemler ve olanaklarla işletmenin durumunu düzeltebileceklerini saptarlarsa, bu işletmeleri ve alacaklarını güven altına almak için iştirakte bulunabilirler ve böylelikle o işletmede sermayedar ve iştirakçi durumuna gelebildikleri gibi kaynakları içinde giderek önemi artan vadeli mevduatın maliyetinin yüksek olması nedeniyle bankalar bu fon kaynaklarını yüksek kâr getirebilecek yatırımlara sermayedar olarak iştirakle kullanabilirler⁷.

Büyük ticaret bankaları birçok ülkede de devletleştirilmişlerdir. Hükümetler karma ve özel kesim ticaret bankalarından ekonomik ve politik yarar gördükleri yatırımlara iştirak etmelerini isteyebilirler. Böylece bankalar zorunlu olarak bazı işletmelerde sermayedar olabildikleri gibi aktiflerinin reel değerlerini korumak ve aynı zamanda gelir sağlamak için enflasyonist dönemlerde iştirakçilik uygulamalarını genişletebilirler⁸.

Türkiye'de kamu ve özel kesim bankaları beraberce Türk Banka Sistemini oluşturmaktadır. Kamu kesimi bankalarının büyük bir kısmını ise özel işlev yüklenmiş bankalar (T.C. Ziraat Bankası, T. Emlâk Kredi Bankası, T. Halk Bankası v.d. gibi) oluşturmaktadır. Özel işlev yüklenmiş bu bankalar giderek kuruluş yasalarına aykırı olarak özel işlevlerinden uzaklaşıp ticaret bankacılığına yönelirken, özel kesim bankaları ticaret bankaları olarak işlevlerini sürdürmekte ve giderek artan biçimde iştirakçilik uygulamalarını genişletmişler ve genişletmektedirler.

Türkiye'de sanayi sermayesi giderek önemli boyutlara ulaşmış olmakla beraber, banka sermayesine olan bağımlılığını azaltamamış ve bu bağımlılık bankalarca denetlenen, sanayi işletmelerince kullanılan sermayenin oluşumuna neden olmuş ve giderek banka sermayesi, sanayi sermayesi ile bütünleşmiştir⁹. Ancak

⁵ Selçuk Abaç, *Türkiye'nin Sanayileşmesinde Bankaların Rolü*, Cumhuriyetin 50. Yılında Türkiye'de Sanayileşme ve Sorunları Semineri, A.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları No: 36, Ankara, Sevinç Matbaası, 1975, s. 522-523.

⁶ Servet Taşdelen, *Federal Almanya Bankacılık Sistemine Genel Bir Bakış* Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi, Ağustos/1978, Cilt: 15 Sayı: 8, s. 43.

⁷ Feridun Ergin, *Kredi Sistemi*, I.Ü.İktisat Fakültesi Yayınları No 363, İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1975, s. 139-140.

⁸ A.g.e., s. 140.

⁹ Tuncay Artun, *Türkiye'de Bankacılık*, s. 14.

sanayi sermayesi ve banka sermayesi arasındaki bu ilişki tersine dönmüş, bir bankayı ele geçirerek parasal bir gücü kontrol altına almak ve tasarruflardan oluşan gücü girişimlerinde rahatça kullanabilmek amacıyla büyük sermaye gruplarını, holdingleri bir veya birkaç bankaya sahip olma savaşına itmiştir¹⁰.

Bugün Türk Banka Sisteminde özellikle ticaret bankaları (Diğer Milli Bankalar) içinde oldukça önemli bir yer tutan dokuz bankanın oluşturduğu grup (Tablo: 1) bazı sermaye grupları, holdingler elinde ve yönetimindedir.

Tablo: 1

Banka'nın Adı	Banka'ya Hakim Olan Sermaye Grubu
Akbank	Sabancı Holding
Garanti Bankası	Koç Holding
İstanbul Bankası	Has Holding
Pamukbank	Çukurova Holding
Yapı ve Kredi Bankası	Çukurova Holding
Elazığ İktisat Bankası	Acarer Holding
Egebank	Özakatlar
Eskişehir Bankası	Zeytinlioğulları
Demirbank	Cingilioğulları

Kaynak: Günaydın Gazetesi, 11 Mart 1980, Sayı: 4064.

Büyük sermaye grupları, holdingler bankaları ellerine geçirerek biriken tasarruflardan daha fazla pay alma, bu fonları rakiplerine kaptırmama çabası ile batıda kapitalizmin olgunlaşmaya başlaması ile görülen ve finanskapital denen bankaların, işletmelerin kontrolünü ele geçirmesi olayının tam tersini Türkiye'de gerçekleştirmişlerdir¹¹.

Türk ekonomisi içinde gerçekleşen bu olgu beraberinde bankalarıda iştirakçilik uygulamasını hızlandırdıkları bir döneme geçirmiştir. Özellikle kurulmuş yatırımların borsadaki hisse senetlerinin satın alınması şekli yerine yeni yatırımlara sermaye iştiraki şeklinde gerçekleşen¹² Türk Banka Sistemi iştirakçilik uygulaması plânlı dönemde nasıl gelişmiş ve bu döneme nasıl gelinmiştir.

¹⁰ Haluk Ünal, *I. Ulusal Bankacılık Kongresi Ardından, Özcan Ertuna, Türk Banka Sisteminde İştirakçilik Uygulaması*, I. Ulusal Bankacılık Kongresi Tebliği, Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi, Kasım/1978, Cilt: 15, Sayı: 11, s. 20.

¹¹ Kenan Bulutoğlu, *Türkiye'de Finans Piyasası ve Finansal Az Gelişmişlik*, Bulgu Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Ekim/1978, Sayı: 2, s. 10.

¹² Avni Zarakoğlu, *Para, Kredi ve Bankalar*, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayınları, No: 10, Ankara, Sevinç Matbaası, 1971, s. 202.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi:

1963-1967 yıllarını içeren beş yıllık dönemde Türkiye Bankalar Birliği'nin, Türk Banka Sistemini bölümlemesine¹³ göre banka gruplarının iştirakleri ve iştiraklerin gelişimi Tablo: 2'de gösterilmiştir.

Tablo: 2
B.B.Y.K.P. DÖNEMİNDE BANKA İŞTİRAKLERİ (Bin TL.)

Yıllar	Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar	Yabancı Bankalar	Mahalli Bankalar	Diğer Milli Bankalar	Toplam İştirakler	Bir Önceki Yıla Göre Artış (%)
1963	1.045.260	164	29	357.010	1.402.463	17.1
1964	1.135.165	150	29	400.677	1.536.021	9.6
1965	1.143.409	150	29	435.572	1.579.160	2.8
1966	1.163.131	18.182	29	481.949	1.663.291	5.3
1967	1.146.756	23.196	65	539.148	1.709.165	2.8

— Kalkınma ve Yatırım Bankaları Dışında

Kaynak: Bankalarımızın 1963, 1964, 1965, 1966, 1967 sonu Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları, Teşkilât, Mevduat ve Krediler Hakkında Bilgiler, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları.

Toplam banka iştirakleri beş yıl içinde her yıl artmakla birlikte, artış hızı giderek düşmüştür. 1963 yılında, 1962 yılına göre artış oranı % 17.1 iken, 1964 yılında 1963 yılına göre % 9.6'ya, 1965 yılında 1964 yılına göre % 2.8'e düşmüş, 1966 yılında 1965 yılına göre % 5.3 oranında bir artış olmasına karşın 1967 yılında bir önceki yıla göre artış tekrar % 2.8 oranına düşmüştür.

1963 yılında bankalar tarafından gerçekleştirilen iştirakler toplamının % 74.53'ünü oluşturan özel yasalarla kurulmuş bankalar iştirakleri, 1964 yılında % 73.90, 1965 yılında % 72.40, 1966 yılında % 69,92 ve 1967 yılında % 67.09 ora-

¹³ *Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar:* Denizcilik Bankası, Etibank, İller Bankası, İstanbul Emniyet Sandığı, Sümerbank, T.C.Turizm Bankası, T.Emlak Kredi Bankası, T.Halk Bankası, T.Öğretmenler Bankası, T.Vakıflar Bankası, T.C.Ziraat Bankası,

Yabancı Bankalar: Arap - Türk Bankası, Banco di Roma, Holantse Bank - Üni. N.V., Osmanlı Bankası.

Mahalli Bankalar: Adapazırı Emniyet Bankası, Afyon Terakki Servet B.(Hisarbank), Akşehir B., Denizli İktisat B., Elazığ İktisat Bankası, Sağlık Bankası (bugruptaki bankalar 1976 yılından itibaren Diğer Milli Bankalar grubuna gösterilmiştir).

Diğer Milli Bankalar: Akbank, Anadolu Bankası, Çaybank, Demirbank, Egebank, Efesbank, Eskişehir Bankası, İstanbul Bankası, İşçi Kredi Bankası, Kocaeli Bankası, Milli Aydın Bankası, Pamukbank, Şekerbank, T. Dış Ticaret Bankası, T. Ticaret Bankası, T. Bağcılar Bankası, T. Garanti Bankası, T. İmar Bankası, T. İş Bankası, T. Tütüncüler Bankası, Uluslararası Endüstri ve Ticaret Bankası, Yapı ve Kredi Bankası.

nına düşmüştür ki, bu iştiraklerin hemen tamamını kamu teşebbüsleri iştirakleri oluşturmaktadır. Özel yasalarla kurulmuş bankaların iştirakleri giderek azalırken özel kesim teşebbüslerine yapılan iştiraklerden oluşan üç banka grubunun (Yabancı bankalar, Mahalli bankalar ve Diğer Milli bankalar) iştirakleri sürekli artmıştır. Öyle ki; bu üç banka grubunun, toplam banka iştirakleri içindeki payı 1963 yılında % 25,47 oranında iken bu oran 1964 yılında % 26.10'a, 1965 yılında % 27.60'a, 1966 yılında % 30.08'e ve 1967 yılında da % 32.91'e çıkmıştır.

Özel kesim yatırımlarına iştiraklerden oluşan yabancı bankalar, mahalli bankalar ve diğer milli bankalar iştirakleri toplamı içinde en büyük payı diğer milli bankalar grubunun iştirakleri oluşturmaktadır. Diğer milli bankaların, belirtilen üç banka grubunun toplam iştirakleri içindeki payı; 1963 yılında % 99.94, 1964 yılında % 99.95 1965 yılında % 99.96, 1966 yılında % 99.36 ve 1967 yılında % 95.86 olmuştur.

Görülmektedir ki birinci beş yıllık kalkınma plânı döneminde gerek kamu kesimine iştirakte bulunan bankalar grubunun, gerekse özel kesime iştirakte bulunan bankalar gruplarının iştirakleri sürekli artmıştır. (Özel yasalarla kurulmuş bankaların 1967 yılı iştirakleri dışında) Ancak, özel kesim yatırımlarına iştirakte bulunan bankalar gruplarının iştirakleri toplamındaki artış özel yasalarla kurulmuş bankaların kamu kesimi yatırımlarına iştirakleri toplamındaki artıştan daha fazla olarak gerçekleşmiştir.

Banka grupları iştiraklerinin yıllar itibariyle genişlemesi yanında, iştiraklerden sağlanan gelirler ve iştirak gelirlerinin randımanlarında yıllar itibariyle artmıştır.

$$(Formül: 1^{14}) \text{ İştiraklerin randımanı} = \frac{\text{İştirak Gelirleri}}{\text{İştiraklere Ayrılan Sermaye}} \times 100$$

İştirak gelirlerinin, iştiraklere ayrılan sermaye'ye oranlamasıyla (Formül: 1) hesaplanan iştirakler randımanı birinci beş yıllık plân döneminde her banka grubu için artarken, diğer milli bankalar grubu iştirakleri randımanı, özel yasalarla kurulmuş bankalar grubu iştirakleri randımanından tüm yıllar için hemen hemen iki katı fazla gerçekleşmiştir. Beş yıllık dönem içinde basit ortalama ile özel yasalarla kurulmuş bankaların iştirakleri randımanı % 2.84, tüm banka grubu iştirakleri randımanı % 4.29 iken, aynı dönem içinde gene basit ortalama ile diğer milli bankalar grubu iştirakleri randımanı % 7.5 olmuştur. Ayrıca, plânlı dönem başlangıç yılında özel yasalarla kurulmuş bankalar grubu iştirakleri randımanı % 2.28, toplam banka iştirakleri randımanı % 3.33 ve diğer milli bankalar grubu iştirakleri randımanı % 6.41 iken, birinci beş yıllık kalkınma plânı döneminin son yılında özel yasalarla kurulmuş bankalar iştirakleri randımanını % 3.90'a, çıkarırken, diğer milli bankalar grubu iştirakler randımanı % 9.59'a yükselmiştir (Tablo: 3).

¹⁴ S. Yılmaz Ocakcioğlu - A. İhsan Karacan, *Türk Bankacılığında İştirakler*, s. 10.

Tablo : 3
B.B.Y.K.P. DÖNEMİNDE İŞTİRAKLER GELİRLERİ
VE RANDIMANLAR (Bin TL.)

Yıllar	Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar	Randıman (%)	Diğer Milli Bankalar	Randıman (%)	Toplam İştirakler	Randıman (%)
1963	23.912	2.28	22.895	6.41	46.807	3.33
1964	20.152	1.77	27.004	6.74	47.157	3.07
1965	33.526	2.93	35.561	8.16	69.087	4.37
1966	38.898	3.34	42.779	8.87	83.032	4.93
1967	44.836	3.90	51.738	9.59	98.463	5.76

— İştirakler randımanı Formül: 1'e göre hesaplanmıştır.

— Mahalli bankalar ve Yabancı bankalar grupları iştirak gelirleri cüz'î olduğundan tabloya alınmamış ve randıman hesaplanmamıştır.

— Toplam iştirak gelirleri, Yabancı bankalar iştirak gelirlerini de içermektedir.

Kaynak: Bankalarımızın 1963, 1964, 1965, 1966, 1967 sonu Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları, Teşkilat, Mevduat ve Krediler Hakkında Bilgiler, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları.

İştirak randımanlarının bu hesaplamasında randıman oranlarının global rakamlara dayandırılarak hesaplanması, hesaplamalarda bir takım mahzurlar ortaya çıkarmaktadır. Şöyle ki; Kâr-Zarar tablolarında görülen iştirak gelirleri bir önceki yıldaki iştiraklere ait gelirleri yansıttığından, gecikme (lag) unsurunun gözönüne alınması gerekirken bu hesaplamada bu unsur gözönüne alınmamaktadır. Ayrıca, iştirakte bulunulan yatırımlardan henüz faaliyete geçmeyenler iştirakler kalemini yükseltmekte ancak, henüz kuruluş aşamasında olduklarından gelirler kalemine bir gelir verememektedirler. Hesaplamalarda kullanılan rakamların sistemin ortalama rakamları olmasından, iştiraklerinin randımanı düşük, hatta zararda olan bankalarla, iştiraklerinin randımanı yüksek bankaların beraberce ortalamaya alınmasından rakamlar temsili niteliklerini dağılımdaki eşitsizlik arttıkça kaybetmektedirler. Ayrıca, iştiraklerin randımanlarının hesaplanmasında, iştiraklerin randımanlarının kesimler itibarıyla hesaplanması ve hesaplamada iştiraklerin kâr dağıtım politikalarının da gözönünde bulundurulması daha doğru sonuçlar verecektir¹⁵.

Banka iştirakleri randımanlarının Formül: 1 ile hesaplanmasında gecikme (lag) unsuru gözönüne alınmamıştı. Formül: 2 ile yapılan iştiraklerin randımanları hesaplaması ise, bankaların Kâr-Zarar hesaplarında yer alan iştirak kârlarının, iştiraklere ayrılan sermayenin bir yıl önceki değerine oranlamasıyla yapılmıştır.

$$(Formül: 2^{16}) \text{ İştiraklerin randımanı} = \frac{\text{İştirak kârları}}{\text{İştiraklere ayrılan sermaye'nin bir yıl önceki değeri}} \times 100$$

¹⁵ S. Yılmaz Ocakcıoğlu - A. İhsan Karacan, *Türk Bankacılığında İştirakler*, s. 11.

¹⁶ Özcan Ertuna, "Türk Bankacılık Sisteminde İştirakçilik Uygulaması", *Finansal Yönetim ve Yatırım Planlaması*, Yıl: 1 Mart/1969, Sayı: 1 s. 61.

Formül: 2 ile yapılan banka grupları iştirakleri randımanlarının hesaplanmasında çıkan sonuçlar Formül: 1 ile yapılan hesaplama sonuçlarından çok farklı değildir. Formül: 2 ile yapılan hesaplama sonuçlarına göre beş yıllık bu dönemde banka grupları iştirakleri randımanı ortalama olarak özel yasalarla kurulmuş bankalar için % 2.98, diğer milli bankalar için % 8.88 ve toplam banka iştirakleri için % 4.60 olarak bulunmaktadır. Ancak bu hesaplamada da gözönünde tutulması gereken bir husus, iştiraklerin defter değerleri kullanılmış, diğer bir deyişle sermaye kazançları (capital gains) ihmal edilmiştir (Tablo: 4).

Tablo: 4
İŞTİRAKLER RANDIMANI (%)

Yıllar	Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar		Diğer Milli Bankalar		Toplam İştirakler	
	Formül: 1	Formül: 2 (*)	Formül: 1	Formül: 2 (*)	Formül: 1	Formül: 2 (*)
1963	2.28	2.70	6.41	7.10	3.33	3.90
1964	1.77	1.90	6.74	7.60	3.07	3.40
1965	2.93	3.00	8.16	8.90	4.37	4.50
1966	3.34	3.40	8.87	10.10	4.93	5.30
1967	3.90	3.90	9.59	10.70	5.76	5.90

Kaynak (*): Özcan Ertuna, *Türk Bankacılık Sisteminde İştirakçilik Uygulaması, Finansal Yönetim ve Yatırım Plânlaması, Yıl: 1, Mart/1979, Sayı: 1, s.62. Tablo: 4.*

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı Dönemi:

İkinci beş yıllık kalkınma plânı döneminde banka gruplarının iştirakleri ve önceki yıllara göre artış oranları Tablo: 5'de gösterilmiştir.

Tablo: 5
İ.B.Y.K.P. DÖNEMİNDE BANKA İŞTİRAKLERİ (Bin TL.)

Yıllar	Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar	Yabancı Bankalar	Mahalli Bankalar	Diğer Milli Bankalar	Toplam İştirakler	Bir Önceki Yıla Göre Artış (%)
1968	1.191.078	24.496	66	611.214	1.826.854	6.9
1969	1.427.132	29.548	66	774.385	2.231.181	22.1
1970	1.527.383	34.629	68	873.406	2.435.486	9.1
1971	1.714.219	36.311	2	985.156	2.735.688	10.2
1972	1.749.127	71.662	—	1.168.037	2.988.826	9.2

—Kalkınma ve Yatırım Bankaları Dışında.

Kaynak: Bankalarımızın 1968, 1969, 1970, 1971, 1972 sonu Bilanço, kâr ve zarar hesapları, Teşkilat, Mevduat ve Krediler Hakkında Bilgiler, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları.

Toplam banka iştiraklerinde 1968-1972 dönemindeki gelişme dalgalı bir seyir içinde olmuş, toplam iştiraklerdeki artış 1968 yılında 1967 yılına göre % 6.9 oranında olurken, bir sonraki yıl 1969 yılında bu artış 1968 yılına göre % 22.1'e fırlamış, 1970, 1971 ve 1972 yıllarındaki artışlar ise bir önceki yıllara göre sırasıyla ancak, % 9.1, % 10.2 ve % 9.2 oranlarında gerçekleşmiştir (Tablo: 5).

1968 yılında bankalar tarafından yapılan toplam iştiraklerde özel yasalarla kurulmuş bankaların payı % 65.20 oranında iken bu oran sürekli azalmış, 1969 yılında % 63.96 oranına 1970 yılında % 62.71 oranına, 1971 yılında % 62.66 oranına ve 1972 yılında da % 58.52 oranına düşmüştür. Buna karşılık toplam iştiraklerde diğer milli bankaların payı 1968 yılında % 33.46 oranından 1969 yılında % 34.70 oranına, 1970 yılında % 35.86 oranına, 1971 yılında % 36.01 oranına ve 1972 yılında da % 39.08 oranına yükselmiştir. Diğer iki banka grubunun (Yabancı ve mahalli bankalar) toplam iştiraklerdeki payı 1968 ve 1969 yıllarında % 1.34, 1970 yılında % 1.43, 1971 yılında % 1.26 ve 1972 yılında % 2.40 olmuştur (Tablo: 5).

İkinci beş yıllık kalkınma plânı döneminde de gerek özel yasalarla kurulmuş bankaların, gerekse de diğer milli bankaların iştirakleri artmış olmakla beraber, özel yasalarla kurulmuş bankalar iştiraklerindeki cüz'i artışlara karşılık diğer milli bankalar iştirakleri hızla artmış, ikinci beş yıllık kalkınma plânı döneminin son yılı olan 1972 yılında da bu banka grubunun iştirakler toplamı, banka sisteminin toplam iştirakleri içinde % 39.08 oranına ulaşmıştır.

1968-1972 yıllarını içeren dönemde banka iştiraklerinden sağlanan gelirler özel yasalarla kurulmuş bankaların iştiraklerinde giderek azalırken (1972 yılı dışında) aynı dönem içinde diğer milli bankalar grubundaki özel kesim bankalarının iştiraklerinden sağladıkları gelirler ise dönem boyunca sürekli artmıştır. Ayrıca, aynı dönem içinde özel yasalarla kurulmuş bankaların iştirakleri randımanında 1977 yılı dışında sürekli azalırken ki; 1968 yılında sağlanan % 4.73 oranındaki randıman 1972 yılında % 1.56 oranına düşmüştür. Diğer milli bankalar iştiraklerinin randımanı ortalama % 8.04 oranında gerçekleşmiş, toplam banka iştiraklerinde sağlanan randıman ise dönem için ortalama % 4.85 olmuştur¹⁷ (Tablo: 6).

Tablo: 6

*İ.B.Y.K.P. DÖNEMİNDE İŞTİRAKLER GELİRLERİ
VE RANDIMANLAR (Bin TL.)*

Yıllar	Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar	Randıman (%)	Diğer Milli Bankalar	Randıman (%)	Toplam İştirakler	Randıman (%)
1968	56.388	4.75	53.616	8.77	112.088	6.13
1969	60.665	4.25	65.282	8.43	128.482	5.75
1970	45.480	2.98	67.427	7.72	116.076	4.77
1971	18.602	1.08	77.615	7.88	99.847	3.65
1972	27.331	1.56	86.305	7.39	118.085	3.95

— İştirakler randımanı Formül: 1'e göre hesaplanmıştır.

— Mahalli Bankalar ve Yabancı Bankalar grupları iştirak gelirleri cüz'i olduğundan tabloya alınmamış ve randıman hesaplanmamıştır.

— Toplam iştirak gelirleri Yabancı Bankalar iştirak gelirlerini de içermektedir.

Kaynak: Bankalarımızın 1968, 1969, 1970, 1971, 1972 sonu Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları, Teşkilat, Mevduat ve Krediler Hakkında Bilgiler, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları.

¹⁷ Formül: 1'e göre yapılan randıman hesaplaması ile.

Formül: 2 ile yapılan banka iştiraklerinin randımanlarının hesaplanmasında alınan sonuçlar, iştiraklerin randımanlarının dönem içinde değişimlerini göstermesi bakımından Formül: 1'e göre alınan sonuçlardan çok farklı gözükmemektedir. Özel yasalarla kurulmuş bankalar iştiraklerinin randımanı beş yıllık dönem içinde basit ortalama ile Formül: 1'e göre % 2.92, Formül: 2'ye göre % 3,20, diğer milli bankalar grubunun, Formül: 1'e göre % 8.04 Formül: 2'ye göre % 9.46 ve toplam banka iştiraklerinin ise Formül: 1'e göre % 4.85, Formül: 2'ye göre % 5.58 olarak bulunmuştur (Tablo: 7).

Tablo: 7
İŞTİRAKLER RANDIMANI (%)

Yıllar	Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar		Diğer Milli Bankalar		Toplam İştirakler	
	Formül: 1	Formül: 2 (*)	Formül: 1	Formül: 2 (*)	Formül: 1	Formül: 2 (*)
1968	4.75	4.90	8.77	9.90	6.13	6.60
1969	4.25	5.10	8.43	10.70	5.75	7.70
1970	2.98	3.20	7.72	8.80	4.77	5.20
1971	1.08	1.20	7.88	9.00	3.65	4.10
1972	1.56	1.60	7.39	8.90	3.95	4.30

Kaynak (*): Özcan Ertuna, Türk Bankacılık Sisteminde İştirakçilik Uygulaması s. 62, Tablo: 4.

Görülmektedir ki, ikinci beş yıllık kalkınma plânı dönemi içinde de özel kesim bankaları (Diğer Milli Bankalar) iştirakleri randımanı kamu kesimi bankaları (Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar) iştirakleri randımanının yaklaşık iki katına yakın olarak gerçekleşmiştir.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Plânı Dönemi:

1973-1977 yıllarını kapsayan üçüncü beş yıllık kalkınma plânı döneminde, toplam banka iştiraklerinde gerçekleşen ortalama artış hızı % 24.88 oranında olmuştur. Yıllara göre artış oranı ise 1973 yılında, 1972 yılına göre % 23.94, 1974 yılında 1973 yılına göre % 23.64, 1975 yılında 1974 yılına göre % 20.19, 1976 yılında 1975 yılına göre % 27.21 ve 1977 yılında 1976 yılına göre % 29.42 oranında gerçekleşmiştir (Tablo: 8).

Tablo: 8
Ü.B.Y.K.P. DÖNEMİNDE BANKA İŞTİRAKLERİ (Bin TL.)

Yıllar	Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar	Yabancı Bankalar	Mahalli Bankalar	Diğer Milli Bankalar	Toplam İştirakler	Bir Önceki Yıla Göre Artış (%)
1973	1.897.536	86.520	2	1.720.305	3.704.363	23.94
1974	2.224.603	90.557	—	2.264.468	4.579.628	23.64
1975	2.392.921	107.230	—	3.004.305	5.504.456	20.19
1976	2.809.039	131.714	—	4.061.389	7.002.137	27.21
1977	3.450.522	152.756	—	5.458.603	9.061.881	29.42

— Kalkınma ve Yatırım Bankaları Dışında.

Kaynak: Bankalarımızın 1973, 1974, 1975, 1976, 1977 sonu Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları, Teşkilat, Mevduat ve Krediler Hakkında Bilgiler, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları.

Üçüncü beş yıllık kalkınma plânı döneminde mahalli bankalar grubu dışında tüm banka grupları iştiraklerini genişletmişlerdir. Ancak, banka gruplarının iştiraklerindeki artış hızı bakımından bu plân döneminde de iştiraklerinin tamamı özel kesim işletmelerine ait olan diğer milli bankaların (Ticaret Bankalarının) iştirakleri artış hızı, diğer banka gruplarının iştiraklerindeki artış hızından yüksek olmuştur. Diğer milli bankalar grubunun iştiraklerindeki artış hızı 1973 yılında 1972 yılına göre % 47.28, 1974 yılında 1973 yılına göre % 31.63, 1975 yılında 1974 yılına göre % 32.67, 1976 yılında 1975 yılına göre % 35.18 ve 1977 yılında 1976 yılına göre % 34.40 oranlarında olmasına karşın, özel yasalarla kurulmuş bankaların iştiraklerindeki artışlar; 1973 yılında 1972 yılına göre % 8.48, 1974 yılında 1973 yılına göre % 17.23, 1975 yılında 1974 yılına göre % 7.56, 1976 yılında 1975 yılına göre % 17.38 ve 1977 yılında 1976 yılına göre % 22.84 oranlarında gerçekleşebilmiştir. İştiraklerinin tamamı özel kesim işletmelerine ait olan diğer banka grubu yabancı bankaların iştiraklerindeki artış oranı 1973 yılında 1972 yılına göre % 20.73, 1974 yılında 1973 yılına göre % 4.66, 1975 yılında 1974 yılına göre % 18.41, 1976 yılında 1975 yılına göre % 22.83 ve 1977 yılında 1976 yılına göre % 15.97 oranlarında gerçekleşmiştir.

Banka iştirakleri içinde, diğer milli bankaların iştiraklerindeki artış hızının, diğer banka gruplarının iştiraklerinin artış hızından daha fazla olması bu banka grubunun toplam banka iştirakleri içindeki payının da artmasını sağlamıştır. 1973 yılında diğer milli bankalar grubunun toplam banka iştirakleri içindeki payı % 46.44 oranında iken bu oran 1974 yılında % 49.45 oranına, 1975 yılında % 54.58 oranına, 1976 yılında % 58.00 oranına ve 1977 yılında % 60.24 oranına yükselmiştir. Buna karşılık özel yasalarla kurulmuş bankaların toplam banka iştirakleri içindeki payı 1973 yılında % 51.22 oranında 1974 yılında % 48.58, 1975 yılında % 43.47, 1976 yılında % 40.11 ve 1977 yılında % 38.08 oranına düşmüştür. Keza yabancı bankaların iştiraklerinin toplam banka iştirakleri içindeki payı da 1973 yılında % 2.34 oranında iken, bu oran 1974 yılında % 1.97 oranına, 1975 yılında % 1.95 oranına, 1976 yılında % 1.89 oranına ve 1977 yılında da % 1.68 oranına düşmüştür.

Türk ekonomisinde uygulanan ilk onbeş yıllık perspektif plân dönemi içinde, plânlı ekonomiye giriş yılı olan 1963 yılında toplam banka iştirakleri içinde, iştiraklerinin tamamı kamu işletmelerine olan özel yasalarla kurulmuş bankalar iştirakleri toplamı toplam banka iştirakleri içinde % 74.53 oranında iken bu pay onbeş yıllık plânlı dönemin son yılı 1977 yılında % 38.08'e düşmüş, bunun yanında iştiraklerinin tamamı özel kesim işletmelerine olan diğer milli bankaların iştirakleri toplamı toplam banka iştirakleri içinde plânlı dönemin ilk yılı 1963 yılında % 25.47 oranında iken bu oran onbeş yıllık plân döneminin sonunda % 60.24 oranına yükselmiştir. Görülmektedir ki, bu oran toplam banka iştiraklerinin yarısından fazlasını ifade etmektedir. Ayrıca, bu orana yine iştiraklerinin tamamı özel kesim işletmelerine olan yabancı bankalar grubunun iştiraklerinin toplam banka iştirakleri içindeki % 1.68 payını da eklediğimizde % 60.24 olan pay, % 61.92 oranına yükselmiştir.

1973-1977 yıllarını içeren üçüncü beş yıllık kalkınma plânı döneminde banka iştirakleri içinde, özel yasalarla kurulmuş bankaların iştirakleri randımanı % 4.53 ile % 2.07 arasında değişerek dönem içinde ortalama % 3.36 olarak gerçekleşirken,

diğer milli bankalar grubu iştirakleri randımanı % 6.62 ile % 7.76 arasında değişerek dönem içinde ortalama % 7.4 oranında gerçekleşmiştir. Toplam iştiraklerin dönem içinde gerçekleşen ortalama randımanı ise % 5.58 olmuştur¹⁸ (Tablo: 9).

Tablo: 9
Ü.B.Y.K.P. DÖNEMİNDE İŞTİRAKLER GELİRLERİ
VE RANDIMANLAR (Bin TL.)

Yıllar	Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar	Randıman (%)	Diğer Milli Bankalar	Randıman (%)	Toplam İştirakler	Randıman (%)
1973	74.597	3.93	129.288	7.51	209.037	5.64
1974	46.077	2.07	174.793	7.72	227.948	4.98
1975	80.085	3.35	222.170	7.39	302.255	5.49
1976	127.409	4.53	269.125	6.62	409.914	5.85
1977	101.734	2.94	423.473	7.76	537.930	5.93

— İştirakler randımanı Formül: 1'e göre hesaplanmıştır.

— Mahalli Bankalar ve Yabancı Bankalar grupları iştirakleri gelirleri cüz'î olduğundan tabloya alınmamış ve randıman hesaplanmamıştır.

— Toplam iştirak gelirleri Yabancı Bankalar iştirak gelirlerini de içermektedir.

Kaynak: Bankalarımızın 1973, 1974, 1975, 1976, 1977 sonu Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları, Teşkilat, Mevduat ve Krediler Hakkında Bilgiler, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları.

Formül: 2 uygulanarak hesaplanan banka gruplarının iştirak randımanları ise 1973-1977 döneminde ortalama olarak özel yasalarla kurulmuş bankalar iştirakleri için % 3.84, diğer milli bankalar iştirakleri için % 9.96 ve toplam banka iştirakleri için ise % 7.00 olarak çıkmaktadır (Tablo: 10). Ortaya çıkan bu oranlar da bu plân döneminde de özel kesim bankaları iştirakleri randımanının, kamu kesimi bankaları iştirakleri randımanının iki katından da fazla olarak gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.

Tablo: 10
İŞTİRAKLER RANDIMANI (%)

Yıllar	Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar		Diğer Milli Bankalar		Toplam İştirakler	
	Formül: 1	Formül: 2 (*)	Formül: 1	Formül: 2 (*)	Formül: 1	Formül: 2 (*)
1973	3.93	4.30	7.51	10.80	5.64	7.00
1974	2.07	2.40	7.72	10.10	4.98	6.20
1975	3.35	3.60	7.39	9.40	5.49	6.60
1976	4.53	5.30	6.62	9.10	5.85	7.50
1977	2.94	3.60	7.76	10.40	5.93	7.70

Kaynak (*): Özcan Ertuna, "Türk Bankacılık Sisteminde İştirakçilik Uygulaması", s. 62, Tablo: 4.

¹⁸ Formül: 1'e göre yapılan randıman hesaplaması ile.

1978 Ara Yılı ve Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Plânı Dönemi:

1963 yılından başlamak üzere 1977 yılına kadar süren onbeş yıllık ilk üç plân dönemi sonunda ara yılı olarak ele alınan 1978 yılında ve dördüncü beş yıllık kalkınma plânı döneminin başlangıç yılı 1979 yılında banka sistemi ve banka gruplarının iştirakleri büyümeye devam etmiş, 1978 yılında toplam banka iştirakleri 1977 yılına göre % 36.76 oranında artarken, 1979 yılında 1978 yılına göre artış bir önceki yıla göre % 3.07 oranındaki azalmayla % 33.69 oranında gerçekleşmiştir (Tablo: 11).

Tablo: 11
1978 ve 1979 YILLARINDA BANKA İŞTİRAKLERİ (Bin TL.)

Yıllar	Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar	Yabancı Bankalar	Diğer Milli Bankalar	Toplam İştirakler	Bir önceki yıla göre artış (%)
1978	3.741.663	154.147	8.496.891	12.392.701	36.76
1979	5.683.404	307.076	11.359.281	17.349.761	33.69

— Kalkınma ve Yatırım Bankaları Dışında.

— Mahalli Bankalar, Diğer Milli Bankalar (Ticaret Bankaları) grubu içine alınmıştır.
Kaynak: Bankalarımızın 1978, 1979 sonu Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları, Teşkilat, Mevduat ve Krediler Hakkında Bilgiler, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları.

1978 ve 1979 yıllarını içeren iki yıllık dönemde özel yasalarla kurulmuş bankaların iştiraklerindeki artış 1978 yılında 1977 yılına göre % 0.84 oranında olurken 1979 yılında 1978 yılına göre artış oranı % 51.89'a yükselmiştir. Yabancı Bankalar iştirakleri de 1978 yılında 1977 yılına göre yalnızca % 0.09 oranında artış gösterirken, 1979 yılında 1978 yılına göre artış oranı % 99.21 olmuştur. Diğer milli bankaların (Ticaret Bankaları) iştiraklerindeki artış oranı ise diğer iki bankalar grubunun iki yıl itibarıyla artış oranları tersine 1978 yılında 1977 yılına göre % 55.56 oranında artarken, 1979 yılında 1978 yılına göre artış oranı % 1.87 eksiği ile % 33.69 oranında gerçekleşmiştir. Banka gruplarının iştiraklerindeki bu artış oranları yanında toplam banka iştirakleri içindeki payları da değişmiş ve özel yasalarla kurulmuş bankaların iştirakleri toplamının toplam iştirakler içindeki payı 1978 yılında % 30.19 dan 1979 yılında % 32.76 oranına, Yabancı Bankalar iştirakleri toplamının, toplam iştirakler içindeki payı 1978 yılında % 1.24 den 1979 yılında % 1.77 oranına çıkmış, Diğer Milli Bankalar (Ticaret Bankaları) iştiraklerinin toplam iştirakler içindeki payı 1978 yılında % 68.57 den 1979 yılında % 65.47 oranına düşmüştür.

Ara yıl olarak kabul edilen 1978 yılı ve dördüncü beş yıllık kalkınma plânı döneminin ilk yılı olan 1979 yılında Formül : 1 uygulanarak hesaplanan banka iştirakleri randımanı 1978 yılında özel yasalarla kurulmuş bankalar iştiraklerinde % 2.65 iken bu oran 1979 yılında % 3.32'ye çıkarak iki yıllık ortalama % 2.98, diğer milli bankalar grubu iştirakleri randımanı 1978 yılında % 7.63 iken 1979 yılında % 10.27'ye çıkarak iki yıllık ortalama % 8.95 olarak gerçekleşirken toplam banka iştirakleri randımanı 1978 yılı için % 6.19, 1979 yılı için % 8.10 ve iki yıl için ortalama randıman % 7.14 olmuştur (Tablo: 12).

Tablo: 12
1978 ve 1979 YILLARINDA İŞTİRAKLER GELİRLERİ
VE RANDIMANLAR (Bin TL.)

Yıllar	Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar	Randıman (%)	Diğer Milli Bankalar	Randıman (%)	Toplam İştirakler	Randıman (%)
1978	99.272	2.65	648.546	7.63	764.640	6.19
1979	188.841	3.32	1.166.701	10.27	1.405.059	8.10

— İştirakler randımanı Formül: 1'e göre hesaplanmıştır.

— Mahalli Bankalar, Diğer Milli Bankalar (Ticaret Bankaları) grubu içine alınmıştır.

— Yabancı Bankalar iştirak gelirleri cüz'ü olduğundan tabloya alınması ve randıman hesaplanmamıştır.

— Toplam iştirak gelirleri Yabancı Bankalar iştirak gelirlerini de içermektedir.

Kaynak: Bankalarımızın 1978, 1979 sonu Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları, Teşkilat, Mevduat ve Krediler Hakkında Bilgiler, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları.

1978 ve 1979 yılları için banka gruplarının iştirakleri randımanı hesaplanmasında Formül: 2 kullanıldığında, özel yasalarla kurulmuş bankalar iştirakleri randımanı 1978 yılı için % 2.88, 1979 yılı için % 5.05 ve iki yıllık ortalama % 3.96, diğer milli bankalar grubu iştirakleri randımanı 1978 yılı için % 11.88, 1979 yılı için % 13.73, iki yıllık ortalama % 12.80 ve toplam banka iştirakleri randımanı 1978 yılı için % 8.47, 1979 yılı için % 11.34 ve iki yıllık ortalama % 9.90 olarak gerçekleşmiştir (Tablo: 13).

Tablo: 13
İŞTİRAKLER RANDIMANI (%)

Yıllar	Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar		Diğer Milli Bankalar		Toplam İştirakler	
	Formül: 1	Formül: 2	Formül: 1	Formül: 2	Formül: 1	Formül: 2
1978	2.65	2.88	7.63	11.88	6.19	8.47
1979	3.32	5.05	10.27	13.73	8.10	11.34

Kaynak: Bankalarımızın 1977, 1978, 1979 sonu Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları, Teşkilat, Mevduat, Krediler Hakkında Bilgiler, Türkiye Bankalar Birliği Yayınlarından faydalanılarak hesaplanmıştır.

1963 yılından başlayarak incelenen onyedili yıllık dönemde görülmektedir ki Türk Banka Sistemi içinde özel kesim banka grupları iştirakçilik uygulamalarını sürekli büyütmüşlerdir. Banka sisteminin tabii olduğu 7129 Sayılı Bankalar Yasa'sı ise bu büyümeye yardım etmiştir.

7129 sayılı Bankalar Yasa'sı 48. maddesi "Bankaların iştiraklerine ve doğrudan kuracakları müesseseye ve ortaklıklarına ayıracakları sermayelerin toplamı, ödenmiş veya Türkiye'ye fiilen tahsis olunmuş sermayeleri ile ihtiyatları toplamının % 10'unu tecavüz edemez" hükmüyle bankaların iştirakçilik uygulamasını frenlemiş gibi gözükmeyle beraber Bankalar Yasa'sının aynı maddesinin devamı "Ancak,

memleketin iktisadi kalkınması için gerekli ve münhasıran sanayi, maadin, enerji, nafia, nakliyat ve ihracat işleri ile müştagil veya münhasıran bu sahalara kredi açmak üzere kurulmuş iştirakleri ve teşebbüsleri bu hükümden müstesnadır" hükmüyle bankaların iştiraklerini dilediklerince genişletmelerine olanak sağlamıştır. Zira bankalar yasası hangi yatırımların ülkenin ekonomik kalkınması için gerekli ve yararlı olduğu konusunda bir hüküm veya bir karine içermemektedir.

Rudolf Hilferding Das Finanz Kapital adlı yapıtında; bankalarca denetlenen ve sanayi kesimi tarafından kullanılan sermaye olarak tanımladığı mali sermaye kuramının, Türk Banka Sisteminin işleyişi gözlemlendiğinde Türkiye Kapitalizminde de büyük ölçüde geçerli olduğu söylenebilir¹⁹. Bu olgu Türk Banka Sistemi içinde giderek önce bir bankaya sahip olma, daha sonra da banka kaynaklarını girişimlerinde rahatlıkla kullanma şekline dönüşmüştür. Kredi arzının sınırlı, gerekli ve yeterli kredi sağlamanın kredi maliyetinden (fiyatından) daha önemli olduğu bir ekonomide tekelci sermaye'ye dönüşmenin veya bu niteliği korumanın yolu bir bankanın yönetimini ele geçirme ve Bankalar Yasası'nın 38. maddesi hükümleri içinde banka kaynaklarını iştiraklerinde sınırsızca ve denetimden uzak biçimde kullanabilmek olmuştur²⁰.

Sınırsızca ve denetimden uzak kullanılan yalnızca halkın tasarrufları olmamaktadır. Bankalardaki resmi mevduat ile birçok yabancı ülkedekinin tersine örneğin; 1978 yılında ticaret bankalarının devlete sağladıkları finansman kaynaklarının milli gelire oranı Japonya'da % 4.0, Almanya'da % 2.7 ve İtalya'da % 2.7 olurken Türkiye'de 1980 yılı başında Banka sistemindeki resmi mevduat 53 milyar lirayı bularak bankalar devleti değil devlet de, finansman açıklarını karşılamak için bir yandan para basarken diğer yandan kullanabileceği paranın çok üstünde ödeneği varmış gibi bankalara yatırdığı resmi mevduat ile de banka sistemini finanse etmektedir²¹.

7129 Sayılı Bankalar Yasa'sı 39. maddesi bankaların iştiraklerine verebilecekleri krediyi; "Bir banka'nın kendi müessese veya iştiraklerinin heyeti umumiyesine veya bu müesseseler ve iştiraklerin kefaletleri ile diğer hakiki ve hükmi şahıslara açacağı biltümle kredilerin heyeti umumiyesinin toplamı, bankanın tediye ve Türkiye'ye fiilen tahsis edilmiş sermaye ve ihtiyatları toplamının % 20'sini tecavüz edemez" hükmüyle sınırlamışsa da aynı maddenin devamı "38. madde hükmü mahfuzdur" ibaresiyle bu oran % 25'e yükselebilmektedir ki Yasa'nın 38. maddesi hükmüne göre bankalar bir kişiye ancak ödenmiş sermaye ve ihtiyatları toplamlarının % 10'u kadar kredi açabilmektedir. Bu oran sanayi, bayındırlık, enerji, ihracat ve ulaştırma alanlarında % 25 dir.

¹⁹ Tuncay Artun, *Türkiye'de Bankaların Paylaşımı Önlenebilir mi?* Milliyet Gazetesi, 8. Nisan. 1977, Sayı: 10570, s. 2.

²⁰ Özcan Ertuna, *Türk Banka Sisteminde İştirakçilik Uygulaması*, s. 20.

²¹ Feridun Ergin, *Türk Bankacılığı'nın üç önemli unsuru*, 8. Gün, Hürriyet Gazetesi eki, 20. Nisan. 1980, s. 13.

Yasa hükmünün en önemli özelliği ise bankaların % 25 sermayesine sahip oldukları ve yasada belirtilen alanlarda çalışan şirketleri için bir sınırlamanın bulunmamasıdır. Böylece bir banka % 25 sermayesine sahip olduğu bir şirkete sınırsız kredi açabilme olanağına sahip olmaktadır^{2 2}.

Türk bankacılık sisteminde son yıllarda giderek artan, sermaye gruplarının holdinglerin bir bankayı ele geçirme girişimlerinde bu olgunun da büyük payı olmuştur. Nitekim bu konu 1979 yılından itibaren uygulanmasına başlanılan dördüncü beş yıllık kalkınma plânında da gözönünde bulundurularak; "Üçüncü plân döneminde, 7129 sayılı Bankalar Yasa'sında öngörülen kredi olanaklarından yararlanmak amacıyla özel sektör holdingleri bankaların sahipliğini elde etme çabalarını yoğunlaştırmışlardır. Bu durum, sınırlı sayıdaki kişi ve grupların, halkın tasarruflarını kullanarak ekonomide bir kısım fizik kapasitelere sahip olmalarına, yada egemenliklerini arttırmalarına yol açmıştır. Bu uygulama ekonominin istenen yönde geliştirilmesine engeller yarattığı gibi gelir dağılımı açısından da sakıncalar getirmiştir^{2 3}, " şeklinde belirtilmiştir ki gerçekten 1979 yılı sonu rakamları itibarıyla Türk Banka Sistemi içinde belli sermaye grupları, holdingler elinde ve yönetiminde bulunan dokuz bankanın mevduatları tüm Türk Banka Sistemini içeren bankaların toplam mevduatlarının % 32.15'ini oluşturmaktadır. Ayrıca, hemen tamamı halkın tasarruflarından oluşan tasarruf mevduatının tüm Türk Banka Sistemi içindeki toplamının % 28.27'si bu dokuz banka denetim ve yönetimindedir.

Türk mali sisteminin en önemli ögesi olan banka sisteminin işleyişini yeniden düzenlemek amacıyla 7129 sayılı Bankalar Yasa'sının bazı maddeleri 23.7.1979 tarih, 28 sayılı Yasa Hükmündeki Kararname^{2 4} ile değiştirilerek, Türk Banka Sisteminin işleyişine yeni bir düzenleme getirilmiştir.

23.7.1979 tarih, 28 sayılı yasa hükmündeki kararnamede bankaların sermayelerine katılan kişilerin sayılarının artırılması amaçlanarak, ortak sayısının yüzden az olmaması^{2 5} hükmü getirilmiş, ayrıca aynı madde ile de banka sermayesine en fazla katılma oranı vakıf, dernek, sandık ve sendika gibi tüzel kişiler için % 40, diğer gerçek ve tüzel kişiler için de (ana, baba, kardeş, eş ve çocukları ile bunların sermayesi'nin çoğunluğuna tek başına yada birlikte sahip oldukları ortaklıklara ait paylar bir tek kişiye ait sayılmıştır) % 30 olarak belirlenmiştir^{2 6}.

^{2 2} T.C. Merkez Bankası'nın (Banka Kredileri Tanzim Komitesinin) mütelaası alındıktan sonra İcra Vekilleri Heyetince tesbit ve ilan olunacak kayıt ve şartlar dahilinde: Bankaların en az %25 sermayesine sahip buldukları sanayi, madin, enerji nafia hizmetleri, nakliyat ve ihracaat işleri ile müştagil teşekküllerine münhasıran bu işlerinde kullanılmak üzere açtıkları krediler 38. maddesindeki takyitlere tabi değildir.

7129 sayılı Bankalar Yasası Madde: 38.1

^{2 3} *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Plânı (1979-1983)*. T.C.Başbakanlık Devlet Plânlama Teşkilatı Yayın No: DPT: 1664, Ankara, Nisan-1979, s. 114.

^{2 4} T.C.Resmi Gazete, 31. 8. 1979 Sayı: 16740

^{2 5} 23. 7. 1979 tarih, 28 Sayılı Yasa Hükmündeki Kararname Madde: 4 4; T.C.Resmi Gazete, 31. 8. 1979, Sayı: 16740

^{2 6} 23. 7. 1979 tarih, 28 Sayılı Yasa Hükmündeki Kararname Madde: 4/5, T.C.Resmi Gazete, 31. 8. 1979, Sayı: 16740

Bankaların belli sermaye grupları tarafından ele geçirilmesini önlemek amacıyla alınan bu önlemler bu amacın gerçekleşmesinde çok fazla etkili olamayacaktır. Örneğin; ilgili değişikliği getiren 28 sayılı yasa hükmündeki kararnameden önce sermaye grupları, aile yada holdinglerin ellerindeki hisse senetleri yine bu grupların denetimindeki kişi ve kurumlara devredilmiştir²⁷. Ayrıca, bugün Türk Banka Sistemindeki aile yada belli sermaye grupları elindeki bankalar karar verme çabukluğu ve yönetimdeki bütünlük nedeniyle hızlı bir gelişim göstermişler, sermayeleri kişiler arasında çok fazla bölünmüş özel bankalar aynı gelişimi gösterememişlerdir ki bankaların sermayedarlarının arttırılmasına yönelik değişiklik bir bakıma bankacılık tekniğine, daha açığı uygulama ile belirlenmiş gerçeklere ters düşmektedir²⁸.

7129 Sayılı Bankalar Yasa'sı daha önce de belirtildiği gibi bankaların sermayelerinin % 25 inden daha çoğuna sahip oldukları ortaklıkları belirtilen alan ve kesimlerde çalışmaları koşuluyla, ödenmiş sermaye ve ihtiyatlar toplamının % 25'i oranında sınırlamanın dışında bırakmışken, 28 sayılı yasa hükmündeki kararnama ile bankaların iştiraklerine kullandırabilecekleri krediler de ödenmiş sermaye ve ihtiyatlar toplamının en çok % 30'u olarak, ayrıca, tüm iştirak kredileri de tüm kredilerin % 15'i veya ödenmiş yada Türkiye'ye ayrılmış sermayeleri ve ihtiyatlarının üç katıyla sınırlandırılmıştır²⁹. Ancak, faaliyetlerinin büyük bölümünü banka kredilerine dayandırarak sürdüren işletmelerin büyük çoğunluğu bu kredi kullanımlarından kısa ve orta dönemde vazgeçebilecekler midir? Ayrıca, yeni yasa hükmündeki kararnamede bu konu ile ilgili 38. madde son fıkra ile kararnamenin yürürlüğe girdiği güne kadar kullandırılan kredileri korumuştur.

Bankaların iştiraklerine kullandırabilecekleri kredi tutarı açısından 28 sayılı yasa hükmündeki kararnamede dikkati çeken diğer bir husus da, bankaların sermayelerinin bir kat artırılmaları halinde, iştiraklerine kullandırabilecekleri kredi tutarının üç kat artırılabilmesidir³⁰ ki bu hüküm uygulamada bir birimlik krediyi önce sermaye'ye dönüştürecek daha sonra da üç birim kredi olarak kolaylıkla geri dönebilecektir.

28 sayılı yasa hükmündeki kararnamede bankaların iştiraklerine sermaye aktarımına da bir sınır getirilmemiştir. Şöyle ki; yasa hükmündeki kararnamede 48. madde ile getirilen "Bankaların iştirak ve kuruluşlarına yatıracakları sermayelerinin toplamı, ödenmiş yada Türkiye'ye ayrılmış sermaye ile yedek akçeleri toplamının % 10'unu geçemez" şeklindeki sınırlama aynı maddedeki; "Kalkınma plânı yıllık programlarında belirtilecek kesimlerde iş yapan yada yapacak olan ortaklık ve kuruluşlara yatırmış buldukları yada yatıracakları sermayeleri için birinci fıkradaki hüküm uygulanmaz" hükmüyle kaldırılmıştır ki, böylece bankalar iştiraklerine belli kesimlerde olmak üzere sınırsızca kaynak aktarabileceklerdir.

²⁷ Tuncay Artun, *Bankalar Yasasını Değiştirmek Neyi Değiştirir?* Yeni İş Dünyası Kasım/1979, Sayı: 1, s. 44.

²⁸ A.g.e., s. 44.

²⁹ 23. 7. 1979 tarih, 28 Sayılı Yasa Hükmündeki Kararnama, Madde: 38/2, T.C. Resmi Gazete, 31.8.1979, Sayı: 16740

³⁰ 23.7.1979 tarih, 28 Sayılı Yasa Hükmündeki Kararnama, Madde: 39, T.C. Resmi Gazete, 31.8.1979, Sayı: 16740

Türk Banka Sisteminin yeniden düzenlenmesi amacıyla getirilen yeni 28 sayılı yasa hükmündeki kararname çerçevesi içinde de görülmektedir ki banka-sanayi, sanayi-banka bütünleşmesi sürecektir. Bütünleşmenin yönü nasıl olursa olsun, diğer bir söyleyişle gerek bankaların işletmeleri, gerekse de işletmelerin bankaları ellerine geçirmelerinde sonuç aynı olacak, kaynaklardan yararlanmada tekelleşme giderek artacaktır³¹. Ayrıca, banka-sanayi, sanayi-banka ilişkisi içinde belli sermaye grupları, aile firmaları topluluğu niteliğindeki holdingler, halka açık anonim şirketlerin gelişmesi ve servet dağılımı açısından da önemli sorunlar getirmektedir.

Banka sisteminin iştiraklerini oluşturan firmalarını halka açmaları, işletmelerin halka açılması ve sermaye piyasasının gelişmesi bakımından fayda sağlayabilir. Ayrıca, Türk Banka Sisteminin elindeki kıt kaynakları kredileme mekanizmasıyla da daha geniş girişimci kitlelerin yararlandırılması amacıyla ve özellikle öncelikli yatırım alanlarıyla bölgeler arası dengesizliği giderici biçimde kullanmaları gerekliliğinin ötesinde zorunlu görülmektedir ki bu da büyük ölçüde tüm banka sistemi üzerinde gerçekçi, ekonomik kurallara ters düşmeyecek, etkin bir devlet denetimi ile gerçekleştirilebilir. Böyle bir denetim ve sonuçta Türk Banka Sisteminin ekonomik sorunlar karşısındaki gerçek başarısı, büyük ölçüde para-kredi piyasasının anlamsız özgürlük ortamından kaynaklanan ve giderek denetimsiz bir biçimde tüm ekonomiye yayılan Türk ekonomisinin kendisine özgü ekonomik sorunlarının en azından bir bölümünün çözümünü getirecektir.

³¹ Kenan Bulutoğlu, *Türkiye'de Finans Piyasası ve Finansal Az Gelişmişlik*, Bulgu Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Ekim/1978, Sayı: 2, s. 10-11.

KAYNAKLAR

- Abaç Selçuk, "Türkiye'nin Sanayileşmesinde Bankaların Rolü", *Cumhuriyetin 50. Yılında Türkiye'de Sanayileşme ve Sorunları Semineri*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 36, Ankara Sevinç Matbaası, 1975.
- Artun Tuncay, *Türkiye'de Bankacılık*, Tekin Yayınevi, İstanbul, Yaylacık Matbaası, 1980.
- , "Bankalar Yasasını Değiştirmek Neyi Değiştirir?" *Yeni İş Dünyası*, Kasım/1979 Sayı: 1
- , "Türkiye'de Bankaların Paylaşımı Önlenebilir mi?" *Milliyet Gazetesi*, 8.4.1977, Sayı: 10570
- Bulutoglu Kenan, "Türkiye'de Finans Piyasası ve Finansal Az Gelişmişlik", *Bulgu-Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Ekim/1978, Sayı: 2
- Ergin Feridun, *Kredi Sistemi*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları No: 363, İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1975.
- , *Türk Bankacılığının Üç Önemli Unsuru*, 8. Gün, *Hürriyet Gazetesi Eki*, 20.4.1980.
- Ertuna Özcan, "Türk Bankacılık Sisteminde İştirakçilik Uygulaması", *Finansal Yönetimin ve Yatırım Plânlaması*, Yıl: 1, Mart/1979, Sayı: 1
- Ocakçioğlu S. Yılmaz, - Karacan A. İhsan, *Türk Bankacılığında İştirakler*, T.C. Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı No: 173/1977, Ankara, Damga Matbaası, 1977.
- Ünal Hâluk, I. Ulusal Bankacılık Kongresi Ardından I Ulusal Bankacılık Kongresi Tebliğleri, *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi* Kasım/1978 Cilt: 15, Sayı: 11
- Taşdelen Servet, "Federal Almanya Bankacılık Sistemine Genel bir Bakış", *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, Ağustos/1978, Cilt: 15, Sayı: 8
- Zarakoğlu Avni, *Para, Kredi ve Bankalar*, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayınları, No: 10 Ankara, Sevinç Matbaası, 1971.
- Kalkınma Plânı, Birinci Beş Yıl (1963 - 1967)*, T.C. Başbakanlık Devlet Plânlama Teşkilâtı, Ankara, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ocak - 1963.
- Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Plânı (1979 - 1983)*. T.C. Başbakanlık Devlet Plânlama Teşkilâtı Yayın No: DPT: 1664, Ankara, Nisan - 1979.
- Bankalarımızın, 1963 - 1979 Sonu Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları, Teşkilat, Mevduat ve Krediler Hakkında Bilgiler* Türkiye Bankalar Birliği Yayınları. 7129 Sayılı Bankalar Yasası
T.C. Resmi Gazete, 31.8.1979, Sayı: 16740

BURSA'DA İMALAT SANAYİİNİN YAPISI ve ANA SORUNLARI

İsmet Sabit BARUTÇUGİL*

I. GİRİŞ

Çok yakın zamanlara kadar geniş meyva bahçeleri, doğal güzellikleri ve tarihi zenginlikleri ile tanınan Bursa, günümüzde artık bir sanayi şehridir. Bursa'nın ekonomik yaşamında sanayinin önemi ve ağırlığı tarım ve turizme göre çok daha belirgindir.

Son 20 yıl içinde, özellikle sanayi kesiminde ortaya çıkan gelişmeler Bursa'yı Uludağ'ın yeşil eteklerinde huzur arayan emeklilerin şehri olmaktan çıkarmış ve gelecek arayanların, fırsatlar ve kazançlar peşinde koşanların şehri haline dönüştürmüştür.

Evlîya Çelebi'nin "ruhaniyetli bir şehir" olarak tanımladığı ve Sadrazam Keçecizade Fuat Paşa'nın "Osmanlı tarihinin dibacesi" olarak nitelediği Bursa, bugün bu özelliklerini ve anlamını önemli ölçüde yitirmiştir. Bursa, günümüzde Türkiye'nin önde gelen sanayi merkezlerinden biri olarak tanımlanmaktadır. Üretim gücü açısından Türkiye sıralamasında Bursa, dokuma sanayiinde ikinci, oto yapım ve yan sanayiinde üçüncü, deri ve tütün sanayiinde ise dördüncü sırada yer almaktadır¹.

Ancak, Bursa'nın bu hızlı değişim ve gelişimi beraberinde oldukça ciddi sorunlar da getirmiştir. Bu sorunlardan bir kısmı, ülke çapında çözüm aranmasını gerektiren ve bütün Türkiye için söz konusu olan genel sorunlardır. Ancak, sorunların daha büyük bir kısmı, Bursa bölgesinin özelliklerinden ve Bursa'daki sanayinin yapısından kaynaklanan bölgesel sorunlardır. Bu çalışmanın amacı, bu sorunları özellikle imalat sanayiini ilgilendiren yönleriyle incelemeye çalışmak olacaktır. Bu çalışmanın sonucunda sorunların çözümüne ilişkin bazı görüş ve düşünceler ortaya konulmakla beraber, genel bir sonuç ve çözüm modelleri araştırmak amaç ve iddiası söz konusu değildir.

Bu çalışmada, öncelikle Bursa imalat sanayiinin genel görünümü, yapısı ve özellikleri ele alınarak kısaca incelenmeye çalışılmıştır. Daha sonraki bölümde, Bursa imalat sanayiinin sorunları, bölgesel sorunlar ve işletme sorunları alt başlıkları içinde ele alınmaktadır. Sonuç bölümünde ise sorunların çözümüne ilişkin bazı görüş ve düşünceler belirtilmiştir.

* Doç. Dr., Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi.

¹ E. Dülgeroğlu, *Bursa Ekonomisi*, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, 1973 (teksir), s. 2.

II. BURSA İMALAT SANAYİİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ

Bursa Ticaret ve Sanayi Odası kayıtlarına göre 1977 yılında Bursa'da imalat sanayiinde faaliyet gösteren 4.017 işletme bulunmaktadır. Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) sanayi anketlerinde yer alan büyük işletme sayısı ise 1977 de 321 dir. Bu durum, Bursa'da imalat sanayiinde işletme cesametinin genellikle küçük olduğunu göstermektedir. 1977 de DİE istatistiklerinde yer alan büyük, diğer bir ifade ile 10 dan fazla işgören çalıştıran işletme sayısı BTSO'na kayıtlı işletme sayısının yalnızca % 8'idir.

1977 DİE istatistiklerinde Bursa'da imalat sanayiinde çalışan işçi sayısı 36.455 olarak görülmektedir. Söz konusu yılda çalışanlara yapılan ücret ödemeleri 2.2 milyar TL. sının üzerindedir. Ancak, bu değerlerin yalnızca DİE tarafından büyük işletme olarak kabul edilen ve toplam işletmelerin yaklaşık % 10'unu kapsayan 357 işletmeye ait olduğu düşünülürse Bursa imalat sanayiinin boyutları konusunda daha gerçekçi olunabilir.

Bursa'nın Osmanlı İmparatorluğu döneminde de bazı sanayi dallarında ve özellikle kadife ve ipekli dokumacılıkta yaygın tanındığı bilinmektedir. Cumhuriyet döneminin başlangıcında Bursa'da 22 imalathane ve 250 el tezgahının bulunduğu saptanmıştır². Ancak, gerçek anlamda sanayinin Bursa'ya girişi Cumhuriyet döneminde ve özellikle devletçilik uygulamalarının yaygın olduğu 1930'lara rastlar. 1933 de Sümerbank Merinos Yünlü Dokuma Müessesesinin ve daha sonra Gemlik Suni İpek Fabrikasının kurulması Bursa'da yeni bir döneme geçiş olarak kabul edilir³.

Bursa imalat sanayinin bugünkü yapı ve görünümü kazanması ise çok daha sonralara, plânlı kalkınma döneminin başladığı 1960'lara rastlar. Bursa'da imalat sanayinin plânlı dönem içindeki gelişimi DİE yıllık sanayi anket sonuçlarından yararlanılarak hazırlanan Tablo: 1'de verilmektedir.

Tablo: 1 — Bursa'da İmalat Sanayiinin Plânlı Dönemdeki Gelişimi

Yıllar	İşletme Sayısı	Çalışanlar Sayısı
1964	202	13.297
1968	200	16.580
1972	366	17.393
1974	447	29.706
1976	357	33.182
1977	321	36.455

D.İ.E., Yıllık İmalat Sanayii Anket Sonuçları.

² Bu konuda bkz. *Türk Ticaret Salmamesi*, İktisadi Tetkikat ve Neşriyat ve Muamelat Türk Anonim Şirketi yayını, 1924, s. 448'den naklen Y.Z. Binatlı, "Bursa'nın İktisadi ve Ticari Yapı Açısından 53 yıl önceki Durumuna Bir Bakış", *Akademi*, BİTİA Dergisi, C. VI., S. 1-2., s. 1-17.

³ E. Dülgeroğlu, *Bursa'nın Ekonomik Bünyesi* BTSO yayını, Bursa, 1975, (tek-sir) s. 4.

Tablo: 1'den de izlenebileceği gibi, 1964-1977 döneminde Bursa imalat sanayinde büyük işletme sayısı % 159 lık bir artış, çalışanlar sayısı ise % 274 lük bir artış göstermiştir. Bursa'da imalat sanayindeki gelişmenin en yüksek hızı Organize Sanayi Bölgesinin kurulmasını izleyen 1968-1974 döneminde kazandığı da yine bu tabloda görülmektedir. 1968-1972 döneminde işletme sayısında ve 1972-1974 döneminde de çalışanlar sayısında çok önemli bir artış göze çarpmaktadır.

Bursa'da imalat sanayinin gelişiminin bir diğer göstergesi de kullanılan girdi, toplam üretim değeri ve yaratılan katma değer yıllar itibariyle gösterdiği gelişmedir. Gerçekte, bu değerler bir sektörün gelişmesini ortaya koymada işletme ve çalışanlar sayısından çok daha anlamlıdır. Ancak, değerlerin cari fiyatlarla verilmiş olması nedeniyle yorumlamanın dikkatle yapılması gereği vardır. Özellikle, son yıllarda ortaya çıkan hızlı fiyat artışları bu gerekliliği daha da belirginleştirmiştir.

Tablo: 2 — Bursa İmalat Sanayiinde Girdi, Çıktı ve Katma Değerin Gelişimi (1964 — 1976)

Yıllar	Girdi	Çıktı	Katma Değer
1964	303.823	512.283	208.460
1968	518.685	891.347	312.662
1972	2.516.382	4.196.250	1.679.867
1974	4.651.859	7.612.460	2.960.601
1976	7.766.826	12.278.715	4.511.889
1977	10.857.304	18.311.247	7.453.943

Kaynak: DİE.

Tablo: 2'den de izlenebileceği gibi, 1964-1977 döneminde kullanılan girdi, parasal değerlerle 25,5 katı, üretim değeri 23,9 katı ve yaratılan katma değer 21,6 katı artış göstermiştir. Ancak, gerçek artışların bu kadar olmadığı, bu değerlerin enflasyonun etkisini önemli ölçüde yansıttığı açıktır.

Bursa'da imalat sanayinin yapısına ilişkin aşağıdaki Tablo: 3'den de görülebileceği gibi, Bursa ekonomisindeki yer ve önemleri açısından sanayi dalları arasında yapılan bir sıralama ilk üç sırayı dokuma-giyim ve deri sanayi, taşıt araçları sanayi ve gıda-içki ve tütün sanayi almaktadır.

Tablo: 3 — Bursa'da İmalat Sanayiinin Yapısı (1977)

Sanayi Dalı	İşletme Sayısı	Çalışanlar	Ödenen Ücret
Gıda-İçki ve Tütün	51	5.385	391.965
Dokuma-Giyim-Deri	172	18.162	849.216
Orman ürünleri-Mobilya	3	392	28.021
Kimya-Kauçuk-Plastik	22	1.098	85.416
Taş ve Toprak Sanayii	11	873	57.388
Metal Ana Sanayii	8	603	35.439
Metal Eşya-Makine	31	2.551	134.411
Taşıt Araçları Sanayii	18	7.256	626.124
Diger İmalat Sanayii	5	72	3.015
TOPLAM	321	36.455	2.212.609

DİE, Yıllık İmalat Sanayii Anket Sonuçları 1977, Ankara 1980, s.17-18.

Dokuma sanayi, Bursa'nın ekonomik yaşamında yüzyıllardır büyük önem taşıyan geleneksel sanayi dalıdır⁴. Günümüzde, Bursa'daki büyük işletmelerin % 58,5'i, çalışanların % 50,3'ü ve ücretlerin % 38,3'ü bu sanayi dalındadır.

Taşıt araçları sanayii ise özellikle son 10 yılda doğan ve gelişen modern bir imalat kesimidir. Bursa'da imalat sanayinde çalışanların % 20'si, ödenen ücretlerin ise % 28,3'ü taşıt yapım ve bağlı yan sanayi kuruluşlarında bulunmaktadır.

Gıda, içki ve tütün sanayininin sahip olduğu önem, Bursa'nın bölgesel özelliklerinin bir sonucudur. Büyük işletmelerin % 15,8'i, toplam çalışanların % 14,7'si ve ödenen toplam ücretlerin % 17,6'sı bu sanayi kesimindedir.

Genel anlamda, Bursa imalat sanayininin büyüklüğünü ve önemini ortaya koyabilmenin bir yolu, bu sanayinin bazı temel verilerinin Türkiye toplamı içindeki oranını belirlemektir. Aşağıdaki Tablo: 4'de görüldüğü gibi, Bursa imalat sanayii, Türkiye imalat sanayindeki toplam işletme sayısının % 5,4'üne, çalışanlar toplamının % 4,8'ine sahip bulunmaktadır. Türkiye'de yapılan toplam ücret ödemelerinin % 4'ü Bursa imalat sanayinde ödenmekte, toplam imalat sanayii girdilerinin % 4,1'i Bursa'da kullanılmakta, toplam çıktının % 4,4'ü ve katma değerinin % 5'i Bursa'da yaratılmaktadır. 1977 yılı içinde Türkiye imalat sanayinde yapılan toplam sermaye yatırımlarının % 6,6'sı Bursa'da gerçekleştirilmiştir.

Bursa imalat sanayininin bir diğer özelliği, gelişme hızınının Türkiye ortalamasının üzerinde olmasıdır. 1975-1976 döneminde Türkiye'de sabit sermaye yatırımları % 14,9 artarken bu artış hızı Bursa için % 129 olmuştur. 1971-1976 dönemi dikkate alındığında bu artış hızı % 340'a karşın % 513 olmuştur.

Tablo: 4 — Bursa İmalat Sanayininin Türkiye İmalat Sanayii İçindeki Yeri ve Önemi (1977)

	Bursa	Türkiye	%
İşletme Sayısı	321	5.986	5.4
Çalışanlar Sayısı	36.455	760.366	4.8
Ücretler	2.212.609	55.102.848	4.0
Toplam Girdi	10.857.304	263.550.258	4.1
Toplam Çıktı	18.311.247	412.756.446	4.4
Katma Değer	7.453.943	149.206.188	5.0
S. Sermaye Yatırımı	1.475.723	22.460.432	6.6

DİE, Yıllık İmalat Sanayii Anketi Sonuçları 1977, Ankara 1980'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

⁴ Bursa'da dokuma sanayininin ve özellikle ipekli ve kadife sanayininin tarihsel gelişimi ile ilgili olarak bkz; Dalsar, F., *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İ.Ü. İktisat Fakültesi yayını, İstanbul, 1960 ve Sahillioğlu, H., "Türk Sanayi Tarihinde Bursa'da İpekçilik" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 11, Ekim 1968.

Bursa imalat sanayinin yapısı üzerinde dururken ele alınması gereken önemli bir nokta da kamu kesiminin imalat sanayii içindeki yeri ve önemidir. Tablo: 5'te de görüldüğü gibi 1977'de kamu işletmeleri sayı olarak % 2'lik ve çalışanların sayısı açısından da % 23,7'lik bir paya sahiptir. Kamu kesimi, Bursa imalat sanayii içinde girdi, çıktı ve katma değer açısından da sırasıyla % 13,8, % 18,8 ve % 8,8'lik paylara sahip bulunmaktadır. 1977 yılında kamu kesimi, Bursa imalat sanayinde yapılan sabit sermaye yatırımlarının % 3,1'ini gerçekleştirmiştir.

Tablo: 5 — Bursa İmalat Sanayiinde Kamu Kesiminin Yeri ve Önemi (1977)

	Toplam (1)	Devlet (2)	Özel (3)	% (2/1)
İşletme Sayısı	321	7	314	2.1
Çalışanlar Sayısı	36.455	8.640	27.815	23.7
Girdi	10.857.304	1.506.030	9.351.274	13.8
Çıktı	18.311.247	2.167.899	16.143.348	11.8
Katma değer	7.453.943	661.869	6.792.074	8.8
S. Sermaye yatırımı	1.475.723	46.610	1.429.113	3.1

DİE, Yıllık İmalat Sanayii Anketi Sonuçları 1977, Ankara 1980'den derlenmiştir.

Bursa imalat sanayinin yapısını belirleyen bir diğer önemli özellik de toplam üretim değerinin tüketim, yatırım ve ara malı olma niteliğine göre dağılımıdır. Tablo: 6'da görüldüğü gibi, Bursa imalat sanayinde tüketim ve yatırım malları üretiminin önemi oldukça büyüktür. Ara malları üretimi ise % 10,6 gibi düşük bir paya sahip bulunmaktadır.

Tablo: 6 — Bursa'da İmalat Sanayiinin Bileşimi (1977)

	İşletme Sayısı	Üretimin Değeri (000 TL.)	Üretimin Dağılımı (%)
Tüketim Malları Sanayii	224	8.371.882	45.7
Ara Malları Sanayii	40	1.946.472	10.6
Yatırım Malları Sanayii	57	8.003.335	43.7
TOPLAM	321	18.311.247	100.0

Kaynak: DİE.

Bursa imalat sanayinin Bursa ekonomisi içindeki yeri ve öneminin bir diğer göstergesi de imalat sanayii ürünlerinin Bursa'dan yapılan toplam ihracat içindeki payıdır. Bazı dalgalanmalar görülmekle beraber, son yıllarda Bursa'dan yapılan ihracat içinde geleneksel tarımsal ihraç mallarının ve madenlerin önemi oran olarak azalmakta; buna karşın, imalat sanayii ürünleri ihracatı giderek gelişmektedir.

Tablo: 7 — Bursa'dan Yapılan Toplam İhracat İçinde İmalat Sanayiinin Payı (000 TL. ve % olarak)

Yıl	İmalat Sanayii İhracatı	Toplam İhracat	%
1972	63.020	148.826	42.34
1974	141.976	245.420	57.85
1976	264.359	486.726	54.31
1977	197.564	372.194	53.08
1979	462.825	882.798	52.43

Kaynak: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası

Bursa imalat sanayinin ihracatı arasında özellikle, dokuma, deri, gıda, tütün, meyva suyu, makine ve çimento sanayii ürünleri ön sıralarda yer almaktadır. 1977 yılında yapılan imalat sanayii ürünleri ihracatının % 63,6'sı iplik ve dokuma sanayine, % 23,9'u makine ve madeni eşya sanayine ve % 7,3'ü gıda ve içki sanayine ait bulunmaktadır. Buradan, bu üç sektörün toplamının Bursa'dan yapılan toplam imalat sanayi ihracatının % 94,8'ini oluşturduğu görülmektedir.

Bursa imalat sanayinin yapısı ile ilgili bir incelemede diğer önemli bir konu da imalat işletmelerinin gerçek ve tüzel kişi işletmeleri şeklinde ayırımıdır. 1979 yılında BTSO na kayıtlı 4226 imalat sanayii işletmesinin 805'i tüzel kişi işletmesi statüsü taşımaktadır. Bu % 19'luk oranı ifade eder. BTSO na kayıtlı işletmelerin bu açıdan bir incelenmesi son yıllar için Tablo: 8'de verilmiştir.

Tablo: 8 — Bursa İmalat Sanayiinde İşletmelerin Yasal Statüsü

Yıl	Toplam İşletme (1)	Gerçek Kişi İşletmesi (2)	Tüzel Kişi İşletmesi (3)	% (3/1)
1974	3.274	2.773	501	15.3
1975	3.403	2.858	545	16.0
1976	3.643	3.041	602	16.5
1977	4.017	3.327	690	17.1
1979	4.226	3.421	805	19.0

Kaynak: BTSO Kayıtları, E. Dülgeroğlu, a.g.e., s.76 ve A. İpekyün, Bursa'nın Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış, BTSO Yayını, Bursa 1978 (teksir), s. 83-89.

Tablo, Bursa'da imalat sanayinde gerçek kişi işletmelerinin çok yoğun olduğunu, ancak tüzel kişi işletmelerinin payının da giderek arttığını göstermektedir. İşletmelerin gerçek ve tüzel kişi işletmesi olarak ayırımının sanayi dalları açısından durumu da Tablo: 9'da verilmiştir.

Bursa'da tüzel kişi işletmelerinin şirket türleri açısından oransal dağılımı da diğer önemli bir konudur. Tablo: 10'da görüldüğü gibi, Bursa'da tüzel kişi işletmeleri içinde kolektif şirketlerin oranı giderek düşerken Anonim Şirketlerin payı yükselmektedir. Anonim Şirketlerin tüzel kişi işletmeleri içindeki oranı 1968 de % 12.2 den, 1979 da % 23,6'ya yükselmiştir. Bursa'da şirket türü seçiminde Ano-

nim Şirketler yönünde bir eğilim bulunmasının bir diğer göstergesi de 1976 yılında Bursa imalat sanayinde faaliyet göstermek üzere kurulan 59 yeni tüzel kişi işletmesinden 30'unun Anonim Şirket statüsüne sahip bulunmasıdır⁵.

Tablo: 9 — Bursa'da İmalat Sanayiinde Sanayi Dalları Açısından İşletmelerin Yasal Statüsü (1977)

Sanayi Dalı	Gerçek Kişi İşletme	Tüzel Kişi İşletme	Toplam
Gıda-İçki-Tütün	156	67	223
Dokuma-Giyim-Derl	1881	168	2049
Orman Ürünleri-Mobilya	90	13	103
Kimya-Kauçuk-Lastik	81	21	102
Taş ve Toprak Sanayii	59	23	82
Metal Ana Sanayii	38	13	51
Metal Eşya-Makina Sanayii	185	78	263
Taşıt Araçları Sanayii	99	44	143
İnşaat Müt. ve Taşaroluğu	672	248	920
Diğer İmalat Sanayii	66	15	81
TOPLAM	3327	690	4017

Kaynak: A. İpekyün, A.g.e., s. 88-89.

Tablo: 10 — Bursa'da Tüzel Kişi İşletmelerinin Şirket Türleri Açısından Oransal Dağılımı (1971-1979)

	1971	1973	1975	1977	1979
Kollektif Şti.	50.5	48.8	47.6	45.8	42.2
Komandit Şti.	5.3	5.1	5.3	5.7	5.1
Limited Şti.	8.2	8.0	8.9	9.3	9.3
Anonim Şti.	14.2	15.7	17.0	20.8	23.6
Kooperatif	20.5	21.4	20.3	17.7	19.2
KİT	1.1	1.0	0.9	0.7	0.6
TOPLAM	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Kaynak: E. Dülgeroğlu, a.g.e., s. 78 ve A. İpekyün, a.g.e., s. 94.

Anonim Şirketlerin sayısındaki gelişmeye karşın bunların büyük bir kısmının aile şirketleri olduğu, hisselerin çok büyük bir oranda belirli ellerde toplandığı bilinmektedir. Bu durum, gerçekte, Anonim Şirketlerin çoğunlukla şahıs işletmelerinin veya diğer şirketlerin büyüyerek tür değiştirmelerinin doğal bir sonucu olmaktadır.

⁵ DİE, İç Ticaret İstatistikleri, Ticaret Şirketleri, Firmalar ve Tüketim Kooperatifleri 1976, Ankara, Kasım 1977.

Belirli bazı büyük işletmelerin dışında, Bursa imalat sanayinde ileri bir teknolojinin uygulandığı söylenemez. Ekonomik ve fiziki ömrünü yıllar önce doldurmuş pek çok makine teçhizatın imalatta kullanıldığı bilinmektedir. Araştırma ve geliştirme çalışmalarına yeterince önem verilmemektedir. Yalnızca, bazı büyük işletmelerde araştırma görevlerini de üstlenen proje, etüd ve kalite kontrol bölümleri bulunmaktadır. Teknoloji geliştirme ve transfer edilen teknolojiyi ülke ve işletme koşullarına uyarlama çabasına pek az işletmede rastlanmaktadır. Buna karşın, bazı belirli işletmelerde ciddi ve başarılı sayılabilecek mamul iyileştirme ve geliştirme çabaları bulunmaktadır⁶.

Oysa, Bursa'da endüstrileşme sürecinin ilk yıllarında teknolojik gelişmelerin dikkati çekecek bir hızla uygulandığı ve başarılı yenilikler yapıldığı gözlenmiştir. Örneğin ipekli dokumada buhargücü kullanımı Fransa'da ilk uygulanmasından yalnızca 11 yıl sonra ve Avrupa'daki diğer birçok önemli ipek merkezlerinden önce Bursa'da uygulanmıştır⁷.

Bursa imalat sanayinin diğer bir özelliği de Türkiye'de ilk uygulama olan "Bursa Organize Sanayi Bölgesi" ne sahip olmasıdır. Organize Sanayi Bölgesi'nin Bursa imalat sanayinin bugünkü yapı ve görünümü kazanmasında önemli rolü bulunmaktadır. Genellikle orta büyüklükteki işletmelerin yararlanması düşünülen Organize Sanayi Bölgesi'nin kurulması 1961'de AID uzmanlarınca önerilmiş ve kuruluş çalışmaları yine aynı örgüt tarafından verilen 26.2 milyon TL. lık kredi ile 1962'de başlatılmıştır. Organize Sanayi Bölgesi, 1966'da açılmış ve bu bölgede ilk işletme 1967'de üretime geçmiştir⁸.

Organize Sanayi Bölgesi'nde bugün faaliyet gösteren 64 işletme bulunmaktadır. Organize Sanayi Bölgesi'nde çalışanların sayısı ise 14.294 tür. Bu, Bursa'daki büyük işletmelerin % 16,8'inin, çalışanların da % 43'ünün Organize Sanayi Bölgesinde bulunduğunu göstermektedir.

Bursa imalat sanayinin özellikleri ile ilgili bir diğer konu da işletmelerin üst düzeylerinde görev alan yöneticilerin nitelikleridir. DİE sanayi anketine göre 1977 yılında büyük işletmelerde çalışan üniversite ve yüksek okul mezunu sayısı 1200'ün üzerindedir. Oysa, bu rakam 1971'de yalnızca 71 idi. Bu dönem içinde toplam çalışanlar içinde yüksek okul mezunlarının oranı % 0,5'ten % 3,6 çıkarak oran olarak 7 kat artmıştır.

⁶ Bursa'daki bazı işletmelerin yenilik çalışmalarına ilişkin ilginç örnekler için bkz. O. Akçay, *İşletmelerde Yeni Mamül Geliştirmenin Pazarlama Açısından Analizi*, BİTİA Yayını, Bursa 1976.

⁷ L. Erder, "Bursa İpek Sanayiinde Teknolojik Gelişmeler 1835-1965", Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ, *Geliştirme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, s. 114.

⁸ Daha geniş bilgi için bkz. E. Dülgeroğlu, "Organize Sanayi Bölgeleri Uygulaması ve Bursa Organize Sanayi Bölgesi örneği", Makina Mühendisleri Odası, *Sanayi Kongresi 1974*. Ankara 18 - 21. Kasım 1974 ve G. Onal, *Organize Sanayi Bölgeleri ve Uygulamadaki Durum*, Eskişehir Sanayi Odası Yayını No: 12, Ankara 1974.

Bursa imalat sanayinde faaliyet gösteren işletmelerin üst kademe yöneticileri ile ilgili olarak tarafımızdan yapılan bir inceleme de bazı genellemelere olanak sağlamaktadır. Bu incelemede 91 işletme yöneticisi ele alınmış yaş, eğitim, geldiği çevre işletme içindeki durumu ve benzeri özellikleriyle değerlendirilmiştir. Ancak, bu incelemenin özellikle büyük işletmelerin yöneticileri arasında yapıldığı gözden uzak tutulmamalıdır.

Araştırmaya konu olan yöneticilerin % 37'si 50 yaşın üzerinde bulunmaktadır. 30-50 yaş grubuna girenlerin oranı % 58'dir. 30 yaşın altındaki yöneticiler ise % 5'lik bir paya sahiptir.

Yöneticilerin % 65'i kendilerini Bursa'nın yerlisi olarak tanımlamaktadırlar. Bursa'ya dışarıdan gelenler arasında ise Batı Trakya'dan gelenlerin payı oldukça yüksektir.

İncelenen yöneticilerin % 66'sı yüksek öğrenim görmüştür. Bu eğitim özellikle mühendislik ve işletmecilik eğitimi olmaktadır. Orta ve lise öğrenimi görmüş yöneticilerin oranı % 32'dir. İlkokul eğitimine sahip yalnızca iki yönetici vardır. İncelenen grup içinde eğitim görmemiş yöneticiye rastlanmamıştır.

İncelenen grup içinde 59 yönetici (% 64,8) müteşebbis yönetici durumundadır. 32 yönetici de profesyonel yönetici olarak görev almaktadır.

Bu yöneticilerin çok büyük bir kısmının eğitim, iş seyahati veya turizm amacıyla yurt dışına çıkmış oldukları belirlenmiştir.

Müteşebbis yöneticilerin büyük ölçüde baba mesleğini sürdürdükleri veya ticaretten sanayiciliğe yönelindikleri; buna karşın, profesyonel yöneticilerin büyük ölçüde devlet memurluğundan işletme yöneticiliğine geçtikleri görülmüştür. Serbest meslekten ve az da olsa tarımdan gelenler de bulunmaktadır.

Özellikle, müteşebbis yöneticilerin bulunduğu işletmelerde merkezîyetçi eğilimin, mal sahipliği psikolojisinin ve tutuculuğun etkileri yaygın olarak gözlenmektedir.

III. BURSA'DA İMALAT SANAYİİNİN ANA SORUNLARI

Bursa, günümüzde hızlı ve büyük ölçüde plânsız sanayileşmenin beraberinde getirdiği ekonomik ve sosyal kökenli birçok sorunla karşı karşıya bulunmaktadır. Sanayinin, ekonomik ve sosyal dengesizliklere yol açması, plânsız kentleşme ve verimli tarım alanlarının daralmasına neden olması, Bursa'da sanayileşmenin yararlarını önemli ölçüde gölgelemekte, sanayileşmenin durdurulması gerektiği görüşü bilimsel olarak tartışılmaktadır.

Bu çalışma, Bursa'da sanayileşme sorunlarını imalat sanayii açısından incelemeyi amaçlamaktadır. Ancak, sanayileşme olgusunun beraberinde getirdiği konut sorunu, kent hizmetleri yetersizliği, fiyat artışları, sosyal yapı ve değerlerin hızlı değişimi ve benzeri konular çalışmamızın ilgi alanı dışında kalmaktadır. Bursa'da imalat sanayinin sorunları (bu dar anlamı ile) işletme sorunları ve bölgesel sorunlar olmak üzere iki alt başlık içinde incelenecektir.

1. Bölgesel Sorunlar

Bursa imalat sanayii işletmelerinin bölgesel sorunları; kuruluş yeri, taşıma, su, enerji ve alt yapı sorunları ve endüstriyel artıklar ve çevre kirlenmesi olmak üzere dört grupta toplanabilir.

1.1. Kuruluş yeri sorunları

Bursa bölgesi, hammadde kaynaklarına ve tüketim merkezlerine yakınlık, ulaşım olanakları, işgücü, enerji, su ve alt yapı tesisleri gibi kuruluş yeri seçimini etkileyen faktörler açısından oldukça uygun koşullara sahip bulunmaktadır⁹. Türkiye'de ilk Organize Sanayi Bölgesi'nin kuruluş yeri seçimi sırasında üzerinde durulan 10 bölge arasında Bursa'nın seçilmesi bir rastlantı değildir.

Bursa, esasen eskiden beri bir sanayi yerleşim bölgesi olarak bilinmektedir. Bursa içinde Gökdere ve Cilimboz dereleri kıyıları, sanayinin bilinen en eski yerleşim alanlarıdır. Gerekli su kaynaklarına ve güç üretimi için uygun eğime sahip olan bu iki bölge daha 1860'larda yoğun sanayi alanları olarak biliniyordu ve şehirdeki ipekli dokuma fabrikalarının büyük bir çoğunluğu iki bölgede toplanıyordu¹⁰.

Günümüzde, Bursa içinde imalat sanayinin yerleşim bölgeleri iki grupta toplanabilir. Özellikle, eski ve küçük ölçekli işletmeler, Namazgâh, Demirkapı, Yıldırım, Garaj civarı, eski Yalova yolu gibi şehir içi merkezlerde yoğunlaşırken; genellikle daha büyük ölçekli ve yeni işletmeler Organize Sanayi Bölgesi, Yalova yolu, Ankara yolu ve Gürsu, İzmir yolu, Beşevler, Geçit köyü gibi şehir çevresinde yeni yerleşim bölgelerinde yoğunlaşmaktadırlar.

Şehir içinde bulunan işletmeler, büyüme olanakları sınırlı olmakla beraber, yol, su, ulaşım, elektrik ve benzeri alt yapı sorunlarının çözümünde belediye hizmetlerinden yararlanmaktadırlar. Organize Sanayi Bölgesi dışında kalan imalat işletmelerinin büyük bir çoğunluğu kent hizmetlerinin yetersiz kaldığı durumlarda bu sorunları kendileri çözme zorunda kalmışlardır.

Bursa'da küçük imalat işletmelerinin şehir içinde dağınık yerleşmeleri, bu işletmeler arasında işbirliği ve uzmanlaşma olanaklarını önemli ölçüde engellemektedir. Ayrıca, Bursa'da önemli boyutlara ulaşan bir işyeri yetersizliği sözkonusudur. Havalarda uygun olduğu sürece birçok cadde ve sokak işyerine dönüşmektedir. Şehir içinde özellikle küçük imalat işletmelerinin bulunduğu bölgelerde arsa fiyatlarının yüksek ve imar durumunun uygun olması nedeniyle işyerini büyütme ihtiyacını duyan birçok işletme bunu gerçekleştirilememektedir.

Bursa bölgesinde en kısa süre içinde alan kullanımının plânlanması, arazinin konut, tarım ve sanayi arasında bölüşümünün ana ilkelerinin belirlenmesi zorunludur. Tarıma, özellikle yüksek gelir getiren bahçe tarımına uygun toprakların arazi rantının olağanüstü yükselmesi karşısında sanayide kullanıma terk edilmesinin önlenmesi gereklidir.

1.2. Taşıma sorunları

Bursa, gerek hammadde kaynaklarına ve gerekse önemli tüketim merkezlerine oldukça yakın olmasına karşın yalnızca karayolu ulaşımına terk edilmiş bir şehir

⁹ Bursa'da İmalat Sanayi ve özellikle otomotiv sanayii açısından kuruluş yeri faktörlerinin bir incelemesi için bkz. S. Astarhoğlu, "İşletmelerde Kuruluş Yeri Faktörleri ve Tofaş üzerinde bir Uygulama", *Akademi*, BİTİA Dergisi, C. 1, S. 3. Kasım 1972, s. 180 - 197.

¹⁰ L. Erder, "Factory Districts in Bursa During the 1860's," *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1, (1975), s. 85 - 100.

görünümündedir. Bu durum, işletmeler açısından hammadde ve mamul taşımacılığında önemli zaman kaybı ve maliyet artışına yol açmaktadır. Bu nedenle, Bursa'nın diğer illerle olan karayolları bağlantılarının iyileştirilmesi zorunlu bulunmaktadır. Bursa-Yalova ekspres yolunun tamamlanmasıyla Bursa'nın özellikle İstanbul'a olan bağlantısının kolaylaşabileceği söylenebilir. Bu arada, 14 millik Kartal-Yalova araba vapur hattının 3 millik Darıca-Çatalburun arasına kaydırılması da ilginç bir öneri olarak zikredilebilir^{1 1}.

Ayrıca, daha önceleri kurulu bulunan Bursa-Mudanya demiryolunun yeniden açılması konusunun bölge açısından yeniden değerlendirilmesi gereklidir. Diğer taraftan, Bursa'nın Eskişehir-İzmir demiryoluna bağlanması da günümüzde bir zorunluluktur. Böyle bir demiryolu bağlantısının gerçekleştirilmesinden sonra Bursa'nın ihracat ve ithalatının İstanbul'dan İzmir limanına kaydırılması da söz konusu olabilir. Esasen bu görüş 1924'lerden bu yana öne sürülmektedir^{1 2}.

Bursa'nın en yakın limanı olan Mudanya'nın liman işletmeciliği ve deniz taşımacılığı açısından etkin bir organizasyona kavuşturulması gereklidir. Bu limanın genişletilmesi, yükleme, boşatma kapasitesinin artırılması ve depolama alanlarının büyüütülmesi bir zorunluluktur. Aynı durum, Gemlik ve Yalova limanları içinde geçerlidir.

Organize Sanayi Bölgesi gibi şehir dışında bir arada bulunan büyük işletmelerin personel taşıma sorunlarının köklü çözümü için bir banliyö hattının kurulmasında yaygın olarak önerilmektedir.

1.3. Su, enerji ve alt yapı sorunları

Evlıya Çelebi'nin "velhâsıl, Bursa sudan ibarettir" dediği günler bugün artık çok geride kalmıştır. Hızlı sanayileşme ve kentleşme, su kaynaklarının hesapsız ve denetimsiz kullanımı, kaçak kuyular ve şehir su şebekesinin eskiliği^{1 3}, günümüzde Bursa'yı önemli ölçüde bir su sorunu ile karşı karşıya bırakmıştır.

İmalat sanayinde su gereksinimi hızla artarken su üretim kapasitesi aynı kalmıştır. Son yıllarda kurak geçen yaz sonlarında birçok işletmenin üretimini yavaşlatmak veya tümüyle durdurmak zorunda kaldığı görülmüştür. Başlangıçta yeterli etüdlerin yapılmamış olması nedeniyle Organize Sanayi Bölgesinde daha su sorunu doğmaktadır. Bölgede depolama kapasitesi 6.000 tondan 10.000 tona çıkarılmıştır. Ancak, bölgeye su sağlayan tesisler ilkelidir. Bunların modernleştirilmesi ve işletmelerin artık sularını tasfiye ederek yeniden kullanmaları önerilen çözümler arasındadır.

Yapımı sürmekte olan Doğancı Barajının hizmete girmesiyle Bursa'da su sorununun büyük ölçüde çözümlenmesi beklenmektedir.

Enerji sorunu, Türkiye'nin genel çözüm bekleyen temel sorunlarından biridir. Bursa'daki sanayii işletmeleri de elektrik kısıtlamalarından ve arızalardan önemli

^{1 1} E. Dülgeroğlu (1975), a.g.e., s. 46-47.

^{1 2} Y.Z. Binatlı, a.g.m., s. 11-12.

^{1 3} DSİ yetkilileri şehir su şebekesindeki kaybın %55 - 60'a vardığını belirtmektedirler.

ölçüde etkilenmişlerdir. Ancak, Organize Sanayi Bölgesi Müdürlüğü ile Türkiye Elektrik Kurumu arasında varılan bir anlaşma ile Bölgede kesinti uygulanmamış; buna karşılık işletmeler % 25-30 gönüllü tasarruf yaparak bazı makine ve tesislerini devre dışı bırakmıştır.

Orhaneli Termik Santralinin işletmeye açılmasıyla Bursa sanayinin enerji sorununa köklü bir çözüm sağlanacağı belirtilmektedir.

Bursa'nın hızlı sanayileşmesi, önemli nüfus akımlarına ve hızlı bir kentleşmeye yol açmıştır. Plânsız kentleşme, Bursa'nın çevresinde yol, su, elektrik, kanalizasyon ve benzeri alt yapıdan yoksun geçeköndü yerleşim merkezlerinin doğmasına neden olmuştur.

Organize Sanayi Bölgesi'nde bugün istihdam edilen işgücü 15.000'in üzerindedir. Yakın bir gelecekte bu sayının 25.000'e ulaşması beklenmektedir. Bu, yaklaşık olarak 100.000 kişilik bir yerleşim alanına gerek olduğunu göstermektedir. Sanayi Bölgesi karşısında bir uydu şehir plânlanmış, projeleri hazırlanmış ancak uygulamaya geçilememiştir. Bugün bu bölge kısmen amaç dışı kullanılmakta, kısmen de geçeköndü mahalleleri ile dolmuş bulunmaktadır.

Telefon, özellikle şehir içindeki küçük işletmeler için bir sorundur. Organize Sanayi Bölgesi bu sorunu önemli ölçüde çözmüştür. Ayrıca, bölgede 1000 hatlık bağımsız bir santralin kurulması yönünde bir girişim de bulunmaktadır.

1.4. Endüstriyel Artıklar ve Çevre Kirlenmesi

Bursa, günümüzde endüstriyel gelişmenin doğurduğu çevre sorunlarına örnek gösterilen bir kent haline gelmiştir¹⁴.

Bursa'da özellikle tarıma ve meyve-sebze tarımına uygun alanların giderek yitirilmesi ve Yeşil Bursa'nın dumanlı ve gri bir kente dönüşmesi, sanayileşmenin bu hızlı ve plânsız gelişimi durdurulmadığı takdirde kaçınılmaz olacaktır.

Bursa'da özellikle su kirlenmesi önem taşımaktadır. Şehir içinden geçen Nilüfer çayı ve şehir yakınlarındaki Ulubat ve İznik gölleri sanayi artıklarının tehdidi altındadır. Doğal güzelliklerin yitirilmesi bir yana buralardan elde edilen su ürünlerinde de son yıllarda önemli düşüşler gözlenmektedir. Kıyılarda kurulan sanayi tesisleri nedeniyle Marmara denizi ve özellikle Gemlik körfezi hızla kirlenmektedir. Gemlik körgezinin yakın bir gelecekte İzmir körgezinin bugün içinde bulunduğu durumla karşılaşması beklenebilir.

Bursa'da çevre kirlenmesinin bir diğer yönü de özellikle şehir içindeki küçük sanayi işletmelerinin işyeri yetersizliği nedeniyle cadde ve sokakları kullanmaları ve kirlenmeleridir.

Yine sanayileşmeye bağlı olarak hızlı kentleşme bazı alt yapı ve kent hizmetlerinin yetersizliğine yol açmıştır. Bursa içinde plânsız, düzensiz ve dağınık kurulan imalathaneler, atelyeler ve küçük işyerleri, kentin trafik düzenini, su, elektrik, kanalizasyon gibi alt yapı sistemlerini zorlamakta, birçok yerde kent temizliğini ve görünümünü olumsuz yönde etkilemektedirler.

¹⁴ B.Ü. tarafından Eylül 1977'de düzenlenen *Bursa 77* Seminerinde bu konu özellikle vurgulanmıştır. Ayrıca, Bk. Ali Özgüven, "Sanayi Bölgeleri ve Bursa Örneği", *Milliyet*, 29.6.1978.

2. İşletme Sorunları

Bursa'da imalat sanayi işletmelerinin işletme için sorunları ise yönetim-organizasyon, personel, finansman, pazarlama ve üretim sorunları olmak üzere beş ana başlık altında toplanabilir.

2.1. Yönetim ve Organizasyon Sorunları

Bursa imalat sanayinde yaygın işletme tipi, daha önce de belirtildiği gibi, küçük ve orta büyüklükte şahıs ve aile işletmeleridir. Yöneticilerin büyük bir kısmı, çoğunlukla baba mesleğini sürdüren veya ticaretten sağladığı birikimi sanayie getirmiş bulunan kişilerdir.

Yönetimde merkeziyetçi eğilim ve beşeri ilişkilerde mal sahipliği psikolojisi egemendir. Bu, bağımsız çalışma arzusunu kuvvetlendirmekte, gerçekte verimli olmayan atıl kapasite ile çalışan yeni küce işletmelerin doğmasına yol açmaktadır.

İşletmelerin büyük bir çoğunluğunda yöneticilerin, bilimsel işletmeciliğe, plânlama, örgütleme ve denetim yöntemlerindeki yeni gelişmelere karşı ilgisiz kaldığı hatta bunlardan habersiz olduğu ve işletmelerini hâlâ tüccar veya esnaf zihniyetiyle yönettiği gözlenmektedir.

Bunların yanısıra, Bursa'da imalat sanayii işletmelerinin büyük bir çoğunluğunun özellikle idari görevlerde sayıca yetersiz elemanlarla çalıştığı gözlenmektedir. Bu durum, bu işletmelerin büyüme amacından çok, yüksek kârlılık amacını ön plânda tuttuklarının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Ayrıca, özellikle küçük ve orta büyüklükteki işletmelerde verilen maaş ve ücretlerinin yetişmiş, yüksek nitelikli profesyonel yöneticileri Bursa'ya çekmeye yeterli olmadığı söylenebilir. Bursa'nın haberleşme, eğitim, sağlık ve benzeri sosyal olanaklar açısından yeterince gelişmemiş kabul edilmesi de bazı büyük işletmelerin yönetim kadrolarını İstanbul'da oluşturmalarına neden olmaktadır.

2.2. Personel sorunları

Bursa imalat sanayinin personel sorunları; vasıflı işgören yetersizliği, iş uyuşmazlıkları, küçük ve kaçak işçi çalıştırılması başlıkları altında toplanabilir.

İmalat sanayinde en çok gereksinim duyulan işgörenler, orta kademe teknik elemanlardır. Bursa'daki beş endüstri meslek lisesi, işletmelerin bu gereksinimini karşılamaya yeterli olamamaktadır. Meslek içinde eğitimle veya çıraklık ve kalfalık yolu ile yetişen iş görenlerin bağımsız çalışma arzusu ile ayrı bir işyeri açmaları veya yurt dışına işçi olarak gitmeleri yetişmiş işgören yetersizliğini daha da ileri boylara götürmektedir.

Bursa'da iş uyuşmazlıkları, genellikle işçi-işveren ilişkilerinden çok sendikal rekabetten kaynaklanmaktadır. Bu durum, özellikle tekstil ve otomotiv endüstrilerinde gözlenmektedir. Kamu kesimindeki iş uyuşmazlıklarının temel nedeni ise ilişkilerdeki kopukluk ve politik endişelerle takınılan uzlaşmaz tutumlardır. Bursa'da iş uyuşmazlıkları sonucunda en yaygın görülen eylemler işi yavaşlatma ve oturma grevleri olmuştur.

Bursa'da özellikle küçük ve orta büyüklükteki işletmelerde küçük çocukların ve kaçak işçilerin çalıştırılmaları yaygındır. Bu işyerlerinde çoğunlukla iş koşulları ağır ve ücretler düşüktür. Çırak ve kalfalık yasanının bu konuda bir çözüm getirmesi beklenmektedir.

İşgörenlerin devamsızlığı ve işe bağlılıklarının zayıflığı da imalat sanayindeki yöneticilerin sorunlarından bir diğeridir.

İmalat sanayii işletmelerinde personel sorunlarının çözümünde etkin bir yol, işletme-içi eğitim çalışmalarına önem ve ağırlık verilmesidir. İşletmelerde kurulacak eğitim bölümlerince veya çevredeki eğitim kurumları ile sağlanacak işbirliği yoluyla sürdürülecek işletme-içi mesleki ve teknik eğitim programları, bir taraftan gereksinim duyulan niteliklerde elemanların yetişmesini sağlayacak ve diğer taraftan da çalışanların işe bağlılıklarını, üretkenliklerini ve moral güçlerini artıracaktır.

2.3. Finansman Sorunları

Bursa imalat sanayiinde işletmelerin önde gelen sorunlarından biri, özellikle orta ve uzun vadeli yatırım ve işletme kredisi bulmakta karşılaştıkları güçlüklerdir. Bu, gerçekte Türk sanayi işletmelerinin tümü için geçerli olan ve özellikle son yıllarda önemli boyutlara ulaşan bir sorundur. Bursa'da işletmelerin finansal sorunlarını çoğunlukla maliyeti çok yüksek olan ticari banka kredileri ve borç senetleri ile çömeğe çalıştıkları gözlenmektedir.

Bursa'da küçük sanayi işletmeleri arasında yapılan bir anket çalışmasında 258 küçük sanayinin 167'sinin (% 64.7) para ve kredi tedarikini en önemli sorunları olarak belirttikleri görülmektedir¹⁵. Ayrıca, tedarik edilebilen kredinin yetersiz kalması, kredi faizlerinin yüksek ve vadenin kısa olması ve kredinin yerli yerinde kullanılmaması bu sorunun boyutlarını daha da artırmaktadır.

Özellikle küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin karşılaştıkları finansal sorunların temelinde, a) mevcut sermayenin hemen tümünün kuruluşta kullanılma, b) finansal kurum ve kaynakların yetersizliği ve c) kredili satış yapma zorunluluğu gibi nedenlerin bulunduğu söylenebilir.

Bursa'da imalat sanayiine önemli bir finansal kolaylık Organize Sanayi Bölgesi uygulaması ile getirilmiştir. Kuruluş yerini bu bölgede seçen işletmeler, yol, su, enerji ve benzeri alt yapı tesislerinin bölge müdürlüğüne yapılması nedeniyle önemli maliyet tasarrufları sağlamışlardır. Küçük sanayi sitesi ve sanayi çarşıları da küçük sanayi işletmelerine benzer finansal kolaylıklar getirmektedir.

2.4. Pazarlama Sorunları

Bursa'da özellikle büyük işletmelerin genel anlamda pazarlama sorunları olduğu söylenemez. Birçok işletme yoğun talepte karşılamakta, yeterli üretim yapamaktan yakınmaktadır. Ancak, küçük ve orta işletmelerde pazarlama konusunda yaygın ilgisizlik ve bilgisizlik nedeniyle çeşitli sorunlar doğmaktadır. Genellikle, pazarla ilgili hiçbir ön araştırma yapılmadan kurulan işletmeler kanaatkâr tüccar anlayışı içinde müşteriden sipariş gelmesini beklemektedirler. Küçük sanayide atıl kapasitenin önemli bir nedeni de işletmeye yönelik talep yetersizliğidir.

Yukarıda anılan anket çalışmasında Bursa'da özellikle küçük sanayi işletmelerinin karşılaştığı pazarlama sorunlarının maliyetlerin yüksekliği, satış sahalarının darlığı ve malların tanıtma olanaklarının zayıflığı şeklinde üç ana nedenden kaynaklandığı belirlenmiş bulunmaktadır¹⁶.

¹⁵ E. Öksüz, "Türkiye'de Küçük Sanayi Durumu ve Başlıca Meseleleri", *Fındıklıoğlu Armağanı*, İ.Ü. İktisat Fakültesi yayını, İstanbul, 1977, s. 308 - 309.

¹⁶ A.g.m., s. 314 - 315.

Bursa imalat sanayiinin ihracat içindeki payı yüksek görünmekle beraber reel anlamda pek de fazla değildir. Dokuma, makine ve gıda endüstrileri en fazla ihracat yapan sektörlerdir. İhracat yapılamamasının temel nedenleri arasında ihracat mevzuatının güçlükleri ve iç piyasada talebin ve bağlı olarak da fiyatın yüksekliği sayılabilir. Ayrıca, zaman zaman ambalaj malzemesi, örneğin konserve kutusu sağlanmasında karşılaşılan darboğazların da ihracatı olumsuz yönde etkilediği bilinmektedir.

Bursa'nın önemli bir ihracat malı olabilecek ipek ipliği ise dünya pazarlarında istenen kalite düzeyine ulaşamaması nedeniyle gereğince değerlendirilememekte ve ihracat ham koza olarak yapılmaktadır. Modern üretim tesislerinin geliştirilmesi durumunda özellikle Avrupa ve ABD pazarlarına önemli ihracat olanaklarının sağlanması beklenebilir¹⁷.

2.5. Üretim Sorunları

Bursa imalat sanayiinin sorunları arasında en önemlilerinin üretime ilişkin sorunlar olduğu bilinmektedir. Gerek büyük ve gerekse küçük işletmelerin en çok yakındıkları konu, gereksinim duydukları miktar ve nitelikte hammadde bulamamalarıdır. Hammadde açısından dışa bağımlı sektörler, Türkiye'de genel olarak gözlenen olguya paralel olarak özellikle son yıllarda döviz darboğazından kaynaklanan ithalat güçlükleri nedeniyle hammadde yetersizliği ile karşılaşmaktadır.

İmalat sanayiinde, hammadde ve ara malları çoğunlukla aracı tüccar eliyle sağlamaktadır. Bu durum, tedarikte önemi miktar ve fiyat istikrarsızlıklarına yol açmaktadır. Değişik kaynaklardan ve küçük miktarlarda sağlanan hammaddeler, nihai ürün niteliklerinde farklılıklara, kalite düşüklüğüne ve maliyet artışına yol açmaktadır.

İmalat sanayiinde küçük ve orta büyüklükteki işletmelerde finansal güçlükler veya bilgisizlik nedeniyle iyi uygulanamayan satınalma ve stok politikaları hammadde sorununu daha da büyötmektedir.

Özellikle yan sanayiye bağımlı olarak çalışan işletmelerin ara malları tedarikinde de zamanlama, miktar ve kalite yönünden önemli sorunları bulunmaktadır. Yan sanayi in taahhütlerini zamanında ve belirlenen standartlarda yerine getirememesi üretimi aksatmakta, fire miktarına ve bağılı olarak maliyetleri önemli ölçüde yükseltmektedir¹⁸.

Bursa bölgesinde imalat sanayii, teknoloji açısından ikili bir yapıya sahiptir. Aynı endüstri dalında ileri ve geri teknolojilerle birarada üretim yapıldığı sık görölmektedir. Bu özellikle tekstil endüstrisinde çok belirgindir. Bursa'da en modern makina teçhizata sahip tekstil işletmelerinin yanında çok sayıda da 1936 lara dayanan "Dietrich" marka Avrupa tezgahların yerli kopyaları ile çalışan işletmeler bulunmaktadır¹⁹.

¹⁷ T. Tokol, "Koza ve İpek pazarlamasında karşılaşılan sorunlar" *Akademi, BİTİA Dergisi*, C.III N.I Mart 1974, s. 177 - 183.

¹⁸ Bursa'da yan sanayinin sorunları ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.

a) MPM, *Yan Sanayii Geliştirme Oryantasyon Semineri*, yayın no:74, Ankara, 1970.

b) MPM, *Yan Sanayii Geliştirme Semineri*, yayın no 81, Ankara, 1970.

c) MPM, *Yan Sanayii Geliştirme Raporu*, (Örnek Çalışma) yayın no: 88, Ankara 1970.

¹⁹ E. Dülgeroğlu (1975), A.g.e., s. 159.

Bursa'da teknoloji geliştirilmesi ve transfer edilen teknolojilerin işletme ve ülke koşullarına uyarlanması konusunda çaba gösteren işletme hemen hiç yoktur. Ayrıca, özellikle küçük işletmelerin teknoloji sorunlarının çözümüne, teknoloji seçimi, transferi ve geliştirilmesi kararların alınmasına yardımcı olacak hiçbir örgüt, araştırma kurumu, yayın ve rehber de bulunmamaktadır. Bursa'da yüksek vasıflı teknik personel ve araştırmaya yönelik mühendis-teknisyen istihdamı da çok düşüktür.

Büyük işletmelerin teknolojiyi genellikle "paket" şeklinde aldıkları ve teknolojiyi getiren işletmeye "anahtar teslim" fabrika kurdukları görülmektedir. Bunun sonucu olarak sürekli bir dışa bağımlılık doğmakta, tüm teknolojik sorunların ana işletme tarafından çözümlenmesi beklenmekte, bu da zaman zaman üretimin aksamasına ve durmasına yol açmaktadır.

Ayrıca, teknolojiyi veren işletmedeki hızlı değişime ayak uyduramayan, teknolojik gelişmeleri gereği gibi izleyemeyen ve yenilikleri uygulamada ekonomik ve politik darboğazlarla karşılaşan işletmeler, büyük stoklar bulundurma zorunda kalmaktadır. Ana işletmede değişen standartlar bağımlı işletmede ara mal ve yedek parça sağlama güçlüklerine neden olmaktadır.

Bursa imalat sanayiinde kalite kontrolü ve standartlaştırma da genel bir başarsızlık söz konusudur. Bunun nedenleri arasında teknik bilgi ve vasıflı teknik işgücü yetersizliği, uygun nitelikli hammadde ve enerji sorunları ve pazarlamanın önemli bir sorun olmaması sayılabilir. Yan sanayide kalite düşüklüğünün bir diğer nedeni de küçük ve hatta cüce işletmelerde yetersiz makine-teçhizat kullanarak emek yoğun teknoloji ile üretim yapılmasıdır.

Türkiye genelinde gözlenen teknolojinin gerektirdiği optimum kapasitenin altında ve atıl kapasite ile çalışan işletmeler sorunu Bursa için de geçerlidir. Bursa imalat sanayiinde faaliyet gösteren firmaların küçük, büyük hemen tümü tam kapasiteye ulaşamamaktan sürekli yakınmaktadır.

Organize Sanayi Bölgesinde 1978 yılında yapılan bir araştırmaya göre tam kapasiteye ulaşamamanın nedenleri önem derecesine göre şöyle sıralanmaktadır;

- 1) Hammadde yetersizliği ve teminindeki güçlükler,
- 2) Döviz darboğazı ve ithalat güçlükleri,
- 3) Enerji,
- 4) Finansal sorunlar,
- 5) Genel ekonomik koşullar,
- 6) Talep yetersizliği.

Özellikle, dış girdi kullanan sanayi dallarında ithalat darboğazı nedeniyle önemli kapasite düşüşleri olmaktadır. Ayrıca, yan sanayi kuruluşlarının yeterince gelişmemiş olması ve aralarında koordinasyonun bulunmaması da ana sanayide kapasiteyi düşüren bir diğer etkidir.

Bursa bölgesinde bağımsız çalışma ve bir işyeri sahibi olma arzusu da atıl kapasite ile çalışan yeni küçük işletmelerin doğmasına yol açmaktadır.

Küçük ve orta büyüklükteki işletmelerde işyeri yetersizliği, arsa fiyatları ve imar durumu nedeniyle genişlemenin olanaksızlığı ve işyeri düzensizliği, atıl kapasitenin doğmasının diğer nedenleri arasında sayılabilir.

IV. SONUÇ ve BAZI ÖNERİLER

Özet ve sonuç olarak; Bursa'da imalat sanayiinin hızlı bir büyüme ve değişim olgusu içinde bulunduğu, bölgesel ve ulusal ekonomiye önemli katkılarının olduğu, ancak, diğer bir taraftan da çeşitli sorunların doğmasına yol açtığı söylenebilir. Bursa imalat sanayiindeki işletmelerin karşılaştıkları bu sorunların bir kısmı, Türkiye genelinde çözüm bekleyen ve Türkiye'nin ekonomik ve sosyal yapısından kaynaklanan genel sorunlardır. Ancak, bunlardan ayrı olarak, Bursa imalat sanayiinin kendi yapı ve işleyişinden ve içinde bulunan bölgeden kaynaklanan çeşitli ve önemli sorunları da bulunmaktadır.

Bu sorunların çözümü amacıyla, bugüne kadar konuya çeşitli açılardan yaklaşımlar ve öneriler getirilmiş bulunmaktadır. Bunlardan bazıları belirli sanayi dallarının, diğer bazıları da belirli büyüklükteki işletmelerin sorunlarını temel almışlardır. Bu makaleyi sonuçlandırırken uygulanabilir nitelikte ve olabildiğince kapsamlı bazı önerilerin ana hatlarıyla verilmesine çalışılacaktır. Bu öneriler, başlıca üç ana grupta toplanabilir:

1. İmalat sanayii işletmelerinin tek başlarına genellikle yetersiz kalan maddi ve beşeri olanaklarını birleştirerek özellikle finansman, tedarik, araştırma-geliştirme pazarlama ve kapasite kullanımı gibi sorunlarının çözümünde birlikte hareket etmeleri önemli yararlar sağlayacaktır. Bu amaçla, gerekli kurumsal yapıların ve bazı örgütsel düzenlemelerin gerçekleştirilmesi ve bir karşılıklı anlayış ve işbirliği ortamının yaratılması gerekecektir. Burada, devlete, ticaret ve sanayi odalarına, meslek örgütlerine, sendikalara ve benzeri kuruluşlara önemli görevler düşmektedir. Ancak, bu konudaki girişkenliğin herşeyden önce ilgili sanayi kuruluşlarından gelmesi zorunludur. Belirli sanayi dallarındaki işletmelerin merkezi bir eğitim birimi veya ortak bir araştırma-geliştirme merkezi veya bir kalite kontrol laboratuvarı kurmaları böyle bir işbirliğine örnek olabilir.

2. Sorunların çözümünde bölgedeki yüksek öğretim ve araştırma kurumlarına da önemli görevler düşmektedir. Üretim, pazarlama, finansman, personel yönetimi ve benzeri konulardaki sorunları çözecek, yetişmiş yüksek nitelikli insan gücünün özellikle bölgenin gereksinimlerine uygun bir biçimde eğitilmesi bu kurumlardan beklenmelidir. Bu kurumlar, lisans öğretiminin yanı sıra, düzenleyecekleri lisansüstü eğitim, seminer, kurs, konferans ve benzeri programlarla ve yapacakları yayınlarla işletmelerde çeşitli kademelerde çalışan işgörenlerin meslek-içi eğitimlerine yardımcı olmak ve teorik alanda gelişen yönetim bilgi ve becerisini işletmelere aktarmak durumundadırlar. Ayrıca, üniversitelerde işletmelerin kuruluş yeri seçimi, ulaştırma ve taşıma sistemlerinin geliştirilmesi, çevre kirlenmesinin önlenmesi, enerji ve alt yapı sorunları gibi konularda da bilimsel çalışmalar yapılmalıdır. Bu amaçla, bu kurumlardaki araştırmaların ve tezlerin belirlenen bölgesel sorunlara çözüm getirci yönde seçilmesine özen gösterilmeli ve bu yönde kullanılacak araştırma fonları oluşturulmalıdır. Sanayi işletmelerinin bu fonu desteklemeleri ve üniversiteden gelecek araştırmacılara yardımcı olmaları sağlanmalıdır.

3. Sanayi kuruluşlarının Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Örgütü (UNIDO) gibi uluslararası ve Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), Milli Produktivite Merkezi (MPM), Türk Standartlar Enstitüsü (TSE), Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Sanayi Eğitim ve Geliştirme Merkezi (SEGEM), İhracatı Geliştirme Merkezi (İGEME) ve

TÜBİTAK Marmara Endüstriyel Araştırma Merkezi gibi ulusal kuruluşların çalışmalarını daha yakından izlemeleri, bu kuruluşlarla yakın işbirliği olanakları aramaları ve olabildiğince yoğun bir iletişim ve etkileşim içinde bulunmaları sorunlarının çözümünde olumlu katkılar sağlayacaktır.

PROJE DEĞERLENDİRME YÖNTEMLERİ

Zekâi YILMAZ*

1. Giriş

İşletmeler, çok sayıda proje arasından bir veya birkaçını seçmek için çeşitli yöntemlerden yararlanmaktadır. Son yıllarda, proje değerlendirme yöntemlerinde önemli bazı gelişmeler olmuştur. Bu gelişmeler özellikle işletmelerin amaç sisteminin kaynaklanmaktadır¹. Yeni araştırmalarda işletmelerin tek bir amaç değil birden fazla amacı aynı anda izlediği saptanmıştır². Buna paralel olarak, proje değerlendirme yöntemleri de tek boyutlu ve çok boyutlu olmak üzere iki grupta toplanmaktadır. Bu yazı, aslında, çok boyutlu proje değerlendirme yöntemlerini bir örnekle açıklama amacını gütmektedir. Ancak, tek boyutlu yöntemlerin değerlendirilmesi yapılmadan çok boyutlu yöntemlere geçilmeyecektir.

2. Tek Boyutlu Proje Değerlendirme Yöntemleri

2.1. Başlıca Tek Boyutlu Proje Değerlendirme Yöntemleri

Proje değerlendirmesi tek kritere göre yapılacak olursa tek boyutlu proje değerlendirme yöntemleri kullanılır. Örneğin, proje değerlendirilmesinde kriter olarak "kâr" alınabilir. Projeleri seçerken kârı ve kâr elde edilmesini etkileyen faktörler inceleme konusu olarak ele alınır. Burada, örneğin; bir projenin azami veya asgari X TL'si gidere neden olabileceği ve Y TL'si geliri sağlayabileceği şeklindeki bir değerlendirme ile projenin kâr kriterinin azami ve asgari taleplerini yerine getirip getiremeyeceği kontrol edilecektir.

* Ass. Dr. Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi.

¹ Strebel, H.: "Zur Gewichtung von Urteilkriterien bei mehrdimensionalen Zielkriterien" *Zeitschrift für Betriebswirtschaft*, 42, Jahrgang 1972, s. 90.

² İşletme amaçları ile ilgili araştırmalar için bkz. Heinen, H.: *Zielsystem der Unternehmung*, Wiesbaden 1966; Bidlingmaier, J.: *Zielkonflikte un Zielkompromisse im Entscheidungsprozess*, Wiesbaden 1968, Yılmaz, Z.: *Eigenheiten und Wirtschaftlichkeitsreserven in den erwerbswirtschaftlich geführten Industrieunternehmen der Türkei*, Diss. Köln 1977; Schmienenz, B. und Seiwert, L.: *Zielen und Zielbeziehungen in der Unternehmung*", *Zeitschrift für Betriebswirtschaft*, 49. Jahrgang 1979, s. 581 ve 603; Eren E.: *İşletmelerde Stratejik Plânlama*, s. 79-128.

Tek boyutlu yöntemler, statik ve dinamik olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır³. Statik yöntemler, değişik şekilde uygulanabilir. Bunlardan en basiti, bir dönemde projeden beklenen ortalama gelir ile yapılacak ortalama giderler arasındaki fark şeklinde hesaplanabilir. Ayrıca, toplam gelirin toplam giderlere oranı da "basit kazanç oranı" olarak nitelendirilmektedir. Projeler, bu veya benzeri şekilde hesaplanan kazanç durumu veya kazanç oranlarına göre sıralanabilir. Bu sıralamadan sonra, en büyük kazanç veya kazanç oranına sahip projeden başlamak suretiyle proje seçimi yapılmaktadır.

Dinamik yöntemde ise, iç verimlilik ve net bugünkü değer yöntemleriyle zaman içerisindeki nakit çıkış ve girişlerindeki gelişmelerin iskonto haddi yardımıyla aynı zamana indirgenmesi suretiyle projelerin sağlayacakları kazançlar bulunmaktadır. Kazanç durumuna göre projeler sıralanarak en fazla kazanç sağlayan projelerden başlamak üzere proje seçimi yapılmaktadır⁴.

2.2. Tek Boyutlu Proje Değerlendirme Yöntemlerinin Eleştirisi

Tek boyutlu proje değerlendirme yöntemleri, çok basit ve kolaylıkla uygulanan yöntemler olmasına rağmen bunların bazı aksaklıkları görülmektedir. Bu aksaklıklar zaman zaman tek boyutlu yöntemlerin proje değerlemesinde yetersiz kalmasına neden olmaktadır. Bu aksaklıklar ve bunun sonucu ortaya çıkan yetersizlik aşağıdaki üç soruya cevap aramak suretiyle ortaya konulmaya çalışılacaktır.

a) Tek boyutlu yöntemler işletme ve proje amaçlarına ne derece hizmet etmektedir?

b) Tek boyutlu proje değerlendirme yöntemlerinin kullanılabilmesi için gerekli veriler proje gerçekleşmeden önce sağlanabilir mi?

c) Tek boyutlu değerlendirme yöntemleri projelerin tipik özelliği olan belirsizlikleri yeteri kadar ele alabilir mi?

Birinci soruya kolaylıkla cevap verilebilir; tüm tek boyutlu proje değerlendirme yöntemleri, projelerin sadece kâr veya rantabilite kriterlerini esas almaktadır. Bu yöntemin bütün işletme ve proje amaçlarını gözönünde tutup tutmadığı hususu ise işletmenin amaç sistemine bağlıdır. İşletmede kâr ve rantabilite amaçları ege-men ise tek boyutlu yöntemler bir dereceye kadar gerçeğe yakın çözümler verebilir. Ancak, son yıllarda işletme amaçları konusunda yapılan araştırmalar göstermektedir ki, işletme tek bir amaç izlemekten çok çeşitli amaçları izleyerek bunları uz-

³ Kern, W.: *Investitionsrechnung*, Stuttgart 1974, S. 95 ve takip eden sayfeler: Schmidt, R - B., unter Mitwirkung von J. Berthel: *Unternehmensinvestitionen, Strukturen, Entscheidungen, Kalküle*, Reinbek bei Hamburg 1975, s. 67 ve takip eden sayfeler.

⁴ Statik ve dinamik yöntemler hakkındaki daha ayrıntılı açıklamalar için bkz: Gönenli, A.: *İşletmelerde Finansal Yönetim*, İstanbul 1976, 127-135; Akgüç, Ö.: *Finansal Yönetim, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 2. Baskı*, İstanbul 1979, s. 307-407; Güvemli, O.: *Yatırım Projelerinin Düzenlenmesi ve Değerlendirilmesi - Yapılabilirlik Raporu Esasları -*, İstanbul 1979, s. 54 - 69.

laştırmaya çalışmaktadır⁵. Bu durumda, tek boyutlu yöntemlerin çok amaçlı proje değerlendirmesi yapması hemen hemen imkânsızdır.

İkinci soruyla ilgili değerlendirme için gerekli olan girdi bilgilerinin prensip olarak bulunabilmesi konusunda da aynı şekilde tek boyutlu yöntemler yetersiz kalmaktadır. Çünkü, değerlendirmenin yapıldığı anda birçok bilgilerden yararlanma imkânları henüz saptanamamış olabilir. Ayrıca tek boyutlu proje değerlendirme yöntemlerinin gizli varsayımına göre, çeşitli projelere giderlerin ve gelirlerin hesaplanabilmesi için projelerin kâr ve rantabilite yönünden birbiriyle ilişkisinin olmaması gerekir. Ancak bu varsayım her zaman için gerçekleştirilemez. Şurası muhakkak ki, kâr ve rantabilite açısından birçok proje arasında sıkı bir ilişki mevcut olabilir. Bu nedenle, bu projelerin birlikte değerlendirilmesi gerekir. Örneğin, A, B ve C projelerinin birbiriyle kâr ve rantabilite ilişkisi açısından değerlendirilebilecek 7 alternatif (A, B, C, AB, AC, BC, ABC) söz konusudur. Bu ilişki, bağlı projelerin sayısıyla artan geometrik bir oran göstermektedir. Bu aşağıdaki Tablo'da gösterilebilir.

<i>Bağlı Projeler</i>	2	3	4	5	10	20
<i>Değerlendirilecek alternatifler</i>	3	7	15	31	1023	1048575

Bunu şöyle bir formülle genelleştirebiliriz. Birbirine bağlı projeleri N sayısı ile gösterirse, değerlendirilecek alternatif sayısı = $2^N - 1$ formülü ile ifade edebiliriz. Sonuç olarak böyle bir ilişki içerisinde bulunan giderlerin ve gelirlerin tek boyutlu yöntemler yardımıyla hesaplanabilmesi imkânı sınırlı hatta çoğu zaman imkânsızdır.

Üçüncü sorunun cevabı da ilk iki soru gibi olumsuz olacaktır. Şimdiye kadar görülen tek boyutlu değerlendirme yöntemleri harcama ve gelirlerin en azından miktar itibarıyla bilindiği varsayımına dayanmaktadır. Ancak burada hemen belirtmek gerekir ki harcamalar ve gelirler çeşitli belirsizliklerin etkisi altında olup hiçbir zaman kesin olarak hesaplanamamaktadır.

3. Çok Boyutlu Proje Değerlendirme Yöntemleri

3.1. Genel Bakış

Projeleri gerçeklere uygun olarak değerlendirebilmek için tek bir amaç fonksiyonu gözönünde bulundurmaktan çok çeşitli amaçların gözönünde tutulması gerekmektedir. Bu durumda karar problemi alternatif sayısı $n \geq 2$ olan $m \geq 2$ sayıdaki amaca uygun düşen projeler arasından seçim yapma işlemi olarak karşımıza çıkar. Çeşitli amaçların proje değerlendirilmesinde ele alınması daha önce sözünü ettiğimiz statik ve dinamik matematiksel tek boyutlu yöntemlerle mümkün değildir. Çünkü izlenen amaçların artan sayısına uygun amaç kriterlerinin belirlenmesi, ölçü kurallarının saptanması ve bu kurallara dayanan sonuçların tahmini gibi konularda daha önce kısaca ele aldığımız yöntemlerde bir takım çözümleri güç sorunlar ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan ortaya çıkacak çeşitli ölçü birimlerinin bir araya getirilmesi sorunu hemen hemen bu yöntemlerle hiç çözülememektedir.

⁵ Heinen, E.: op - cit; Reichwald, R.: "Zur empirischen Zielforschung", *Zeitschrift für Betriebswirtschaft*, 49. Jahrgang 1979, s. 528 - 535; Fandel, G.: "Zur Theorie der Optimierung bei mehrfachen Zielsetzungen", *Zeitschrift für Betriebswirtschaft*, 49. Jahrgang 1979, s. 535 - 541.

Bu nedenle, çok boyutlu proje değerlendirilmesinde fayda analizleri yöntemlerinden yararlanılmaktadır. Fayda analizi karmaşık davranış alternatifleri topluluğunun unsurlarını karar verenin tercihlerine uygun olarak çok boyutlu amaç sistemi çerçevesinde düzenlemeyi hedef almaktadır. Bu düzenlemenin oluşturulması alternatiflerin fayda değerlerinin (toplam değerlerinin) beyan edilmesi ile gerçekleşir⁶. Aranılan fayda değerleri, bir alternatifi tüm amaçlardan beklenen randımanın bir bütün olarak değerlendirilmesi sonucu ortaya çıkar. Ancak fayda değeri doğrudan doğruya, yani objektif bir randıman büyüklüğü değildir. Fayda değeri, bir mal veya hizmetin subjektif, yani ihtiyaç karşılamak için yararlılığı ile belirlenen bir değerdir. Böylece fayda değeri, tamamen hakim olan değer sistemine bağlıdır. Diğer bir deyişle karar verenin amaç sistemi ve tercihlerine göre yorumlanabilmektedir. Bu kavram başlangıçta boyutsuz bir endeks olup yukarıda tanımlanan fayda analizi yardımıyla tasvir veya sayısal olarak ifade edilmesi mümkün olabilmektedir. Fayda değerinin diğer özellikleri için de fayda analizi yapılabilir, ancak bu özellikler için fayda analizi yapmak her zaman gerekli değildir. Bunu sağlayabilmek için verilerin durumuna göre fayda analizini metodik olarak yönlendirebilecek bazı spesifik varsayımların yapılması gereklidir. Bu yapıldığında fayda randımanı mütecanis (homojen) olarak tecrübi (ampirik) ölçülerle, örneğin para cinsinden ifade etmek mümkün olur. Bu durumda değerler boyut kazandığından fayda farkları kolayca analize tabi tutulabilir⁷.

3.2. Çok Boyutlu Proje Değerlendirmeye Örnek Olarak Puanlama Yöntemi

Fayda analizleri, çok amaçlı karar durumlarının rasyonel analizi için kullanılabilir. Buna örnek olarak ele alacağımız puanlama yöntemi (scoring yöntemi) son yıllarda oldukça geliştirilmiş olup, halen geniş bir kullanım alanına sahiptir. Birçok matematik karar modellerine kıyasla çeşitli puanlama modelleri belirli algoritmik yapıya sahip değildir. Ancak, kısmen spesifik plânlama problemleriyle ilgili olarak geliştirilmiş puanlama modellerinin genel bir yapısını vermek mümkündür⁸. Puanlama modellerinin genel yapısı aşağıda beş aşamada ele alınacak ve bunu takiben bir örnek verilecektir.

⁶ Zangemeister, Ch.: *Nutzwertanalyse in der Systemtechnik*, 4. Auflage, München 1976, s. 45; Rischmüller, G.: "Die mülti - attributive Nutzentheorie - Ein Entscheidungshilfverfahren bei mehrfacher Zielsetzung", *Schmalenbachs Zeitschrift für betriebswirtschaftliche Forschung*, 32. Jahrgang 1980, s. 513.

⁷ Zangemeister, Ch.: Op - cit, s. 47; Dreger, W.: "Vorgehen bei der Bewertung von alternativen Projekt - Varianten", *Fortschrittliche Betriebsführung, Zeitschrift für die Unternehmensleitung*, 23. Jahrgang 1974, Nr. 4. S. 243 ve takip eden sahifeler.

⁸ Puanlama modellerinin genel yapısı hakkında daha fazla bilgi için bkz: Dreyer A.: "Scoring-Modelle bei Mehrfachzielsetzungen-Eine Analyse des Entwicklungsstandes von Scoring-Modellen-", *Zeitschrift für Betriebswirtschaft* 44. Jahrgang 1974, s. 256 ve takip eden sahifeler. Dean, B.V.: *Evaluating, Selecting, and Controlling R and D Projects*, A.M.A. 1968, s. 39 ve takip eden sahifeler.

Bu modellerin başlıca aşamaları şunlardır:

- 1) Amaç ve buna uygun kriterlerin belirlenmesi
- 2) Kriterler için geçerli ölçü kurallarının belirlenmesi
- 3) Kriterler için fayda fonksiyonunun belirlenmesi
- 4) Amaç değerlendirme kriterlerinin tartı ağırlıklarının bulunması
- 5) Tartı ağırlıkları ve notları gözönünde bulundurarak her bölümün değerleri

hesaplandıktan sonra bulunan değerler toplanarak projenin toplam değerinin bulunması.

1) Proje amaçlarının ve kriterlerinin belirlenmesi:

Proje amaçları olarak çeşitli amaçların seçilebilmesi mümkündür. Hangi amaçların seçileceği hususu proje analizi yapanın takdirine bırakılmıştır. Aşağıdaki örnekte projelerin, pazarlama, üretim, finansman, geliştirme ve diğer amaçları ele alınacaktır. Bu amaçlardan hareketle, bunların yerine getirilmesine katkıda bulunan kriterler saptanacaktır. Kriterleri belirlerken şu dört noktanın gözönünde tutulması gerekir.

- Kriterlerin ilgili projenin amaçlarını eksiksiz tasvir etmesi,
- Kriterlerin açık formüle edilmesi ve ölçülebilir olması
- Mükerrerliğe meydan vermemek için kriterler arasında kesişmenin olmaması
- Kriterlerin yarattıkları fayda itibarıyla bağımsız ve başka bir kriterle bağımlı olmaması gerekir.

Proje amaçlarını ve kriterlerini aşağıdaki örnekte daha açık bir şekilde gösterilmesi mümkündür.

Proje amaçlarını ve kriterlerini aşağıdaki örnekte daha açık bir şekilde gösterilmesi mümkündür.

(1.1) – Pazarlama amaçlarının değerlendirilmesinde kullanılan kriter kataloğu

- Yeni malın hacmi
- Fazla satış imkânı
- İhraç

(1.2) – Üretim amaçlarını değerlendirmekte kullanılan kriterler

- Üretim organizasyonunda yapılacak değişiklik
- Plânlama hacmi
- Makinaların kapasite yüklenmesi
- Yeni yatırım hacmi
- Yeni teknik ve yöntem hacmi

(1.3) – Finansman amacının değerlendirilmesinde kullanılan kriterler

- Geliştirme maliyetleri
- İmalat maliyetlerinin azaltılması
- Yeni yatırımlarda dahil olmak üzere tadilat masrafı
- Yeni mamulün imalat maliyeti
- Normal amortismanlarda kâr marjı
- Değişik masraflarının amortismanı
- Kâr marjının fazlalaşması

(1.4) – Geliştirme amacının değerlendirilmesinde kullanılan kriterler

(1.5) – Diğer kriterler

2) İkinci aşama ölçü kurallarının belirlenmesi:

Amaç değerlendirme kriterleri için ölçü kurallarının belirlenmesi, kriterlere ölçüklerin tahsis edilmesi ile başlanmaktadır. Burada her türlü ölçük (nominal ve

ordinal olabileceği gibi intervall ve yoğunluk matrisi de) kullanılabilir⁹. Aşağıda büyük ölçüde ordinal ölçek sistemi uygulanacaktır.

Ordinal ölçekler, gerçek sayılar (a, b, ΣR) arasındaki büyüklük ilişkileri yardımıyla ölçü nesnesinin (yani ölçülecek kriterlerin) sırasını saptama imkânı sağlayan ölçeklerdir. Burada tefrik ve düzenleme varsayımları tecrübi (amprik) bir anlama sahiptir.

1. $a = b$ veya $a \neq b$
2. $a = b$ ise, $b = a$ 'dır.
3. $a = b$ ve $b = c$ ise, $a = c$ dir.
4. $a \neq b$ ise, $a < b$ veya $b < a$ dür.
5. $a < b$ ise, $a \neq b$ dir.
6. $a < b$ ise, $b < a$ değildir.
7. $a > b$ ve $b > c$ ise, $a > c$ dür.

Karar verenin tercih yapısı, yalnızca konuların farklılığı veya tefrik edilmesi ile değil aynı zamanda A ve B gibi konularında $A > B$ veya $B < A$ veya $A \sim B$ yargıları yardımıyla karşılaştırılabilecek kadar geniş teşkil edildiği sürece buna uygun fayda değerlerinin ölçeği ordinal düzeye sahiptir. Aynı faydayı sağlayan konu aynı fayda değerleriyle veya daha fazla fayda sağlayan konu daha yüksek fayda değerleriyle ifade edildiği sürece konular arasındaki fayda ilişkileri uygun saptanmış demektir. Ordinal ölçekte yalnız sayıların düzeni amprik içeriğe sahiptir. Yoksa iki sayının farkı değil¹⁰. İki konu veya kriter karşılaştırılacak ise yargılama şeması 0 ve 1 sayılarıyla ifade edilen iki gruptan ibarettir.

Diyelim ki;

$a \neq b$ dir.

$K_b > K_a$ ise $e_{ab} = 1$

$K_b < K_a$ ise $e_{ab} = 0$

diğer taraftan

$a = b$ dir.

$K_b = K_a$ ise $e_{ab} = 0,5$

e_{ab} değerlendirme sonuçları aşağıdaki egemenlik matrisinde (e_{ab}) hesaplanacaktır.

↓ a \ → b	K_1	K_2	K_3	K_4
K_1	—	0	1	0
K_2	1	—	1	0
K_3	0	0	—	0
K_4	1	1	1	—
Σe_{ab}	2	1	3	0
Sıra	2	3	1	4

⁹ Bu ölçeklerin ayrıntılı kullanım şekilleri için bkz: Strebel, H.: Loc-cit, s. 98; Zangemeister, Ch.: op - cit, s. 156 ve takip eden sayfeler.

¹⁰ Strebel, H.: loc - cit, s. 101.

3) Üçüncü aşama fayda fonksiyonunun belirlenmesi:

Bir kriter çeşitli şekillerde gerçekleştirilir. Bu kriterlerin muhtemel gerçekleştirme şekilleri sınıflandırılır ve bunlar bir sıraya konur. Yani bu kriterin çeşitli gerçekleştirme şekilleri ordinal olarak ölçülür. Kuşkusuz çeşitli kriterler için çeşitli gerçekleştirme şekilleri söz konusudur. Bir sınıfta toplanan gerçekleştirme şekilleri —aşağı yukarı— aynı faydayı sağlaması gerekir. Farklı sınıflarda yer alan gerçekleştirme şekilleri farklı faydalar sağlarlar. Ordinal olarak belirlenen kriterlerin gerçekleştirme şekillerine puan veya notların verilmesi ile kardinal bir ölçüğe geçilmektedir. Puanlar veya notlar boyutsuz büyüklüklere sahiptir. Bunlar aşağıda açıklanacak olan "tartı ağırlık" ları ile birlikte karar birimi için kriter gerçekleştirme şekillerinin nispi faydalarını ifade etmektedir. Bunların somut tutarları karar verenin değer ve amaç sistemine bağlıdır.

Adı geçen puan veya not sistemi 1'den 5'e veya 1'den 10'a kadar olabileceği gibi 1'den 20'ye kadar da olabilir. Burada 1'den 5'e kadar olan puan veya not sistemi kullanılacaktır. En yüksek puan en iyi, en düşük puan ise en kötü olarak kabul edilecektir. Daha açık bir şekilde şöyle yazılabilir.

Puan	Sağladığı Fayda
1	= Tamamen olumsuz
2	= Olumsuz
3	= Ortada (olumlu ve olumsuz)
4	= Olumlu
5	= Çok olumlu

Puan aralığının daha fazla olması (örneğin, 1-20 sisteminde) daha ayrıntılı bir değerlendirmeye imkân verir.

4) Dördüncü aşamada her bir projenin her kriterinin tartı ağırlıkları bulunacaktır. Bu tartı ağırlıklarının bulunmasını pazarlama, üretim ve finansman amaçlarını erişmek için gerekli olan kriterlerde belirlemeye çalışalım¹¹.

Her bölümün bir kriter sıra ile diğer kriterlerle ayrı ayrı karşılaştırmaya tabi tutulacaktır. Bu karşılaştırmada daha fazla öneme sahip olan kriterin altı çizilecektir. Örneğin, 1. kriterin diğer kriterlerle karşılaştırılması, yani 1 1 1 1 1, sonucu 1.

2 3 4 5

kriter 2. ve 5. kriter ve 3. ve 4. kriter ise 1. kriterle karşı daha fazla öneme sahiptir. Altı çizili her kriterin tartı ağırlığı 1, altı çizili olmayanın ise 0 kabul edilmektedir. Aynı işlem diğer kriterler içinde uygulanacaktır. Eğer karşılaştırılan kriterlerin her ikisinde aynı öneme sahip ise her iki kriterinde altı çizilecektir. Bu durumda her kriterin tartı ağırlığı 0,5 dir. Aynı türden altı çizilmiş kriterlerin tartı ağırlıklarının toplamı o kriterin toplam tartı ağırlığını verir.

¹¹ Aşağıdaki yarım matrisler için bkz: Strebel, H.: loc - cit. S. 110; Schlegel, H.: "Verwendbarkeit von Operations - Research - Modellen zur Planung von Produkten in der Automobilbranche", *Fortschrittliche Betriebsführung, Zeitschrift für die Unternehmensleitung*, 22. Jahrgang 1973, Nr. 4, s. 197 ve takip eden sayfeler.

PAZARLAMA

KARŞILAŞTIRMA	KRİTERLER	TARTI AĞIRLIĞI
$\frac{1}{2}$ $\frac{1}{3}$ $\frac{1}{4}$ $\frac{1}{5}$ $\frac{1}{6}$ $\frac{1}{7}$ $\frac{1}{8}$ $\frac{1}{9}$ $\frac{1}{10}$ $\frac{1}{11}$	P ₁ Yeni Malın Hacmi	9
$\frac{2}{3}$ $\frac{2}{4}$ $\frac{2}{5}$ $\frac{2}{6}$ $\frac{2}{7}$ $\frac{2}{8}$ $\frac{2}{9}$ $\frac{2}{10}$ $\frac{2}{11}$	P ₂ Fazla Satış	10,5
$\frac{3}{4}$ $\frac{3}{5}$ $\frac{3}{6}$ $\frac{3}{7}$ $\frac{3}{8}$ $\frac{3}{9}$ $\frac{3}{10}$ $\frac{3}{11}$	P ₃ İhraç	6,5
$\frac{4}{5}$ $\frac{4}{6}$ $\frac{4}{7}$ $\frac{4}{8}$ $\frac{4}{9}$ $\frac{4}{10}$ $\frac{4}{11}$	P ₄ Talep Elastikliği	8
$\frac{5}{6}$ $\frac{5}{7}$ $\frac{5}{8}$ $\frac{5}{9}$ $\frac{5}{10}$ $\frac{5}{11}$	P ₅ Piyasaya İlk Sürümde Reklâm	2,5
$\frac{6}{7}$ $\frac{6}{8}$ $\frac{6}{9}$ $\frac{6}{10}$ $\frac{6}{11}$	P ₆ Piyasayı Fethetme Becerisi	10,5
$\frac{7}{8}$ $\frac{7}{9}$ $\frac{7}{10}$ $\frac{7}{11}$	P ₇ Mevcut Üretimin İyi İsminden Faydalanma	2,5
$\frac{8}{9}$ $\frac{8}{10}$ $\frac{8}{11}$	P ₈ Firma İmajının Katkısı	3
$\frac{9}{10}$ $\frac{9}{11}$	P ₉ Değişiklikler	6,5
$\frac{10}{11}$	P ₁₀ İlave Donatımlar	2
$\frac{11}{11}$	P ₁₁ Müşteri Hizmetleri	5

ÜRETİM

KARŞILAŞTIRMA									KRİTERLER		TARTI AĞIRLIĞI
<u>1</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	Ü ₁	Üretim ve Organizasyonun Değiştirilme Hacmi	2
<u>2</u>	<u>3</u>	<u>4</u>	<u>5</u>	<u>6</u>	<u>7</u>	<u>8</u>	<u>9</u>				
<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	Ü ₂	Plânlama Hacmi	1
<u>3</u>	<u>3</u>	<u>3</u>	<u>3</u>	<u>3</u>	<u>3</u>	<u>3</u>	<u>3</u>	<u>3</u>	Ü ₃	Makinaların Kapasitesinin Yüklenmesine Katkı	7
<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	Ü ₄	Personelin Kapasitesinin Yüklenmesine Katkı	5
<u>5</u>	<u>5</u>	<u>5</u>	<u>5</u>	<u>5</u>	<u>5</u>	<u>5</u>	<u>5</u>	<u>5</u>	Ü ₅	Yeni Yatırım Hacmi	7
<u>6</u>	<u>6</u>	<u>6</u>	<u>6</u>	<u>6</u>	<u>6</u>	<u>6</u>	<u>6</u>	<u>6</u>	Ü ₆	Yeni Yöntem Tekniklerinin Hacmi	3,5
<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	Ü ₇	Birim İmalat Süresini Kısaltma	7
<u>8</u>	<u>8</u>	<u>8</u>	<u>8</u>	<u>8</u>	<u>8</u>	<u>8</u>	<u>8</u>	<u>8</u>	Ü ₈	Yeni Malın İmalat Süresi	9
<u>9</u>	<u>9</u>	<u>9</u>	<u>9</u>	<u>9</u>	<u>9</u>	<u>9</u>	<u>9</u>	<u>9</u>	Ü ₉	Yeni Malın İmalat Tekniği Durumu	3,5

FİNANSMAN

KARŞILAŞTIRMA							KRİTERLER	TARTI AĞIRLIĞI	DÜZELTME FAKTÖRÜ 1,5	
<u>1</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	F ₁	Geliştirme Maliyetleri	2,5	4
<u>2</u>	<u>3</u>	<u>4</u>	<u>5</u>	<u>6</u>	<u>7</u>					
<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	F ₂	İmalat Maliyetlerinin Azaltılması	2,5	4
<u>3</u>	<u>3</u>	<u>3</u>	<u>3</u>	<u>3</u>	<u>3</u>	<u>3</u>	F ₃	Yeni Yatırımlarda Dahil Olmak Üzere Tadilat Masrafları	2,5	4
<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	F ₄	Yeni Malın Üretim Maliyetleri	5	7,5
<u>5</u>	<u>5</u>	<u>5</u>	<u>5</u>	<u>5</u>	<u>5</u>	<u>5</u>	F ₅	Değişikliklerin Amortismanı	5,5	8
<u>6</u>	<u>6</u>	<u>6</u>	<u>6</u>	<u>6</u>	<u>6</u>	<u>6</u>	F ₆	Normal Amortismanlardan Kâr Marjı	6	9
<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	F ₇	Kâr Marjının Fazlaştırılması	4	6

Ayrıca bölümlerin kriter sayısı farklı olabilir. Yukardaki örnekte görüldüğü gibi pazarlama, üretim ve finansman amaçlarının kriter sayıları farklıdır. Bu farklılık kriterlerin tartı ağırlığına etki ederek bazı bölümlerin kriterlerinin tartı ağırlığının düşük olmasına neden olabilir. (örneğimizde finansman bölümünde görüldüğü gibi). Bu dengesizliği önlemek amacıyla düşük değerlendirilen bölümün kriteri diğer bölümlerle karşılaştırarak saptanacak ilave düzeltme faktörü ile çarpılır. Bu şekilde bir düzeltme yukardaki örnekte finansman bölümün kriterlerinin tartı ağırlıklarının düzeltme faktörü (1,5) ile çarpılmak suretiyle gerçekleştirilmiştir.

5) Tartı ağırlıklarının bulunmasından sonra, her bölümdeki ilgili kriterlerin tartı ağırlıklarını her projenin kriterleri için saptanmış puan veya notlarla (N) çarparak her projenin her bölümündeki kriterlerin ayrı ayrı değerlerini (D) buluruz. Kriterlerin değerleri toplamı o bölümün toplam değerini verir. Bütün bölümlerinde her alternatif için değer toplamlarını alma işlemi tekrarlanarak her alternatif için bir genel toplam bulunur.

KRİTERLER	TARTI AĞIRLIĞI	ALTERNATİFLER			
		A ₁		A ₂	
		N ₁	D ₁	N ₂	D ₂
P ₁	9	2	18	3	27
P ₂	10,5	1	10,5	4	42
P ₃	6,5	3	19,5	1	6,5
P ₄	8	2	16	4	32
P ₅	2,5	3	7,5	2	5
P ₆	10,5	1	10,5	4	42
P ₇	2,5	4	10	2	5
P ₈	3	3	9	4	12
P ₉	6,5	4	26	2	13
P ₁₀	2	4	8	4	8
P ₁₁	5	3	15	3	15
			150		207,5
Ü ₁	2	3	6	3	6
Ü ₂	1	3	3	3	9
Ü ₃	7	4	28	3	21
Ü ₄	5	4	20	4	20
Ü ₅	7	2	14	3	21
Ü ₆	3,5	4	14	4	14
Ü ₇	7	2	14	1	7
Ü ₈	9	3	27	3	27
Ü ₉	3,5	4	14	4	14
			140		139
F ₁	4	3	12	3	12
F ₂	4	1	4	2	8
F ₃	4	2	8	3	12
F ₄	7,5	3	22,5	3	22,5
F ₅	8	3	24	4	32
F ₆	9	2	18	2	18
F ₇	6	1	6	3	18
			106,5		170,5
Değerlerin Genel Toplamı			396,6		517

Yukardaki toplam genel değerlerde görüldüğü gibi 517 puanlı ikinci alternatif 396,5 puanlı birinci alternatife üstünlük sağlamaktadır. Bunun sonucu olarak ikinci alternatif seçilecektir. Yukarda ele alınan örnek pazarlama, üretim ve finansman amaçlarını ilgilendiren kriterlere uygun olarak hazırlanmıştır. Aslında mevcut şartlara göre geliştirme ve sosyal amaçlarla diğer amaçları da ilgilendiren kriterlerin gözönünde tutulmasıyla daha geniş kapsamlı bir proje değerlendirmesi yapmak mümkündür.

Burada puanlama modeli örneği çok basit olarak alınmıştır. Bu modelde amaçlar arasındaki ilişkiye girilmemiştir. Amaçlar arasındaki ilişkiye girildiği takdirde hiyerarşik bir modelin kurulması gerekmektedir. Bu da ayrı bir araştırmayı gerekli kılmaktadır. Ayrıca modelin yeterli sonuçlara götürüp götürmeyeceğini ve değerlendirilmesinin kontrolünü sağlayacak olan bir duyarlılık analizinde burada yapılmayacaktır. Aslında böyle bir girişim daha ileri aşamada geliştirilmiş bir modelde ayrı bir araştırma konusu olarak ele alınabilir.

3.3. Çok Boyutlu Proje Değerlendirme Yöntemlerinin Eleştirisi

Yapılacak bir değerlemede puanlama yöntemlerinin bir takım avantajları ve sakıncalı yanları olduğu şüphe götürmez. Bu yöntemlerin avantajlı yönlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Puanlama yöntemi kolay anlaşılabilen ve az veri gerektiren bir yöntemdir. Aynı zamanda bu yöntem yüksek vasıflı verilerde ihtiyaç duymamaktadır. Hele bazı proje değerlendirme yöntemlerinde olduğu gibi ileri derecedeki matematik bilgilere ihtiyaç duyulmamaktadır.

Yukardaki örnekte de görüldüğü gibi, bu yöntemler kalitatif ve kantitatif şekilde formüle edilmiş bir çok amacı aynı anda gözönünde tutabilmektedir. Böylece, değerlendirilecek projelerin kalitatif ve kantitatif özellikleri itibarıyla bir bütün olarak ele alınabilecektir. Adı geçen yöntemler bu özellikleri dolayısıyla oldukça esnek olup geniş bir kullanım alanına sahiptirler. Diğer bir deyişle, puanlama yöntemi çeşitli karar problemlerine ve çevre şartlarına kolayca uyabilen bir araçtır.

Diğer taraftan, puanlama yöntemi değerlendirme sürecinin açıklığını artırmada tercih edilen bir araçtır. Özellikle bu yöntem hangi zihni süreçlerin gerekli olduğunu ve bu süreçlerin hangi aşamasında subjektif unsurlar yer alacağını açıkça göstermektedir.

Nihayet, ortaya çıkması muhtemel belirsizliklerin bu yöntemde kolayca dikate alınması mümkün olabilir.

Puanlama yönteminin bu avantajlarına karşılık gözardı edilemeyecek bazı sakıncaları mevcuttur. Burada hemen belirtmek gerekir ki, bu yöntemin uygulanması için gerekli olan amaç kriterlerinin belirlenmesinde de görüldüğü gibi gerçekçi ve çelişmeyen amaç sisteminin formüle edilmesi oldukça güçtür. Amaç kriterlerinin ölçülmesi için uygun bir yöntemin geliştirilmesi de zaman zaman oldukça büyük sorunlar çıkarmaktadır. Özellikle kriter düzeyi yükseldikçe bu sorun daha belirgin hale gelmektedir. Ayrıca hem kriterlerin ait olduğu gruplar, hem de kriter ağırlıklarının belirlenmesi için objektif ölçüler mevcut değildir. Bu nedenle veri olan bir amaç ve kriter sistemi için açık bir puanlama sisteminin kurulması gerçekleşmeyebilir.

4. Sonuç:

Yukardaki açıklamalardan anlaşılacağı gibi, tek boyutlu yöntemler tek bir işleme amacını gözönünde tutarak proje değerlendirilmesine hizmet etmektedir. Ancak, böyle bir uygulama projelerin kısmi değerlendirilmesine imkân sağlamaktadır. Buna karşılık, çok boyutlu yöntemlerden puanlama yöntemleri daha geniş kapsamlı bir proje değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Buna rağmen, böyle bir modelin kullanılması çok sayıda ve oldukça güç engellerle karşılaşmaktadır. Ayrıca, puanlama yöntemi ile ilgili birçok modellerde birbirine bağlı projelerin karşılıklı etkileri de gözönünde tutulmamaktadır. Bu etkileri incelemeye dahil eden modeller de mevcuttur. Bu modeller, puanlama yöntemlerinin eşanlı (simultan) plânlama teknikleriyle (doğrusal plânlama, tam sayılı doğrusal programlama) tamamlanması suretiyle gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır^{1 2}. Ancak, bağlı projelerin karşılıklı etkilerini gözönünde tutan bu modellerin uygulanabilirliği henüz bilinmemektedir^{1 3}.

^{1 2} Kern, W und Schröder, H.H.: *Forschung und Entwicklung in der Unternehmung*, Reinbek bei Hamsurg 1977, s. 245.

^{1 3} Dreyer, A.: loc - cit.: s. 265 - 266.

VERİMLİLİĞİN ÖLÇÜLMESİ ve İŞGÜCÜ VERİMLİLİĞİNİ ARTTIRMA YÖNTEMLERİ

Bilgütay AKŞİT*

Bu makalenin amacı günümüzde büyük önem kazanan verimlilik kavramını ele alıp, çeşitli yönlerden incelemek ve özellikle işgücü verimliliği üzerinde durmak suretiyle konuyu gözden geçirmektir.

1. Verimliliğin Tanımı ve Önemi

Verimlilik kavramı, iktisat biliminin en eski terimlerinden biridir. İlk defa, "Fizyokratlar"ın öncüsü olan Dr. Ouesnay tarafından 1766 yılında kullanıldığı bilinmektedir. Bu yaşlılığına rağmen "verimlilik" terimi ancak 20. yüzyıl başından itibaren açık bir anlama kavuşabilmiştir¹.

Çağdaş toplumlar verimlilik kavramına büyük değer vermektedir. Bu yüzden çeşitli alanlarda verimliliğin belirlenmesi, ölçülmesi ve analizi konusunda yoğun çalışmalar yapılmaktadır. Bir kişinin, bir makinenin, bir örgütün veya bir ekonomik/sosyal sistemin verimliliğini ölçme ve değerlendirme, güncel uğraşlar arasında önemli bir yer tutmaktadır. Konunun önemi ve geniş ölçüde kullanımı, bir yandan çalışma ve analizleri yoğunlaştırırken, diğer yandan da farklı anlayış, yorum ve değerlendirmeleri içeren tartışmalara yol açmaktadır. Gerçekten, adı geçen kavramın gerek tanımı, gerekse ölçüm teknikleri üzerinde oybirliğinin sağlandığı söylene-
mez².

İşletme düzeyinde verimlilik, klâsik ve dar anlamıyla, daha çok girdi-çıktı oranı olarak ifade edilir. Bu anlamda verimlilik, işletmede kullanılan üretim faktörlerinin sonuca göre etkenlik derecesini ölçmeye, analiz etmeye yarayan bir çeşit gösterge niteliği taşır³.

* Asistan, İ.Ü. İktisat Fakültesi, İşletme İktisadi Kürsüsü.

¹ Vural Savaş, "Prodüktivite Kavramı ve Ölçülmesi," *Eskişehir İ.T.İ.A. Dergisi*, C. VII, No. 1 (Ocak 1971), s. 1.

² Refik Çulpan, "Prodüktivite ve Etkinlik Ölçülmesinde Kullanılan Modeller," *İşletme Fakültesi Organizasyon Dergisi*, Yıl.2, No.6, s. 21.

³ Vahdi Ottekin, "Türkiye'de Verimlilik Akımı ve Karşılaşılan Sorunlar," MPM Yayınları, *"Kalkınma Stratejisi ve Verimlilik Sempozyumu"*, Ankara, 1975, s. 16-18.

Verimliliği yükseltmek ya eldeki belirli inputlarla outputu arttırmak veya belirli output elde etmek için inputları azaltmak, ya da, hem outputu arttırmak hem de bu amaçla kullanılması gerekli inputları azaltmakla mümkün olur⁴.

Bu anlamda verimlilik V , üretim (output) O ile üretim faktörleri (input) I arasındaki oranla ifade edilebilir. Yani,

$$V = \frac{O}{I}$$

dır. Bu oran ya her birim üretim faktörü başına üretim miktarı ya da bunun tersi, her birim üretim için kullanılan üretim unsurları miktarı şeklinde ifade edilir⁵.

Verimlilik, özellikle işletme düzeyinde, yurdumuzda çoğu kez kârlılık, iktisadilik ve benzeri iktisadi kavramlarla karıştırılmaktadır⁶. Bu sayılan kavramlar işletmecilikte sonucun bir ifadesidir, dolayısıyla statiktir. Verimlilik ise, bu sonuçları da etkileyen bilimsel bir araçtır, dolayısıyla dinamiktir. Benzer kavramlar birer hesaplama işleminden öteye gitmediği halde, verimlilik kavramı, üretime giren bütün faktörlerin işletme sonuçlarına göre nisbi etkenlik derecelerini, bu faktörlerin (insan, sermaye-doğal kaynaklar) birbiriyle olan ilişkilerini bilimsel açıdan incelemeyi amaçlar. İnceleme sonucu elde edilen bulgulara göre insan ilişkilerini, sermaye ile doğa kaynakları ve etkinliği arttırıcı başka faktörleri ahenkleştirerek, üretimin artırılması için uyulması zorunlu bir takım kural ve disiplinleri içerir.

Üretim sürecinde verimlilik kural ve disiplinlerinin uygulanmaları yolu ile de verimliliğin artırılması sağlanır. Artan verimlilik, üretimin-dolayısıyla arzın-çoğalmasını, tüketimin-dolayısıyla talebin-genişlemesini, bunun bir sonucu olarak da yaşama düzeyinin yükselmesini mümkün kılar.

Öte yandan verimlilik, ekonomi biliminde, özellikle makro ekonomide, daha geniş bir biçimde ele alınmakta ve tanımlanmaktadır. Burada verimlilik, tüm girdilerin en iyi biçimde kullanılması anlamını taşır. Verimlilik, daha geniş bir açıdan, yeni üretim faktörlerinin üretebilme yetenekleri olarak ele alındığında, bu faktörlerin kalkınmaya katkılarının bir ölçüsü gibi kullanılabilir. Ulusal düzeyde verimliliğin artırılması, dolayısıyla ulusal gelirin yükseltilmesi, bu arada kişi başına düşen payın da dengeli bir biçimde artırılması ekonomi politikasının temel hedeflerinden biridir⁷.

⁴ John D. Staley ve Irwing E. Delloff, *Improving Individual Productivity*, American Management Association, 1963, s. 7.

⁵ Çetin Tokçan, "Sanayi Sektöründe Produktivite Ölçülmesi" MPM Yayınları, "Sanayi, Tarım ve Hizmet Sektörlerinde Produktivite Ölçülmesi", Ankara 1967 s. 7-8.

⁶ Kâmuran Pekiner, *İşletmelerde Produktivite Denetimi*, İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1971, s. 16-18.

⁷ Vahdi Ottekin, a.g.e., s. 18.

2. Çeşitli Verimlilik Kavramları ve İşgücü Verimliliğinin Ölçülmesi

A. Çeşitli Verimlilik Kavramları

Verimlilik kavramı çeşitli şekillerde ele alınabilir. Bunların başlıcaları:

1. Toplam faktör verimliliği,
2. Kısmi verimlilik,
3. Teknik verimlilik,
4. Ekonomik verimlilik. Bunları sırasıyla kısaca gözden geçirelim.

1. Toplam faktör verimliliği

Toplam faktör verimliliği belli bir üretim faaliyetinin sonucunda elde edilen ürünün (outputun), bunun üretilmesinde kullanılan üretim faktörlerine (inputlara) bölümü şeklinde tanımlanır. Şu halde, bu kavram üretimde kullanılan kaynakların etkinlik derecesini genel olarak gösterir.

Toplam faktör verimliliği kavramı net ve brüt olmak üzere iki ayrı anlamı ifade edebilir. Toplam üretim, orijinal üretim faktörleri (emek ve sermaye) ile hammadde, enerji gibi inputlar toplamı ile ilişkilendirilebilir. Bu takdirde elde edilecek toplam faktör verimliliği katsayısı "brüt" bir anlam taşır. İkinci olarak, net output ya da katma değer doğrudan doğruya orijinal üretim faktörlerine bölünebilir ki bu durumda da, "net" anlamda toplam faktör verimliliği söz konusu olur⁸.

Şunu da belirtmek gerekir ki, toplam faktör verimliliği oranında yer alan toplam üretim miktarının ve üretim sırasında harcanan toplam üretim faktörü miktarının ölçülmesi bu konunun en çetin yönünü oluşturur⁹.

2. Kısmi verimlilik

Outputun bütün üretim faktörlerine değil de, sadece herhangi bir input kalemine bölünmesi kısmi verimlilik kavramını ortaya çıkarır. Bu açıdan outputun ilişkilendirildiği üretim faktörlerine göre, "emek", "sermaye", "hammadde" verimliliklerinden bahsetmek mümkündür. Bu kavram da, toplam faktör verimliliğinde olduğu gibi, outputa bağlı olarak net ya da brüt anlamda düşünülebilir¹⁰.

Kısmi verimlilik katsayıları, belli bir dönem içinde söz konusu faktörden sağlanan tasarrufları göstermek bakımından uygun bir ölçüdür. Zaman içinde output ünitesi başına belli inputlarda meydana gelen tasarrufları ölçmeyi sağlar. Böylece kısmi verimlilik katsayısındaki bir artış ya da aynı şey demek olan "output ünitesi başına input" miktarındaki azalış, reel birim masraflarındaki düşmeyi, yani o faktörün kullanımındaki tasarrufu göstermiş olur.

3. Teknik verimlilik

Belli bir miktar üretimin eskisine göre daha az zaman ve gayret sarfıyla elde edilmesi teknik verimliliği ifade eder. Buna mamulün yapısı, uygulanan üretim metodları ve benzeri etkenler etki eder.

⁸ Erden Öney, *Verimlilik Kavramları ve Ölçülmesi*, Ankara Sevinç Matbaası, 1968 s. 5-6.

⁹ Kâmuran Pekiner, a.g.e., s. 48.

¹⁰ Erden Öney, a.g.e., s. 14.

4. Ekonomik verimlilik

Bir ülkedeki üretim kaynaklarının en verimli olacak şekilde kullanılmasına ekonomik verimlilik denir. Ekonomik verimliliğin ölçümünün amacı, ülkedeki üretimin gelişme hızını gerek devreler itibariyle ve gerekse diğer ülkelerle karşılaştırarak bazı sonuçlar çıkarmaktır¹.

Görüldüğü gibi tek bir verimlilik kavramı ve ölçüsü yoktur. Verimlilik kavramındaki bu çeşitliliğin bazı nedenleri vardır ki, bunların başlıcaları şu şekilde sıralanabilir:

a) Farklı amaçlar: Verimliliğin ölçülmesinde güdülen amaçlardan biri, bunun genel iktisadi analizlerde kullanılabilmesidir. Bilindiği gibi, reel milli geliri tayin eden başlıca unsurlardan biri de verimliliğdir.

Diğer taraftan plânlı kalkınma dönemine girmiş ekonomilerde geleceğe ait verimlilik tahminleri plânlama açısından büyük yararlar sağlar.

Verimlilik ölçülerinin genel iktisadi analizlerde kullanılmasının bir diğer amacı, parasal ücretlerdeki değişmelerin enflasyonist nitelikte olup olmadığına karar vermek olabilir.

Verimliliğin ölçülmesi sadece genel iktisadi analizler bakımından değil, fakat endüstri ya da küçük üretim birimleri ile ilgili analizler açısından da faydalıdır. Endüstri ya da firmada üretimde meydana gelen değişmelerin nedenlerine eğilmek, üretim tekniklerini geliştirmekte müteşebbislere yol göstermek ve ücret taleplerini haklı kılabilecek bir unsur olmak bakımından verimlilik endeksleri faydalı bir araçtır.

b) Değerlerdeki farklar: Verimlilik ölçülerinin çeşitli oluşu, amaçların çok çeşitli olması yanında, toplumsal sistem içindeki değerlerde ve kişisel tercihlerdeki farklılıklardan da ileri gelebilir.

c) Bölgesel ve milletlerarası mukayeselerde karşılaşılan güçlükler: Ekonomilerin farklı organizasyon yapılarına sahip olmaları, ürettikleri outputların ve kullandıkları inputların farklı niteliklerde bulunması verimlilik mukayeselerini güçleştirmektedir.

d) Veri yetersizliği: Birçok hallerde istatistiki veri yetersizliği, verimlilik ölçülerinin de farklı olmasına yol açar².

B. İşgücü Verimliliğinin Ölçülmesi

İşgücü, iki şekilde ölçülebilir. 1. Birim ünite üretim için gerekli işçiliğin miktarı; veya 2. İşçiliğin maliyeti olarak hesaplanır³.

Üretim sürecinde harcanan emek (emek girdisi), aşağıdaki biçimlerde ölçülebilmektedir.

¹ İlyas Gülmez, "Endüstride Produktivite", MPM Yayınları, "Endüstride Produktivite Semineri," Ankara, 1968, s. 16-18.

² Erden Öney, a.g.e., s. 18-19.

³ Hasan Erişkon, "Endüstri İşletmelerinde Produktivite", MPM Yayınları, "Endüstride Produktivite Semineri", Ankara, 1968, s. 759.

1. Çalışan saat sayısı,
2. Ücret ödenen saat sayısı,
3. Adam-yıl sayısı,
4. Ücretli sayısı,
5. Ücretli ve maaşlılar sayısı,
6. Üretim işçileri sayısı,
7. Tüm çalışanlar sayısı.

Çıktının ölçümü: Emek verimliliği ölçüm yöntemleri genellikle çıktının tanımlanmasına bağlı olarak sınıflandırılmaktadır. Başlıca iki yöntem; fiziki birimler cinsinden ölçüm ve çıktının parasal ölçümüdür. Fiziki ölçüm yöntemlerinin kullanıma alanı sınırlıdır. Standart mal ve diğer mamuller arasındaki kalite farkları ve dönüştürülmesi gerekli mal sayısı arttıkça, fiziki ölçüm yöntemlerinin kullanımı güçleşir¹⁴.

Zaman içinde emek verimliliğindeki değişimleri üç şekilde ölçmek mümkündür:

a) Fizik ölçüler: Doğrudan doğruya fizik mal miktarları ile emek saati arasındaki oran, emek verimliliğini verir. Yani;

$$\text{Emeğin verimliliği} = \frac{\text{Üretim miktarı}}{\text{İşçi sayısı (işgünü veya iş saatleri sayısı)}}^{15}$$

Ancak malların heterojen olması, bunların toplanmasında dönüşüm katsayılarını gerektirir. En çok kullanılan dönüşüm katsayısı, ünite emek değeridir. Bu ölçüde cari yılın outputu, temel yılın ünite emek saati ile ağırlandırılmakta ve cari yılın toplam çalışma saatlerine bölünmektedir.

b) Brüt emek verimliliği: Outputu fiyatlarla ağırlandırmak suretiyle bulunacak reel brüt output endeksi, toplam aktif çalışma saatlerine (ya da adam sayısı) endeksinde bölünürse, brüt emek verimliliği elde edilir. Emek inputu endeksi de ağırlıklı ve ağırlıksız olabilir. Bu tip endeksler aynı tip malları üreten firmaların, saat başına output seviyelerindeki ve dolayısıyla nisbi önemlerindeki değişmelerin ölçülmesinde kullanılabilir.

c) Net emek verimliliği: Burada brüt output yerine net output (katma değer) sabit fiyatlarla ölçülür ve ağırlıklı ya da ağırlıksız emek inputu endeksi ile karşılaştırılır. Emeğin net verimliliği, firmada yaratılan net kıymetle, emeği karşılaştırdığı için brüt output endeksinden daha üstündür. Ancak her ikisi için de endeks sayıları problemi söz konusudur. Bu ölçüde, fiyatlar yerine, tesbit edilebildiği hallerde, katma değer katsayıları da, üretilen mal miktarlarının toplanmasında ağırlık olarak alınabilir¹⁶.

¹⁵ Kenan Gürtan, "Prodüktivitenin Ölçülmesi, "Sevk ve İdare Dergisi, No: 113 (Ocak 1978), s. 9-14.

¹⁶ Erden Öney, a.g.e., s.89-90.

3. İşgücü Verimliliği ve Arttırılması Yöntemleri

A. Verimliliği arttırma vasıtaları:

İşgücü verimliliği ile tek bir işçi tarafından tüketilen enerji ya da çabanın değer, işgücünün ortalama iş veriminin kastedildiği anlaşılmalıdır. Zira verimlilik, işletmelerin ayrı ayrı fakat birbiri ile yakın ilişkileri olan "İşletme içindeki malzeme akımı, yönetimin etkisi, tesislerin durumu, diğer faktörlerin nisbi önemi ve son olarak personelin iş bilgisi ve çalışma azmi... gibi" çeşitli faktörlerin birleşik bir sonucu halinde doğmaktadır¹⁷.

İşgücü verimliliğinin arttırılması, işgücünün nitelik itibarıyla terkipini, nitelik seviyesini geliştirmek veya terkip aynı olmakla beraber işgücünün daha kuvvetli, süratli veya dikkatli çalışmasını sağlamaktır. Bunun temini ise, işgücünün kalitesini geliştirmekle ilgili bütün işçi eğitimi meselelerini içine alır. İlk önce bir sanayide çalışan işçileri nitelik itibarıyla geliştirmek yani, işgücü içindeki nitelikli ve yarı nitelikli işçilerin oranını arttırıp, niteliksiz işçi oranını azaltmak, diğer yandan her nitelik grubundaki işçilerin nitelik seviyesini geliştirici tedbirler almak gerekir.

Devamlı bir işgücünün mevcudiyeti, bunu temin için de işgücü devrinin ve devamsızlığının azaltılması işgücü verimliliğini arttırıcı objektif tedbirlerdir. Fakat bu tedbirler yanında beşeri ve subjektif faktörlere de önem vermek ve işçinin çalışma şevk ve arzusunu da tahrik etmek gerekir. Ayrıca iş muhiti, alışılmış olan iş sürati, mesaideki beşeri gayret, işteki tecrübe, eğitim ve nitelik durumu ile fabrika dışındaki şartlar, işçinin bedeni kudret ve kuvveti, mesken ve yaşama şartları, ulaşım imkânları ve hattâ ailevi ilişkileri işgücü verimliliğine tesir ederler¹⁸.

B. Verimliliği arttırma yöntemleri:

Verimliliği arttıran başlıca yöntem iş etüdüdür. İş etüdü; metod (hareket) etüdü ve iş ölçümü tekniklerinden meydana gelir. Bu bölümde iş etüdü (metod ve iş ölçümü) ve iş ölçümü tekniklerinden en önemlisi olan zaman etüdü sırasıyla kısaca gözden geçirilecektir.

İş etüdü, insan çalışmasını, bütün ilişkileri ile birlikte inceleyen ve bu durumu etkileyen bütün etmenleri, gelişme imkânı yaratabilme amacı ile sistematik biçimde araştırmaya yönelik bir teknik olup, özellikle metod etüdü ve iş ölçümü teknikleri için kullanılan genel bir terimdir.

İş etüdü belli miktardaki kaynaklardan, belki çok küçük çaptaki işler dışında, daha fazla sermaye yatırımı yapmaksızın elde edilen üretimi arttırmak için kullanıldığından, özellikle verimlilikle ilgilidir. İş etüdü, teknik ve süreçlerden çok, öncelikle işlemlerle ilgilenir ve işlemlerde işçi olsun, plâncılar olsun, teknik elemanlar olsun, insanları kapsamına alır. İşçilerden ayrı olarak, fabrikanın çalışmalarının etüdü tamamıyla teknik bir sorundur ve iş etüdü onunla ilgilenmez. İş etüdünün değeri, normal bir kişinin sistematik iş etüdü yöntemlerini uygulayarak elde edileceği sonuçların, geçmişte sistematik olmayan bir yöntemle veya daha az sistematik bir yöntemle çalışan bir yöneticinin elde ettiği sonuçlardan daha iyi olduğu gerçeğinde yatmaktadır.

¹⁷ Jean Fourastie, "Prodüktivite," MPM Yayınları, Ankara, 1968, s. 44-45.

¹⁸ Sabahaddin Zaim, "Türkiye'nin İktisadi ve Sosyal Gelişmesinde İşgücü ve Prodüktivite Meselelerinin Önemi ve Tesirleri," İstanbul, 1962, s. 56-58.

İş etüdü başarı sağlar, çünkü hem sorunların incelenmesinde ve hemde çözümlerin ortaya çıkarılmasında sistemattir. Sistematik inceleme zaman alır, onun için çok küçük firmalar dışında diğer bütün firmalarda iş etüdü çalışmalarını yönetimin işinden ayırmak gereklidir. İş etüdü, işi devamlı yapan birinin sorumluluğunda olmalıdır. Bu kişinin yönetime ilişkin hiçbir görevi olmamalıdır ve sadece bir danışmanlık görevi yüklenmiş olmalıdır. İş etüdü, yönetime ve denetime yapılacak bir hizmettir¹⁹.

Tam bir iş etüdü yapılmasında 8 ana aşama vardır. Bunlar;

1. Etüdü yapılacak işin veya sürecin seçimi,
2. En uygun kayıt tekniğini kullanarak dolaysız gözlemlerle, meydana gelen her olayın kaydedilmesi,
3. Kaydedilen olayların eleştirilerek incelenmesi ve yapılan her şeyin sırası ile işin amacı, yapıldığı yer, yapılması sırası, yapan kişi, yapıldığı yol bakımından gözden geçirilmesi,
4. Bütün çevre koşullarını hesaba katarak en ekonomik yöntemin geliştirilmesi,
5. Seçilen yöntemin kapsadığı iş miktarının ölçülmesi ve bu işin yapılması için gerekli standart zamanın hesaplanması,
6. Yeni yöntemin ve buna bağlı zamanın tanımlanması, böylece yeni yöntemin her zaman için belirlenmesinin sağlanması,
7. Yeni yöntemin ayrılan süre ile birlikte onaylanarak standart uygulama olarak yerleştirilmesi,
8. Yeni standartın iyi bir denetimle sürdürülmesi²⁰.

İlk üç aşama metod etüdünün ve iş ölçümünün ortak aşamalarıdır. Geriye kalanların üçü (4-7-8) metod etüdüne, diğer ikisi de (6-6) iş ölçümüne ilişkin aşamalarıdır.

1. Metod (hareket) Etüdü

Metod etüdü, daha kolay ve etken yöntemlerin geliştirilmesi, uygulanması, maliyetin düşürülmesi amacı ile, bir işin yapılışındaki mevcut ve önerilen yolların sistemik olarak kaydedilmesi ve eleştirilerek incelenmesidir.

Metod etüdünün konuları şunlardır: Süreçlerin ve yöntemlerin düzeltilmesi, fabrikanın, atelyenin, iş yeri düzeninin, tesisat ve donatım modellerinin düzeltilmesi, insan gücünde tasarruf sağlanması ve aşırı yorgunluğun azaltılması, malzeme, makine ve insangücünün kullanılmasının düzeltilmesi, daha iyi çalışma koşullarının geliştirilmesi²¹.

Bütün bir fabrikanın düzeninden, bir işçinin en ufak bir hareketine kadar her düzeydeki sorunları çözümlemek için bir çok metod etüdü teknikleri vardır.

Her hangi bir sorun incelenirken, belli ve düzenli bir çözümlenme sırası olmalıdır. Böyle bir sıralama metod etüdü için de söz konusudur ve bu sıra şu şekilde özetlenebilir: Sorunun tanımlanması, sorunla ilgili bütün olayların elde edilmesi, durumun eleştirilerek, fakat tarafsız olarak incelenmesi, izlenebilecek yolların gözden geçirilmesi ve bunlardan birinin seçilmesi, kararın uygulanması, gelişmenin izlenmesi²².

¹⁹ MPM Yayınları, "İş Etüdü," Ankara, 1974, s. 35-36.

²⁰ MPM Yayınları, "İş Etüdü," Ankara, 1974, s. 43.

²¹ H.N. Broom, *Production Management*, Illionis, 1962, Richard D. Irwin, Inc., s. 558.

²² Ralph M. Barnes, *Motion and Time Study*, New York, John Wiley and Sons, Inc., 1966, s. 4-5.

Metod etüdü yapılmasında, en önemli safhayı, etüd edilecek işin seçilmesi tayini hususu teşkil eder²³. Belli bir iş için metod etüdü incelemesinin yapılp yapılmaması düşünülürken, bazı etmenler gözönüne alınmalıdır. Bunlar; ekonomik düşünceler, teknik düşünceler ve kişisel tepkilerdir.

Ekonomik düşünce her aşamada önemlidir. İşin ekonomik önemi az ise veya uzun süreli bir iş değilse, uzun bir incelemeye kalkışmak zaman kaybından başka bir şey değildir. Sorulacak ilk soru her zaman şu olmalıdır. "Bu iş için metod etüdü yapmaya değer mi?" ve "Bu etüde devam etmeye değer mi?"

Teknik düşünceler çok açıktır. Etüdü yapılacak iş için tam bir teknik bilginin varolduğundan emin olmak en önemli noktadır.

Kişisel tepkiler önceden kestirilmesi en zor olanlardandır, çünkü işçilerin araştırmaya ve yöntem değişimine karşı zihni ve duygusal tepkilerinin önceden saptanmasını gerektirir²⁴.

2. İş Ölçümü

İş gücünün verimliliğini arttırıcı yöntemlerden biri de iş ölçümüdür.

İş ölçümü, belli bir işin nitelikli bir işçi tarafından belirlenin bir performans (çalışma hızı) düzeyinde yapılabilmesi için gereken zamanın saptanmasına yarayan tekniklerin uygulanmasıdır.

Metod etüdü, yukarıda açıklandığı üzere malzeme veya işçide meydana gelen gereksiz hareketlerin yok edilmesi ve yetersiz yöntemler yerine iyi yöntemlerin konmasıyla uğraşır²⁵. İş ölçümü ise, nedeni ne olursa olsun herhangi bir işin yapılmasında etken olmayan sürenin araştırılması, azaltılması ve sonunda da yok edilmesiyle uğraşır.

Etken olmayan süre iki nedenden dolayı ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi; yönetim yetersizliği yüzünden oluşan etken olmayan süre, ikincisi ise; işçinin denetiminde bulunan etken olmayan süredir. Yönetim yetersizliği yüzünden oluşan etken olmayan süreyi, aşırı ürün çeşitliliği, standardizasyon yokluğu, model değişikliği, iş ve siparişlerin kötü plâanlanması, kötü plâanlamadan doğan hammadde yokluğu, tesisat bozuklukları, kötü tesisat durumları, kötü çalışma koşulları ve kazalar gibi nedenler meydana getirir. İşçinin denetiminde bulunan etken olmayan süre ise, işe gelmeme, geç kalma, boş kalma, dikkatsiz işçilik ve kazalar gibi nedenlerden meydana gelmektedir²⁶.

İş ölçümünün amacı, bir işlemin veya işlemler serisinin yapılmasında harcanan zamanı, etken olmayan süreyi ortaya çıkaracak ve etken süreden ayırarak şekilde ölçerek yönetime bu ölçüleri vermektir. Bu yolla daha önce toplam süre içinde gizlenmiş olan etken olmayan sürenin varlığı ortaya çıkarıldıktan ve nedenleri öğre-

²³ Cumhuriyet Ferman, "İşletme İktisadına Giriş," (Ders Notları, İ.Ü. İktisat Fakültesi, İstanbul, 1979), s. 45.

²⁴ MPM Yayınları, *İş Etüdü*, s. 78-79.

²⁵ Gerald Nadler, *Motion and Time Study*, New York, Mc Graw - Hill Book Company, Inc., 1955, s. 4.

²⁶ MPM Yayınları, *İş Etüdü*, s. 22.

nildikten sonra, azaltılması için gereken tedbirler alınabilir ²⁷.

İş ölçümünün ikinci bir yararı da; etken olmayan sürenin varlığını ortaya çıkarmanın yanında, işin yapılması için standart zamanların saptanmasında kullanılabilir mesidir. Böylece eğer sonradan herhangi bir etken olmayan süre ortaya çıkarsa, standart zamana ek bir fazla süre olarak görülecek ve sonuç olarak da yönetimin dikkati bu konuya çekilecektir ²⁸.

a) İş ölçümü teknikleri

İş ölçümünde kullanılan başlıca teknikler:

- 1) Zaman etüdü,
- 2) Etkinlik örnekleme ve onun devamı olan değerlendirilmiş etkinlik örnekleme,
- 3) Standart verilerle bileşim,
- 4) Önceden belirlenmiş hareket-zaman sistemleri,
- 5) Tahmin,
- 6) Çözümsel tahmin,
- 7) Karşılaştırmalı tahmin.

Eğer, yeni bir yöntem henüz işlem safhasına konmamışsa, yalnızca önceden belirlenmiş hareket-zaman sistemleri kullanılabilir. Diğer teknikler ise, standart zamanı saptıracak yöntemin o iş için yürürlükte olmasını gerektirmektedir ²⁹.

b) Zaman etüdü

İş ölçümü teknikleri içinde özellikle zaman etüdü en önemli olanıdır. Diğer tekniklerin bazıları ondan çıkarılmış veya onun değişikliği yapılmış halidir.

Zaman etüdü, belirlenmiş koşullar altında yapılan belli bir işin öğelerine ait zamanı kaydederek değerlendirmede ve elde edilen verileri çözümleyerek o işin belirlenmiş bir performans (çalışma hızı) düzeyinde yapılabilmesi için gereken zamanı saptamada kullanılan bir iş ölçümü tekniğidir ³⁰.

Zaman etüdü yapmak için bazı araçlar gereklidir. Temel zaman etüdü araçları; bir kronometre, bir etüd tablosu, kalemler ve zaman etüdü formlarıdır. Bunlar etüde her zaman gerekli olan araçlardır. Bunlara ek olarak iş etüdü bölümünde bulunması gerekli araçlar; sürgülü hesap cetveli, saniyeli güvenilir bir saat, ölçüm araçları, bir toplama işlem makinesidir.

Metod etüdünde olduğu gibi, zaman etüdünün yapılmasında da ilk aşama etüd edilecek işin seçilmesidir. Genellikle iş etüdü uzmanı çok seyrek olarak bir fabrikaya veya bir bölüme girip bir işi gelişiğüzel seçebilir. Her zaman, herhangi bir işin dikkati çekmesinin bir nedeni vardır.

²⁷ Gordon B. Carson, *Production Handbook*, New York, The Ronald Press Company, 1958, s. 12-2.

²⁸ *Ibid*, s. 12-2-3.

²⁹ James M. Moore, *Fabrika Projesi ve Yerleşme Plânı*, çev: İ. Ertan Yülek ve M. Rükhet Cezzar, Ankara, Nüve Matbaası, 1975, s. 166.

³⁰ Gordon B. Carson, a.g.e., s. 12-2.

Ölçülecek iş seçildikten sonra genellikle zaman etüdünü yapmak aşağıdaki 8 aşamadan meydana gelir:

- 1) İşle, işçiyle ve muhtemelen işin yapılmasını etkileyen çevre koşullarıyla ilgili mevcut bütün bilgilerin toplanıp, kaydedilmesi;
- 2) Yöntemin tam bir tanımının yapılması ve işlerin öğelerine ayrılması;
- 3) En etken yöntem ve hareketlerin kullanılmasını sağlamak için ayrıntılı olarak öğelerin incelenmesi;
- 4) Bir zamanlama aracı ile ölçmenin yapılması (çoğunlukla bir kronometre) ve işlemin her ögesini yapabilmek için işçinin harcadığı zamanın kaydedilmesi;
- 5) Aynı zamanda, gözlemcinin, kendi standart çalışma hızı kavramına göre, işçinin çalışması sırasındaki etken hızının derecelendirilmesi;
- 6) Gözlenen zamanların "temel zamanlara" dönüştürülmesi;
- 7) İşlemin temel süresine ek olarak ayrılacak payların saptanması;
- 8) İşlemin "standart zamanının" saptanması³¹.

4.Sonuç:

Birinci bölümde genel anlamda verimlilik kavramı tanımlanmış, verimliliğin önemi belirtilmiş ve verimliliğin kârlılık, iktisadilik gibi kavramlarla olan farkları anlatılmıştır.

İkinci bölümde toplam faktör verimliliği, kısmi verimlilik, teknik verimlilik ve ekonomik verimlilik gibi çeşitli verimlilik kavramları tanıtılmış, çeşitli verimlilik kavramlarının oluşmasındaki nedenler açıklanmış, ayrıca işgücü verimliliğinin ölçülmesindeki teknikler anlatılmıştır.

Üçüncü bölümde de, işgücü verimliliğini arttırabilmek için bazı objektif ve beşeri-subjektif tedbirler açıklanmış, işgücü verimliliğini arttırmada kullanılan en etkili yöntem olan iş etüdü ve iş etüdünü meydana getiren metod etüdü ve iş ölçümü teknikleri anlatılmıştır.

İkinci bölümde de değinildiği gibi, fiziki veya nakdi verimlilik ölçülerinden birinin tercih edilerek, verimlilik ölçümlerine esas alınması bu konunun en çetin yönünü oluşturmaktadır. Tek tip imalât yapan işletmeler veya yatay mukayeseler yapmak için, fiziki verimlilik ölçüleri en iyisi olabilir. Fakat iş kolu ve sektör gibi üst seviyelere çıkıldıkça, hattâ çeşitli imalât yapan işletmelerde, verilerin homojenliği bozulacağından, en iyisi de olsa, fiziki ölçüler kullanılamaz. Böyle hallerde, gerek istatistik verilerin durumu gerek basitliği ve anlaşılmasındaki kolaylık sebebiyle (meselâ emek verimliliğinin ölçülmesinde) uygulamada en çok kullanılan nakdi ölçülerdir.

İşgücü verimliliğinin arttırılması ise, iş gücünün nitelik itibariyle terkipini, nitelik seviyesini geliştirmek veya terkip aynı olmakla beraber işgücünün daha kuvvetli, süratli veya dikkatli çalışmasını sağlamaktır. Bunun temini ise, işgücünün kalitesini geliştirmekle ilgili bütün işçi-eğitimi meselelerini içine alır. Devamlı bir işgücünün mevcudiyeti, bunu temin için de işgücü devrinin ve devamsızlığının azaltılması da işgücü verimliliğini arttırıcı objektif tedbirlerdir. Fakat bu tedbirler yanında beşeri ve subjektif faktörlere de önem vermek ve işçinin çalışma şevk ve arzusunu da tahrik etmek gerekir.

³¹ MPM Yayınları, *İş Etüdü*, s. 229-230.

DAVRANIŞSAL BİR ETKEN OLARAK TUTUMUN KARAR VERMEDEKİ ROLÜ

Erdal TEKARSLAN*

Giriş

Klâsik karar verme teorisi, ussal-rasyonel bir insanın karar eylemini şu varsayımlara dayandırmaktadır¹:

1. Ussal insan, bir karar verme durumunda bütün alternatifleri yani seçimde bulunacağı bütün hareket tarzlarını bilmektedir.

2. Her alternatifin sonuçlarını, yani hangi hareket tarzını seçerse bundan ne gibi sonuçlar doğacağını bilmektedir. Burada üç durum vardır:

a) Belirlilik durumu - Seçilecek her alternatifin sonuçları bilinmektedir.

b) Risk durumu - Her alternatifin vereceği sonuçlardan emin olunmasa bile olasılık hesaplarıyla bunlar kestirilebilmektedir.

c) Belirsizlik durumu - Bu durumdaysa, alternatiflerin sonuçları olasılıkla da olsa bilinmemektedir.

3. Karar veren birey, bu alternatiflere açık değerler vermiş ve bir tercih listesi yapabilmiş, alternatifleri en az tercih edilenden çok tercih edilene göre sıraya koyabilmiştir.

4. Birey, her alternatifin sonucunu bildiğine ve tercihlerini yaptığına göre seçimini yapıp bir karara varır. Belirlilik durumunda hangi alternatif seçeceği açıkça bellidir, burada adeta bir determinizm vardır. Risk durumunda ussalık, faydası en fazla olan alternatifin seçilmesini gerektirir. Belirsizlik durumundaysa ussal seçimde bulunmak için çeşitli modeller ve ilkeler geliştirilmiştir.

Karar vermeyi bu varsayımlar altında ele alan modellere de *kapalı modeller* denmektedir.

Halbuki, günümüzde klâsik karar verme teorisi ve modelleri H.Simon² tarafından çok eleştirilmiş ve kapalı modelin varsayımlarına karşılık başka varsayımları ileri sürmüştür. Bugün kabul görmüş olan bu varsayımlarla artık karar verme *objektif rasyonellik* altında değil *sınırlı rasyonelik* (bounded rasonality) veya *subjektif rasyonellik* altında ve *açık modellerle* işlenmektedir.

* Asistan, İ.Ü.İşletme Fakültesi, Davranış Bilimleri Kürsüsü.

¹ Oğuz Onaran, *Örgütlerde Karar Verme*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1971, S. 5e-52.

² Herbert A. Simon; *Das Verwaltungshande In*, Çev: Helmut Ridder, Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 1955.

Yukarıda sözü geçen varsayımlar şunlardır:

Klâsik

- Alternatifler bilinir.
- Alternatiflerin sonuçları bilinir.
- Tercih listesi yapılmıştır.
- Determinizm, ussallık vardır.
- Durum kavranmış ve tanımlanmıştır.

Davranışsal

- Alternatifler bilinmez, aranır bulunur.
- Sonuçlar bilinmez, sonuçlar hakkında bilgi toplanır ve bu bilgi de zaman ve mekân yetersizliğinden sınırlıdır.
- Tercih listesi yapılamaz, çünkü birey bu sonuçlara değer verirken daha çok geçmiş deneylerine ve hayal gücüne dayanacaktır. Böylelikle sonuçlara verilen değerler kesin ve nesnel olmayacaktır.
- Bireyin bir takım güdeleri istekleri, kişisel değerleri ve inançları vardır, bunlarda seçimi etkiler.
- İnsan zihni karşılaştığı bir sorunu bütün karmaşıklığıyla kavrayamaz. Önce sorunun basitleştirilmiş yaklaşık ve sınırlı bir modelini yapar ve seçimini bu modele dayandırır.

İşte burada karar vermeyi etkileyen ve sınırlı rasyonelliğe götüren sosyo-psikolojik veya sosyopsikolojik bir faktör olarak tutumu inceleyeceğiz. Çünkü bu konuda "şayet insanların uzun bir zaman boyunca davranışlarını önceden kestirmek muradıdaysak veya insanların davranışlarını denetlemek istiyorsak, inanç ve tutumların gelişmeleri ve bunların değişimleri sırasında ortaya çıkan süreçler hakkında bilgi sahibi olmamız gerekir³ denmektedir. Burada sosyo-psikolojik bir faktör olarak niye yalnız tutum'u ele aldığımızı, Sosyopsikoloji'de merkezi bir rol oynadığı⁴ ve sosyal psikolojinin en belirgin ve gerekli kavramı⁵ olduğu için diyerek cevaplamak istiyoruz.

Tutumun Tanımı

Allport tutumu şöyle tarif etmektedir: "Tutum, bireyin davranışını bütün obje ve durumlara yöneltici veya karşılaşılan durum ile bağlantılı olan ve tecrübe ile elde edilen bilişsel (cognitive) ve sinirsel bir bilinçlilik durumudur⁶. Bu tanımda Allport

³ Davit Krech, Richard S. Crutchfield; *Sosyal Psikoloji*, Çev: Erdoğan Güçbilmez. Oğuz Onaran, Ankara, Sevinç Matbaası, 1967, S. 204.

⁴ Richard Münch, *Mantales System und Verhalten*, Tübingen, J.C.B. Mohr, 1972, S. 1.

⁵ Çiğdem Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar — Sosyal Psikolojiye Giriş*, 2.B. İstanbul, Duran Ofset Matbaacılık, 1977, S. 101.

⁶ Erich Witte, "Einstellung" *Handbuch psychologischer Grundbegriffe*, der. Theo Herrmann et.al., München, Kösel Verlag, 1977, S. 103 den, G.W. Allport, "Attitudes" *Handbook of Social Psychology*, der. C. Murchison, Worcester, Mass, 1935, S. 798.

tutumu, kişisel algılamaya ve uyarım objelerini değerleyen ve davranışı, belli yöne kanalize eden hazırlayıcı bir durum olarak görmektedir. Gene bu tarifte tutumun tecrübelerle dayandığı, örgütlenmiş olduğu ve yönlendirici dinamik bir fonksiyona sahip olduğu da ifade edilmektedir. Alport'da tek boyutlu tutum yaklaşımının insan davranışının tahminine yeterli olmadığını söylemektedir. İki kişi belli bir uyarım objesine karşı aynı veya değişik temel tavırlara sahip olsalar ve obje parçalarının teker teker değerlendirilmesine birbirlerinden oldukça ayrıcalıklı olsalar bile olumlu fikirde olabileceklerini kabul etmiştir.

Çok boyutlu tutum görüşünü ortaya koyan Krech/Crutchfield/Ballachey'e göre tutum üç bileşenden oluşur⁷:

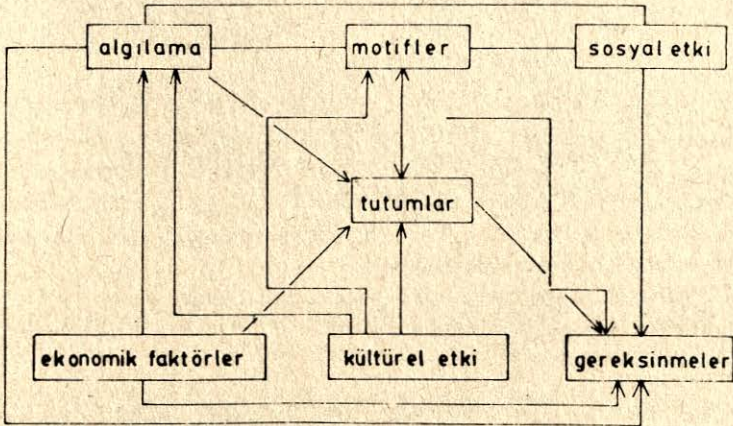
1. Bilişsel bileşenler; bireyin bir obje üzerindeki görüşlerini içerir ve uyarım objesi ile çevreyi beraber dikkate alır. Bu görüşler objenin olumlu veya olumsuz değerlendirilmesine yol açar.

2. Hissî bileşenler; bireyin obje ile birleştirebildiği duygulardır. Olumlu veya olumsuz duygular, hoş gitme ve gitmeme gibi.

3. Güdüsel bileşenler; davranış ve eylem eğilimlerini ve bununla birlikte spesifik güdülemeyi kapsar.

Tutum ve Karar Davranışı

Tutum'un karar davranışını etkilemesi ilk önce algılamayı etkilemesi ile başlar "Yaşamın çoğu" eşyaları algılamaya ve değerlendirme başka bir deyişle eşyalara karşı olumlu yada olumsuz bir duygu geliştirmekle geçer. Bu tür değerlendirme aynı zamanda olaylara ve insanlara karşı gösterilen davranışta da görülmektedir. Bazı tutumlar o denli köklüdür ki dayandıkları varsayımlar araştırılmaz. Yaşamın ilk evrelerinde belli başlı tecrübe alanlarına karşı tutumlar gelişir; bunlar inançlarla desteklenerek oldukça sürekli bir etki durumuna gelir ve davranışa düzen getirir⁸.

⁷ David Krech, Richard S. Crutchfield, Egerton L. Ballachey, *Cemiyet İçinde Fert*, Çev: Mümtaz Turhan, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1970.

⁸ Richard I. Drake, Peter J. Smith, *Sanayide Davranış Bilimleri*, Çev: Kemal Tosun ve diğerleri., İstanbul, Fatih Yayınevi Matbaası, 1978, S. 64.

Tutum ile davranış faktörleri arasındaki bağıntı şekilde gösterilmiştir. Bu bağıntı içinde tutumları kişinin belirli bir güdü objesi hakkında sahip olduğu ve her biri için subjektif bir önemlilik biçtiği, kanaatleri sonucunun bir fonksiyonu olarak ele alan Fishbein görüşünü formülle şöyle ifade ediyor⁹.

$$A_0 = \sum_{i=1}^n B_i \cdot a_i$$

A_0 = O nesnesine karşı tutum,

B_i = O nesne ile ilişkide olan kanaatin (i) büyüklüğü,

a_i = Değerleme faktörü = O alternatifi içinde ölçülen kanaatin derecesi,

n = O üzerindeki kanaatlerin sayısı.

Fishbein'in tutum terimi davranışı bilişsel ve hissi komponentlerinin bir kombinasyonu olarak ortaya koymaktadır. Fishbein aynı kanaatlere sahip çeşitli bireylerin ayrıcalıklı hislere sahip olduklarından değişik davranışlarını gözlemiştir. Onun için formülde B_i ve a_i faktörlerini dikkate almıştır.

Fishbein gayet açık olarak güdü nesnesine karşı tutum ile eylem eğilimini ayırmaktadır. Buna göre davranış denklemi şöyle olmaktadır¹⁰.

$$B \approx B_1 = (A_{act}) W_0 + (NM_p) (M_{cp}) W_1 + (MB_s) (M_{cs}) W_2$$

B = Açık davranış (Overt Behavior)

B_1 = Davranış amacı (Behavioral Intention)

A_{act} = Belirli bir durumda davranışa karşı tutum
(Attitude towards the behavior in a given situation)

NB_p = Kişisel normatif inançlar (Personal normative beliefs)

NB_s = Sosyal normatif inançlar, yani diğerlerinin algılanan beklentileri
(Social normative beliefs, i.e. perceived expectations of others)

M_{cp} = Kişisel normatif inançlara uyma güdüsü
(Motivation to comply with personal normative beliefs)

M_{cs} = Sosyal normatif inançlara uyma güdüsü
(Motivation to comply with social normative beliefs)

W_0, W_1, W_2 = deneylerle elde edilen ağırlık.

Bu denklem her bireyin eylem eğilimini yansıtmaktadır. Bir kimsenin belirli bir nesneye karşı gösterdiği tepki böylece;

a) O nesne hakkında devam eden inanç ve tutumların,

b) Bireyin o andaki durumunun,

bir fonksiyonu olmaktadır¹¹.

⁹ Martin Fishbein, "The Relationships Between Beliefs, Attitudes and Behavior" *Research in Consumer Behavior*, der, David T. Kollat, Roger D. Blackwell, James F. Engel, New York, Holt, Rinehart and Winston Inc, 1970, s.203-235.

¹⁰ Martin Fishbein, "Attitude and the Prediction of Behavior" *Reading in Attitude Theory and Measurement*, der, M. Fishbein, New York, John Wiley and Sons, Inc, 1967, S. 490.

¹¹ Erol Eren, *Yönetim Psikolojisi*, İstanbul, Met - er Matbaası, 1979, S. 81.

Bu açıklamalar ile tutumların temel insan kararları ile ilişkisinin açıklanması açısından önemliliğine, işaret edilmiştir. Temel kararlar, aslında insanın subjektif hayatı içinde katı bir ifade tarzı olarak anlaşılırsa da tutumlar da bu manada bilişsel elemanlara dayanır. Çünkü, insanlar dünya üzerindeki bütün fiziksel elemanları ve olayları bilemedikleri için hepsine ait temel bir hareket besleyemezler. Karşılaştıkları maddelere ve olaylara karşı bilişsel elemanların yardımı ve temel tutumlarında süzgeçinden geçirerek karar davranışında bulunurlar¹².

Kararı Yönlendirici Olarak Tutum

Tutum terimi çok uzun zamandan beri insanın problem çözme davranışında önemli bir rol oynamaktadır¹³. Literatürde problem çözme davranışı ile karar verme davranışı aynı anlamda bir davranış olarak ele alınır.

İnsan davranışlarının ve kararlarının büyük bir kısmı hissi durumlara ve belli objelere karşı bir eğilim sonucu meydana gelir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, davranış tarzının tutum meydana getirici fonksiyonlara dayandırılmaması ve bütün değişkenlerin sistematik ilişkilerin bir sonucu olarak görülmesidir. Bu durumu Roth, "Tutumlar insan davranışının ön şartı olarak bütün verileri içinde toplamış olabilir ki bunlar davranış açıklamak için gereklidir"¹⁴.

Bu görüş temel tutumların belli davranış tarzlarını yönlendirdiği gerçeğine dayanır. Nicosia, bu var olan genel tutumları karar vericinin bir objeye karşı tavrının önyargısı olarak tarif eder¹⁵. Bu önyargıların mutlak olarak güdüsel bir manaya sahip olduğu söylenemez yalnız denge durumunu başka bir tarzda açıklar. Var olan denge durumuna etki edici olarak algılanan her bilgi karar vericiden olaya/objeye karşı bir tavır takınmasını ister.

Tavır takınma kişinin olumlu, olumsuz veya tarafsız olduğunu gösterir. Eğer karar verici dengesiz bir durumda ve aynı zamanda birçok bilgiyi değerlendirme durumunda ise o andaki tutumlar ile genel tutumları etkileşime geçer ve kararın temeline yarayacak bilgileri seçerek alır.

Aynı olay ve objeye karşı değişik bireyler tarafından açıklanan tutumlar birbirlerinden çok değişik olabilir. Buna sebep, bireylerin olayları ve objeleri algılama-daki kendi özellikleri ve değişik tecrübeleridir. Her olay ve obje için eyleme yön veren tutumlar duruma göre değişir. Belirli bir davranıştan tutuma geriye doğru sonuç çıkartılmamalıdır; ancak diğer determinantların tesirleri de ortaya çıkartılana kadar.

¹² Ernest Dichter, *Strategie im Reich der Wünche*, Düsseldorf, Econ Verlag, 1961-S. 138.

¹³ "Pierre Cleron "Einstellung im Denken" *Denken*, der C.F. Graumann, Köln, Kiepenheuer-Witsch, 1965, S. 191.

¹⁴ Erwin Roth, *Einstellungen als Determination individuellen Verhaltens*, Göttingen, Verlag für Psychologie. 1967, S. 118.

¹⁵ Françesso M. Nicosia, *Consumer Decision Processes; Marketing and Advertising Implications*, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall Inc., 1966. S.171.

Davranışın dolayısı ile kararlarımızın tutumlar tarafından yönlendirildiği ve bu durumda o zamana kadar ki tecrübelerimiz ile bekleyişlerimizin de dikkatimizin derecesine etki ederek yönelttiğini görmekteyiz. "Buna düşünmenin refleksi olarak yöneltilmesi de denir. Bir yerde modern sanattan, ölüm cezasından kapitalizm veya komünizmden bahsedildiği zaman hemen durum alınır. Bunu piyano çalan kişinin notalara bakıp hemen tuşlara basması ile karşılaştırabiliriz. Otomatik olan bu durumlarda tutumların biyolojik önemliliği yatar. Belirli problemlili durumlarda derhal, şüphesiz olarak kabul edilen kararlar olarak ortaya çıkar. Karar sürecine bu durumda tekrar baştan başlanmaz"¹⁶.

Prensipieri, görüşleri ve kanaatleri ile cemiyet hayatında veya kişisel hayatında kararlar vermeye muktedir bir kişi bu problemlili durumların çözümlerini eski fikirlerinden, kanaatlerinden yani tutumlarından elde eder.

Tutumların etkisi objektif olaylardan yalnız belirli olayların bilince alınması ve belirli bir mana verilmesindedir. "Bugün, biz düşüncemizin ve hareketlerimizin çok sıkı bir şekilde tutumlar tarafından etkilendiğini ve gene tutumların gerekli durumlarda ne kadar çabuk ve kesin olarak bu faktörlere etki ettiğini biliyoruz"¹⁷. "Bireyler olaylara kendi görüş açılarından bakarlar ve bu nedenle kişisel tutumları kişisel yargılarını oluşturur. Zihinsel bir alışkanlık olan tutum da diğer alışkanlıklarda olduğu gibi us ve mantık gibi uslar (rasyonel) yollara çoğu kez olanak vermez"¹⁸.

Açıklandığı üzere tutumlar karar davranışını belli yöne saptıran bireyin önyargısıdır ve "çok uzun zamandan beri insanın problem çözme davranışının psikolojik analizinde değerli bir rolü oynamaktadır"¹⁹.

"Tutumların bilinçli olaylar üzerinde seçici ve yönlendirici tesiri vardır. Böylece tutum hayat akışı içinde kişide içsel düzenin meydana gelmesinde en önemli faktör olarak ortaya çıkar ve bu düşünceyi belli yönde hareket ettirerek ve algılamanın azlığında da belli tasavvurların gene ortaya çıkmasına yol açar"²⁰.

Bu tanımın gösterdiği gibi tutumlar iki bileşkenden, şöyle ki; algılama bileşkenleri ve motivasyonel bileşkenlerden meydana gelmektedir. Birincisi algılama ile çevrenin cinsini ve şeklini, yani; karar sübjesinin algıladığı uyarım objesine karşı reaksiyonunu belirler. İkincisi kişilik özelliklerine dayanır yani ümit edilen tatminin ifadesidir.

Tutumlar doğuştan var olmazlar. İnsanın değer sistemi içinde yerleşmiştir ki bu uzun bir öğrenme süreci altında ve gittikçe gelişerek somut bir şekil alır. Tutumlar bilinçli veya bilinçsiz olarak yaşanır ve kişisel tecrübeler kişilik faktörleri (zeka, aktivite gibi) genel çevre tesirleri, kültürel temeller ile tarafsız örgütler ve iktisadi bi-

¹⁶ Hubert Rohracher, *Einführung in die Psychologie*, 10. B. Wien, Urbar - Schwarzenberg, 1971, S. 394 - 395.

¹⁷ Ibid., S. 389.

¹⁸ Erol Eren op - cit. S. 79.

¹⁹ Werner Kirsch, *Entscheidungsprozesse*. C.2. Wiesbaden, Verlag Dr. Th. Gabler, 1971, S. 162.

²⁰ Hubert Rohracher, op.cit., s. 398-399.

rimler tarafından şekillendirilir. Tutum teşkilinde çok önemli faktör çeşitli grupların tesirleridir. Bu tesirler üst seviyedeki millet gibi veya sosyal amaçlı gruplar ve bir kısımda küçük gruplar yani içinde yaşanan aile, iş grubu, arkadaş grubu tarafından meydana gelir. Bundan önce bahsedilen grup içinde birincil gruplar (küçük gruplar) en kuvvetli tutum belirleyici tesirine sahiptirler.

Çekirdek olan aile kişi üzerinde çocukluktan başlayarak temel tutumu-kategorilerini işlemeğe başlar. Gruplar bilgi edinışde iki tesir sahasına sahiptir. Gruplar yalnız değerler aktarmazlar, bunun yanında çeşitli bilgileri çeşitli şekilde ve dozda aktarırlar^{2 1}.

Bu açıklamaların ışığı altında, "insan problem çözücü olarak devamlı yeni problemler çözme durumunda olduğundan, tutumlar karar ve problem çözme sürecini, harekete geçirir ve bireyi bir probleme yöneltirken diğer bir problem için "kör" yapar"^{2 2} denirken seçici ve yönlendirici tesiri ortaya konmaktadır.

Lewin çok daha önce insanların amaçları ile tutumlarını uyumlaştırdıklarını tespit etmiştir. Bu, insanların yalnız bağlı oldukları grupların norm ve değerlerine yöneldikleri ve aynı zamanda üyeliğine, çalıştığı yollama grubunun davranışlarına uyma çalışması demektir^{2 3}. Her bireyin tutumları karar davranışına etkisi bakımından birbirleri ile sıkı ilişki halindedir ve çeşitli noktalarda birbiri içine girmişlerdir^{2 4}.

a) Somutlaştırma derecesinde;

Pratikde genel ve spesifik tutumlar ayrımı yapılabilir; ayrımı temelde bilişsel elemanların belirleme derecesinde yatar. Seyahat etme kararı genel, belli bir yere seyahat etmenin hayatın en önemli olayı olduğunu kabul etmek spesifik bir tutumdur. Tutumların çeşitli somutlaştırma derecesi tutum terimi içinde toplanan kanatların cins, sayı ve ayrıcalığın bir fonksiyonudur.

b) Sübjektif değer sistemi ilişkisinin cinsinde;

Bir tüketicinin temel değerleri ile bir markaya karşı çok kuvvetli tutuma girmiş olabilir^{2 5}.

c) Değer sistemi içindeki temel değerde^{2 6};

Bir işletme içindeki makina parkının devamlı temizlenmesi kararına gerekçe makinanın ömrünü uzatması olabilir. Fakat aslında bu kararı veren yöneticinin temel değeri temizlikdir.

^{2 1} Jakobus Wössner, *Soziologie*, Wien, Verlag Hermann Böhlau, 1976, S. 102.

^{2 2} Warner Kirsch, *op.cit.*, S. 168.

^{2 3} Kurt Lewin, *Grundzüge der topologischen Psychologie*, Çev: Raymond Falk, Friedrich Winnefeld, Bern, Verlag, Hans Huber, 1969, S. 175-176.

^{2 4} Irving Crespi. "Interrelationship among Attitudes" *Consumer Behavior and the Behavioral Sciences*, 3. B. der Stevart H. Britt, New York, John Wiley Sons, Inc., 1976, S. 145.

^{2 5} *Ibid.*, S' 145.

^{2 6} *Ibid.*, S. 145.

d) Yoğunluğunda;

Yoğunluk bir uyarım objesine karşı inanç, his ve eğitim ilişkileri kuvvetlerinin bir ölçüsüdür. Tutumlar ufki düzeyde çok olumlu, az olumlu, tarafsız az olumsuz ve çok olumsuz olarak uzanır. Bu sayede tutumların ölçülmesi ile insanların verdikleri kararların diğer kararlar ile arasındaki ilişki kuvveti ölçülür.

Belirli fikir sahalarını kapsayan genel tutumlar, bireylerin fikir sahaları konularına karşı,

- çevrenin algılanmasının ve örgütlenmesinin şekline,
- eylem subjelerinin eşyaları nasıl hissettiğine,
- tepki eğiliminin şekline

tesir eder.

Karar sübjesi ve obje arasındaki ilişki algılama ile kurulur. Bundan öncede gördüğümüz gibi algılama iki cins faktöre dayanır: Objeden çıkan uyarım faktörleri ve birey tecrübelerinin o andaki hissi durumunun bilişsel yönünü kapsayan kişisel faktörler. Algılamada aynı zamanda kişisel faktörlerin sosyal faktörler ile yüklendiğini biliyoruz. "Tutumlar dünyanın sübjektif yorumlanmasının tasviridir ve dolayısı ile algılamaları yönlendirir" ²⁷. Tutumların algılar üzerindeki tesiri dikkati çekicidir. İnsanlar bilişselliği dengede tutmak isterler. Bunun manası temsil edilen tutumların ve tavırların karşısında olan bilgileri, görüşleri ve fikirleri insanın red etmesidir ²⁸. Bundan dolayı algılama çoğunlukla seçicidir.

Algılanan objelerin organizasyonunu ve Gestalt'ını, algılamanın seçiciliği yanında tutumlarda belirler. İnsan daima tek tek dürtüleri eskiden karşıladığı benzer durumlarda elde ettiği tecrübelerle dayandırarak anlamlı bir bütün olarak organize etmeye çalışır. Bu olay bireyin tanımadığı bir şeyle karşılaştığı durumda bilhassa kendini gösterir. Otomatik olarak sübjeye yeni objeyi benzer objelere karşı bağlamış olduğu tutumları ve bekleyişleri ile bilişsel olarak kavramaya çalışır. Bu olay uyarımların genelleşmesi diye vasıflandırılır.

Tutumların diğer bir özelliğide algılama sürecini tespit etmesidir. Bu tespit ile çevrenin algılanması ve insan davranışı sabitleşir. Tutumların karar sübjesinin algılama sürecini kesin olarak yönettiği olgusu, kendini haberleşmenin cinsinden yorumlama sürecine ve tepki eğilimine giden etki ile insanın bilgi davranışında gösterir. Aşağıda karakterize edilen tutumlar ile bilgi davranışı arasındaki bağıntı problemi bir açıklık getirmektedir.

Örneğin; karar verici bir sübjeye olan tüketici haberleşme vasıtalarının güvenilirliğine dayanır. Bu tutum yayınlanan haberlerin;

- a) Seçici algılanmasına,
- b) Sübjektif değerlerine göre yorumlanmasına ve
- c) Seçici olarak hatırlanmasına yol açar.

Berelson/Steiner, insanın haberleşme davranışını araştırmışlar ve gelen haber-

²⁷ Carl F. Graumann, "Social Perception", *Zeitschrift für experimentelle und angewandte Psychologie*, C. 3. Göttingen, 1955/56 S. 605 .

²⁸ Erich Witte "Einstellung" *Handbuch psychologischer Grundbegriffe*, der. Theo Herrman et.al., München, Kösel Verlag, 1977, S. 110.

le tutumlar arasındaki bağıntısıyla tespit etmiştir. İnsan tutumları ile uyuşan haberleri görme ve işleme eğilimindedir²⁹.

Tutumların seçiciliğine ait bir laboratuvar araştırmasını örnek verebiliriz: "10-14 yaşlarında 440 kız ve erkek çocuğuna basit bir şiiri yazıp öğrenmeleri söylenmiştir. Diğer öğrencilere fark ettirilmeden her sınıftaki en kötü ve en iyi öğrencilere şöyle denmiştir: Sınıfta kim şiiri okumak istiyor dendiğinde, hemen parmak kaldıracaksınız ve öğretmen tarafından tahtaya kaldırılacaksınız. Fakat öğrendiğiniz şekilde değil şimdi sizlere verilen kağıttaki gibi okuyacaksınız. Kağıda yazılmış bu şiirde 15 yanlış vardır ve okurken katıyen düzeltmeyeceksiniz, yanlışlarla beraber okuyacaksınız. Diğer öğrencilerin kağıttan okurken sizleri görmemeleri için önümüze bir perde gerilecektir.

İlk önce sınıfta şiir bütün öğrenciler tarafından beraberce ezbere okunduktan sonra, öğretmen kimin perde arkasında okumak istediğini sorar. Bunun üzerine evelden plânlandığı üzere en iyi ve en iyi ve en kötü öğrenciler okumak üzere çağırılırlar. Öğretmen öğrencilere her okuyanın kaç tane yanlış yaptığını yazmalarını söyler. Yanlışların tarifide yapıldıktan sonra şiir okunmuş ve ortalama 240 öğrenci en kötü öğrenci diye belirledikleri arkadaşlarından 14,24 yanlış tespit etmişler buna karşılık en iyi öğrenci diye belirledikleri arkadaşlarında 9,35 yanlış bulmuşlardır³⁰.

Burada görülmektedir ki kişilere karşı olan tutumlarımız onlara karşı olan davranışımızı (anlatılan deneyde dikkatimizi) yöneltmektedir. "Bu sebepten dolayı ayarlanmış düşünmeden bahsedilebilir ve bireyin geçerli ve objektif olarak durumu yorumlayamadığı görülür... Yenilikçi problem çözme davranışı böylece bastırılmış olur"³¹.

Son olarak diyeceğiz ki "tutumlar, aynı problemlerle otomatik olarak ortaya çıkan ve yaşam akışını belirli yöne saptıran eski kararlarımızın kopyasıdır"³².

²⁹ Bernad Berelson, Gary A. Steiner, *Menschliches Verhalten*, 2.C. Çev: Franz ve Frauke Buggle, Weinheim, Verlag Julius Beltz, 1969, S. 529.

³⁰ Hubert Rohracher, op.cit. S. 391-392.

³¹ Werner Kirsch op.cit. S. 163.

³² Hubert Rohracher, op.cit. S. 395.

THE SOCIO-ECONOMIC PROBLEMS OF THE 'GREEN REVOLUTION': THE SOUTH-ASIAN EXPERIENCE *

Ihsan SEZAL**

I. Introduction and Background

"Green Revolution" is a term now almost unanimously employed to define the agricultural phenomenon of highly increased foodgrain yields which has occurred, since late 1961's in some low income countries and especially in the Indian subcontinent. More specifically, however, the term can be defined as the application of hydrological, bio-chemical and mechanical innovations in agriculture. (Fate-mi, 1972; Gotsch, 1973, Ishikawa 1971). The history of Green Revolution as a package of the above innovations is fairly recent. The main breakthrough was made as a biological innovation, in the late 1940's, when Dr. Norman Borlaug and his associates succeeded in producing a new dwarf wheat variety.*** This in the early 1960's was followed by genetically improved rice varieties. But these new seeds alone have not been sufficient for the Green Revolution. Hydrological innovations in the form of tubewells and pumpsets; chemical innovations as fertilizers and pesticides and a host of mechanical innovations have formed the complementing components (Brown, 1970; Gotsch 1973). Genetically improved seed varieties obviously have the potentials for high yields, high incomes and for increased efficiency in agricultural productivity. These potentialities arise from the biological characteristics of the new seeds which in brief are:

- i) greater fertilizer responsiveness,
- ii) early maturity,
- iii) capacity to double yields and hence multiple cropping,
- iv) short, stiff stems,
- v) slender erect leaves,

* This paper is largely based on My M. Sc dissertation (Sezal, 1973).

** Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi Asistanı.

*** Dr. Borlaug's research was sponsored by the Rockefeller Foundation. The motive behind it was to soften the rising nationalism in Mexico which in 1939 had resulted in the expropriation of the Rockefeller Standard Oil interests. Cleaver Henry M. Monthly Review, June 1972.

- vi) no photo-period (day-length) sensitivity in the case of rice and,
- vii) adaptability to a wider range of soil and seasonal variations.

(Brown, 1970; Jayapnakash, 1973)

To understand the importance of these biological characteristics of the new seeds it is useful to make a comparison with the old traditional seed varieties. First of all, the old seeds do not have sufficient fertilizer responsiveness. So much so that when fertilizer is applied in a slightly larger quantity they become "top heavy with grain" and fall over or "lodge" before the grain is ripe. Secondly, the old varieties have tall straws, which is in fact very necessary for survival against a range of attacks such as weeds, heavy rains and floods. But this very same trait makes them too weak to be able to endure the added grain load attainable through high fertilizer usage.

The new seeds overcoming these weaknesses by their above mentioned characteristics are therefore highly superior to the old seeds. In order the potentialities of the new seeds (rising productivity in agriculture) to be realized however, a range of innovations have to be put into practice along with the new seeds. (Cepede, 1972; Jayaprakash, 1973). One of the most important associated innovations of the genetically improved seeds is that hydrological innovations; or to be more precise the application of hydrological innovations. Lack of propitious agroclimatic conditions, vagarious of monsoons and a good irrigation management had always been crucial for successful crop productions, but never so critical until the introduction of the new high yielding varieties. For the success or failure of the new seeds very much depends on the existence or non-existence of a stringent irrigation management. This is not so difficult now thanks to various hydrological innovations that make artificial control of suffly of water possible. Among those, tubewells and electric pumps have been the most celebrated ones*. A fine small-scale irrigation system thus made available has at least two great advantages; Firstly, provided that purchasing power is there, farmers can easily buy and install a tubewall or electric pump in a short time rather than having to wait for years for a dam to be built by public authorities. Secondly and perhaps more important than the first, farmers having got their own irrigation system can under their personal management control the precise timing and quantity of water supply which could not be possible under the public irrigation systems. (Nulty, 1972).

The importance of irrigation upon the crop-yields is clearly reflected in the figures showing agricultural foodgrain yields. In Pakistan, it has been found that in 1967-68 wheat yields on irrigated lands were 12.6 maunds (1 mound=82,2851 bs) as apposed to 5.6 maunds of Unirrigated land; and (clean) rice yields on irrigated lands were 11.2 maunds as against 6.2 maunds of unirrigated lands. (Nulty, 1972) The importance of irrigative innovations has been fully realized by the farmers. This can be clearly seen in the figures showing the installed tubewells. It was recorded that during the 1968 crop season alone 42,000 tubewells were installed by the Indian farmers. In Pakistan, on the other had, the number of tubewells rose from 41,370 in 1966 to 73,205 in 1969. A remarkable response on the part of the farmers. (Brown, 1970; Nulty 1972).

*Tubewells and electric pumps are essentially mechanical innovations. Since, however, they are directly and solely employed for artificial water control it is thought apt to treat them as hydrological innovations in this paper.

As a final word on the importance of hydrological innovations it must be added that even if irrigation is not always necessary, as for instance in the rain-fed areas, a sound water management is essential if the maximum from the genetically improved seeds is to be obtained. Lack of proper water control and management is part of the reason for the limited success of the new seed varieties in the rice growing regions of the Indian subcontinent although the capacity for higher yields is as great as in the case of wheat. Higher yielding new rice varieties however, require a more sophisticated system of water control which has not yet been introduced in the Indian subcontinent to a sufficient degree. (cleaver, 1972).

The second important associated innovation to be applied along with the high yielding new varieties (HYV's) is the artificial fertilizers which has proven to be indispensable with when the new seeds are sown. Indeed the application of fertilizers is so absolutely necessary that in many circles the Green Revolution has been referred to as "seed fertilizer revolution". Although the term underestimates the importance of hydrological (irrigative) and mechanical innovations it nevertheless underlines the importance of fertilizers correctly. To cite just one example it is calculated that if a good yield to be obtained, for one hectare of IR-8 type rice 120-130 kg. (nitrogen) fertilizer must be provided (polmer, 1972) This is an amount which if applied to the old rice varieties would have only rotted the whole crop. The fertilizer resistance character of the new seeds along with the irrigative innovations hides a great potential for increases in physical yields and not income. Calculations show that there is a very strong interdependence between water and chemical fertilizer and between these both and genetically improved high yielding seeds with respect to the volume of output and net income. (Nulty, 1972). This interdependence between the new inputs has been well realised by the farmers. India's fertilizer use increased from 765,00 nutrient tons in 1965-66 to a record of 2,2 million nutrient tons during 1970-1, The increase from 1969 to 1970-1 was over 10 per cent. The present Fourth-Five Year Plan has a fertilizer consumption target of 5,5 million nutrient tons (Jayaprakash 1973). The last series of innovations constituting the Green Revolution package has been that of mechanical innovations. As a whole it is the most complicated and controversial of all the Green Revolution innovations. Some items such as small power tillers, motors, fertilization and spraying equipments seem on the whole to be consistent with the factor endowments of the adopting countries and help towards increasing productivity in the agricultural sector. But heavy mechanical innovations such as tractors, combines threshers etc., seem to be less obvious in having the same positive traits. Hence they have been seen to have created market divergences between net private and net social benefits and costs. Notwithstanding mechanisation both in India and Pakistan has been observed to go hand in hand with the other Green Revolution inputs, the full effect of which will be analysed in detail later (Gotsch, 1973)

Since 1966 the Green Revolution as a package of the above innovations has been vigorously applied in both India and Pakistan. According to the most recent estimates over half the irrigated wheat area in Pakistan and about 45.6 per cent of the total wheat area in 1969-1970 was planted with the new seeds. In absolute terms the area under the HYV's rose from 101,200 hectares in 1966 to 2,832,900

hectares in 1969 - 70. In the case of rice the performance has been less spectacular although still considerable. In rice, the new HYV's constituted over one third of the total rice acreage, compared to a negligible figure in 1966-67.

The Indian experience too has been remarkable. From a mere 514,000 hectares in 1966-67 the area under the high yielding wheat varieties rose to a massive 6,111,000 hectares in 1969-70. Put differently, in 1969-70 36.8 per cent of the total wheat area in India was planted with the new seeds. The rice performance of India, on the other hand has been more successful than Pakistan's. In India, in 1966-67, only 514,000 hectares of the total rice area were under the new varieties. This amount in 1969-70 rose to 4,370,2000 hectares. This amount forms 12 per cent of the total area planted with rice.

The real significance of these changes can best be understood by looking at the production figures. The Indian wheat production in 1966-67 was 10,424,000 tons. In 1969-70 i.e. in a period of three years, the figure had reached 18,652,000 tons. The rice production to rose tremendously from 45,657,000 tons in 1966-67, it reached to 60,645,000 tons in 1969-70.

In Pakistan, the wheat production in 1966-67 was 3,957,000 tons In 1969-70 it had reached 7,294,000 tons. In rice, the production increase for the corresponding years was from 16,410,000 to around 22,100,000 tons.

II. The Socio-Economic Problems of the "Green-Revolution"

It is evident from the above analysis that the "Green Revolution" has benefited the Asian Countries - India and Pakistan in particular - to a considerable extent. It can be claimed that the 'Green Revolution' has opened the road to self-sufficiency, for both countries. But the Green Revolution has, besides its benefits also generated and accelerated various socio - economic problems of crucial importance. These, stated briefly, are:

- A) The problems of Employment Opportunities
- B) The problem of Regional Disparities.
- C) The problem of Income Inequalities.

It has been largely due to these potentially serious socio - economic problems that many have cast their doubts upon the "revolutionary nature of the Green Revolution". Indeed the Asian experience - India and Pakistan in our study - shows that the development contribution of the Green Revolution stands or falls on the size and negative impact of the above problems. It is with this contention that we now turn our full attention to these socio - economic problems.

II.A. The Green Revolution and Employment Opportunities:

As is the case in all other low income countries (LIC's), a large majority of the population and hence labour force in both India and Pakistan live on the traditional agricultural sector. With low productivity and land shortage in force the agricultural sector in these countries is evidently burdened with surplus labour. Moreover, the population growth rate is frighteningly high in both countries. This adds up in an ever - growing fashion, to the already wellswollen labour force.

Until recently it was widely accepted that to ease the burden on the agricultural labour force and increase productivity per man in that sector a transfer of labour from the agriculture in to the nonagricultural sectors would be one of the best policies to adopt. That was also regarded to be one of the main contributions of agricultural sector towards over - all development. The experience, however, has shown this recommendation to be wrongly conceived. The increase in non - agricultural employment opportunities has not been large enough to absorb the ever - growing labour surplus in agriculture. The case is best illustrated by Pakistan. In Pakistan non - agricultural employment opportunities increased at a rate of 4.3 per cent annually in the period 1951-61, which has been regarded as an extremely good performance (Bose and Clark 1969). With due respect, however, this figure has not been capable to assimilate all the rural surplus labour. On the contrary, it is estimated that with the same 4.3 per cent increase in non - agricultural employment, the existing population growth rate of 3 per cent will, in fact, cause an increase in the absolute number of agricultural labour force rather than reducing it. Accordingly it is estimated that from 7.48 million in 1961, the agricultural labour force in Pakistan will reach to 10.12 million in 1975 and 11.85 million in 1985 (Ahmed, 1972).

As to India, in 1969, the year which the Fourth plan started, the official plan estimates were that there was already a backlog of around 10 million unemployed about three -fourths of whom were in the rural sector. On the other hand, the projections made in 1966, suggested that during the Fourth plan, i.e. 1964-74, there would be a net addition of 23 million to the labour force. It was when estimated that 14 million of these would be absorbed by the non - agricultural sectors and about 4.5 to 5 million in the agricultural sector. But even with these very optimistic estimations the employment backlog is actually going to be about 4 million greater at the end of the at the end of the Fourth plan than was at the beginning. (Frankel, 1971).

The failure of the non-agricultural sectors in creating ample employment opportunities has been substantiated also by too many examples from the other LICs. It is now almost unanimously agreed that rather than relying on the other sectors, the agricultural sector itself must play a greater part to accommodate its growing labour force within itself. Here it is thought that the timely arrival of the Green Revolution can contribute to this end tremendously. This optimistic view, however, so far has not been justified by the Green Revolution practice that has been observed in India and Pakistan.

The appropriate way to analyse the affects of Green Revolution on employment opportunities would be to take up the issue in two parts; for this is in fact, how the Green Revolution has worked out in these countries.

Firstly, it has been observed that Green Revolution creates some employment opportunities wherever it is applied. We call this "Labour-Absorbing Affects"; and secondly, Green Revolution has been seen to have caused a considerable amount of unemployment in its application. We call this "Labour-Displacing Affects".

1— Labour-Absorbing Affects Of Green Revolution

A full quantitative analysis of the labour-creating affects of Green Revolution with respect to the Indian subcontinent has not yet been produced. Various studies have so far treated the issue only in parts and very often in abstract. The labour-absorbing model emerging from these studies is that demand for labour is created through.

- i) The biological and hydrological innovations,
- ii) The new farming and cropping pattern,
- iii) Non-food grain and non-agricultural employment.

i) A relatively good indicator showing the labour-absorbing affects of the new innovation package is expenditure per hectare for farm labour. It has been recorded that in India for instance, there had occurred a marked increase in expenditure per hectare for labour on farms that cultivated the new-seeds, as compared with those farms that did not. On the case of wheat, the new-seed farms had Rs. 191.5 per hectare labour cost in 1967-68, whereas the old-seed farms had a corresponding figure of only Rs. 41.0. As to the rice, the new-seed rice farms labour cost, in the same year was Rs. 367.4 per hectare as against Rs.140.5 of the old-seed rice farms (Staub and Blase, 1971).

The most obvious reason for such differences in labour employment, as between the new-seed farms and the old-seed farms, lies in the bio-chemical and hydrological innovations. Indeed the new genetically improved seeds, with their biological characteristics such as greater fertilizer responsiveness, early maturity, multiple cropping, etc., require more labour than the old-seeds, on the other hand hydrological innovations have constituted an important determinant of more labour utilization on the farms. The main reason for this is that irrigation determines the intensity of cropping and therefore demand for labour. It has been found that in the Bihar district of India, the average intensity of cropping for the irrigated farms is 1.61 as against 1.31 in the unirrigated farms (Singh, 1972). In the same study the labour use per acre was also found to be considerably higher on the irrigated land than that on the unirrigated land. For all farms in the district irrigated wheat farms recorded 49.5 man-days per acre whereas unirrigated farms showed a mere 31.2 on the case of rice the difference in man-days per acre was even more higher; 69.7 man days per acre in the irrigated farms as against 43.4 man days of unirrigated farms (Singh, 1972).

The new-innovations package combined and applied together have also made multiple cropping a reality which is a great achievement in agricultural evolution. In addition to higher output and higher incomes that can be reached thus, the reality of second, third and even sometimes fourth cropping has also brought new employment opportunities within a reach. It has been estimated that as a result of multiple cropping, the growth in labour requirements may amount to nearly 60 per cent, especially over short periods, (i.e. during the monsoon months). (Ahmed, 1972). In view of the fact that at present manpower remains underutilised for considerable periods of the year in both India and Pakistan, the potentialities of fuller manpower utilization thus promised by multiple cropping is thought to be quite significant for both countries. But one has to be cautious against the optimism that the above

figure may suggest; for the largest percentage of this will, in fact, be increased day-work per worker already employed. In other words, the same number of workers will now more working days spread a little more evenly through the year; but the jobs actually made possible for the unemployment will not be that large (Singh, 1972; Rudro, 1971).

ii) The new farming and cropping patterns that create new employment opportunities are almost directly related to the bio-chemical and hydrological innovations dealt with above. With the availability of fertilizers, pesticides and irrigation facilities a different farm management than the old traditional one is required. If the full potentials of the new seeds to be realised, it is indeed essential that seed beds are prepared more thoroughly fertilizers applied in greater quantity in time, pesticides and irrigations done timely and harvesting finished quickly. A new farming pattern full of these tasks in greater proportions naturally requires more labour.

With the new farm-management pattern there may also appear a new cropping pattern especially in the form of sowing more labour intensive crop varieties; and adopting of mixed cropping. So for the most successful performance in this respect has been experienced with the new-rice varieties and especially with the IR-8 variety. The IR-8 rice is very labour demanding at both the planting level and harvesting level. At the planting level they require, line transplanting and more intensive applications of irrigation, fertilizer and pesticides. At the harvesting level, on the other hand, because they mature earlier they necessitate early harvesting so that to make possible early preparations of seed beds for the second, third or even sometimes for the fourth cropping.

iii) The Green Revolution in India and Pakistan has contributed towards creating new employment opportunities yet in another way. Namely, by providing non-food-grain and non-agricultural employment. Although this will be analysed in more detail later a brief mention here may prove useful.

It has been observed that with rising rural incomes a change in the rural diet pattern and hence consumption of more livestock and dairy products takes place. This in turn, necessitates more livestock and dairy products farming which, in turn, create a good deal of new job opportunities for the rural population^{1 3}.

More important, however, both in scope and size, is the non agricultural and in particular small-scale industries employment opportunities the Green Revolution has brought about. Since the whole issue will be dealt with in some detail later, it suffices to say here that small scale industry in tubewells and related implements in Pakistan has indeed been very contributory in creating a whole range of new employment opportunities.

2. Labour-Displacing Affects Of Green Revolution:

The labour-Displacing affects of Green Revolution stem mainly from three sources; first source giving rise to labour-displacing repercussions is the new land-tenure pattern that is emerging in the Green Revolution farms. The second, in many senses more serious than the first, is the mechanisation impact of Green Revolution which is spreading fast especially among the large landowning farmers and the third source is the new cropping patterns that are being adopted as the result of Green Revolution.

a. The New Land Tenure Patterns

Before the Green Revolution made its real impact felt, the most common land tenure system in the Indian subcontinent, besides the owner-cultivator, was that of share-tenancy pattern. Although this showed some variations between the countries and regions it basically meant that (i) the inputs being used in the farm were more or less evenly shared (ii) that the landowner paid the tax-if there was any, (iii) that the tenant supplied human and animal power and finally, (iv) that the gross output obtained from the farm was shared, in most often than not, in a 50/50 base (Gotsch, 1973).

The Green Revolution by opening the ways to higher incomes has disturbed this pattern tremendously. The landlord seeing where their own personal benefits lie have in many instance tried to evict the tenants and deal personally with the complete husbandry of their farms. In the case of the medium landowners such eviction has been done more thoroughly. Since tracter mechanisation can replace tenant-supplied labour and animal power in these farms rather easily, it is not felt that evicting the tenants may have any disadvantages. In very large farm holdings, however, -200 acres plus-eviction of tenants has been carried out only patially. In these farms landlords have kept some of the tenants firstly. "As a hedge against the uncertainty of mechanical power and secondly, as a source of guaranteed labour". (Cotsch, 1973). But even then they have insisted on higher rentals leaving considerably little to the tenant cultivators. It has been reported that in some cases the gross output share has been increased from 50/50 to 70/30 and even to 80/20 in favour of the landowners (Frankel, 1971). Unfortunately, we do not have any detailed study showing the size of the evicted tenants. A study of the case of the evicted tenants and unemployment caused by this, would no doubt, have been very helpful in assessing the direct unemployment caused by this, would no doubt, have been very helpful in assessing the direct unemployment affects of changing tenancy system. Nevethless, some broad outlines emerging from various studies suggest that unless acted upon fast unemployment caused by changes in tenancy system will become frighteningly large in both countries.

Besides this, there is also a sizeable unemployment problems generated by the emergence of a new landed class. With the high profits that the Green Revolution now promises there has now appeared a new landed class of "Gentlemen Farmers", mainly consisting of exservicemen, retired civil servants, urban-based businessman, and a host of others, who see the new venture as a good business proposition. Thus both in India and Pakistan land prices have shot up, thereby first making any purchase of land out of reach for small, low income farmers and secondly, making for the small farmers very difficult to keep their land holdings (Ahmed, 1972).

3. The Mechanisation Impact:

Mechanisation in agriculture is generally needed when there exists a real shortage of manpower and/or when there is a need to finish some farm operations within a limited period of time under acute labour shortage. Under such conditions, it is quite conceivable that the introduction of the Green Revolution will urge more heavy-mechanisation. If so, mechanisation itself will become a prerequisite to the

other innovations package identified with the Green Revolution. In the labour surplus countries, however, this is not and cannot be the case, at least, theoretically; for both in India and Pakistan though not a prerequisite, heavy mechanisation has, unfortunately, become a part of the Green Revolution reality.

In addition to the heavy reserve-depletion burdens that such mechanisation has put upon the shoulders of both these countries, it has also created vast unemployment problems.

In both India and Pakistan the Green Revolution has, on the whole, been adopted by large landowners who tend to prefer mechanisation not for sound technical and economic reasons but even for such reasons as to avoid probable labour wage bargaining and breaking the labour union power*. These are, of course, not the sole reasons for such wide, spread, easy mechanisation that is being observed in the Indian subcontinent. Added, and much more important the others, are the Institutional conditions within the adopting countries, government economic policies and mechanisation promotion by foreign aid resources and multilateral agencies, not forgetting the domestic industrialists and politicians (Ahmad, 1972; Gotsch 1973).

As regards to the first of these, institutional conditions within the adopting country may strongly encourage mechanisation at the expense of the low income majority of the rural population who are either wage earners, share, tenants or small landowners. The distribution of land, the land tenure system and (built-in) biases of service organisations in favour of large land-owners are such institutional conditions which, in effect, encourage mechanisation process. Both the Indian and Pakistan experience supports this.

In India — and Pakistan alike —, the land distribution and tenure system shows that the large landowners have a sizeable place within the rural society, Being so they have always been very influential in any initiative move in agriculture, the Green Revolution being no exception. In actual fact both these countries the Green Revolution has largely been adopted and introduced by the large and rich landowners, who more often than not do not cultivate themselves. As opposed to the low income small farmers who generally work the land themselves with the help of family labour, the large landowners, having got to hire labour, are highly cost-conscious especially during the peak periods when both demand and wage for labour rises. To overcome this private cost disadvantage they substitute machines for human and animal power. The widely substituted heavy machines in this respect have been tractors, threshers and reapers. The labour displacing affects of these machines are markedly high. For the Punjab, for example, it has been estimated that, by 1983-84

* "Although the farmers outwardly claim that the introduction of mechanical devices is intended to increase efficiency, several of them told us that 'the only way to teach these arrogant labourers a lesson is to mechanize agriculture' or 'in order to liberate ourselves from the dictates of agricultural labourers we would resort to mechanisation'".

Oommen, T.K., "Agrarian Tension in a Kerala District: An analysis. *Indian Journal of Industrial Relations* vol. 712, 1971, p. 261 .

labour displacement will be of the order of 146 million man-days with about 37 per cent of the total displacement being caused by threshers and reapers alone (Ahmad, 1972).

There is clearly no economic justification for such a rapid mechanisation in the Indian subcontinent where there are large pools of under and/or unemployed labour. There appears to be clear divergence between the personal interests of individuals concerned only with maximising their own profit margin and the interest of society as a whole, the profit seekers taking no account of... the social costs of exacerbating problems of underemployment and unemployment, which do not enter into their personal assessment of costs and returns (Ahmad, 1972). For this, however, perhaps a larger part of the blame lies with the government policies in the concerned countries. Government economic policies in the forms of subsidies, licensing procedures, and tax reductions are the very things which by suggesting private profitability in mechanisation have, in fact, resulted in that direction. In addition, the prices both of inputs such as wheat, maize and Sugar-cane are distorted by government policies in such a way that they enhance the attractiveness of mechanising farming operations (Gotsch, 1973).

In Pakistan, for instance, the general thrust of government policy has been to promote mechanisation. As a result a range of incentives-providing an extremely favourable climate for mechanisation has been created against the some cautioning of the Planning Department on "premature" mechanisation. As a part of such incentives, the Agricultural Development Bank (ABD) has subsidized tractor mechanisation very heavily. As against the common 12 to 15 per cent rate of commercial banks for medium term credit, the ABD has chosen highly concessional rates of 7 to 8 per cent. Moreover, the foreign exchange for tractor purchases and other mechanisation has been sold to farmers at the official rate, which is almost half the value of foreign exchange in this country.

Mechanisation has also been encouraged by the generally favourable income position of the farmers thanks to the government policy which pegged the prices of a number of crops at rates well above the world example the wheat prices were supported at approximately 50 per cent above the world wheat prices (Gotsch, 1973).

4. The New Cropping Pattern

The Green Revolution and especially the genetic innovations side of it was initially limited to wheat. Indeed, as late as 1968-69 the area under the new wheat varieties in India were almost twice that of the new-rice varieties. To be exact in this year the area under the new wheat varieties was 12.0 million acres of rice (Jayaprakash, 1973). That was in fact an increase of 10.7 million acres in the new wheat area over the 1966-67 level 1.3 million. Such a massive switchover can, no doubt, be attributed only to one factor; the high income potentials of the new wheat varieties. Indeed this very factor has attracted many farmers into cropping wheat instead of the previous crop varieties that they grow.

These changes in cropping patterns cause serious unemployment problems when the change is from a relatively labour, intensive crop to a relatively less-labour demanding crop. This case is clearly improved dwarf wheats, in labour-requirement

terms have a comparative advantage over cotton (which requires a good number of labour), the old cotton, fields have been turned into new wheat fields, thus giving rise to a considerable amount of unemployment.

Although the exact number of people losing farming jobs as a direct result of the switch-over is not known observations on changes in crop acreages may give some clue in this respect. For the whole of India, the cotton acreage and production has decreased tremendously since 1964-65. In 1970-71 crop season the cotton had already lost 755,000 hectares as compared with 1964-65 level, to other crop production. The resulting loss in production has been 1,121,000 tons. In Madhya Pradesh region alone an absolute acreage change of 213,000 hectares was recorded in 1970-71 against the 1964-65 level; with 56.5 per cent fall in the cotton production although, the cotton yield during that period had risen by 8.0 per cent, Meanwhile the area under the wheat production in this same year recorded 170,000 hectares increase. A clear indication that a very large proportion of cotton fields had gone to wheat production (Bansil, 1972).

Such changes in cropping patterns have also taken place in rice fields. In Bihar for instance there was a recorded decline of 77,000 hectares in the area under rice which was, in fact, shifted to wheat production. In Orissa, the shift has been more substantial 239,000 hectares previously under rice was transferred to other crop productions most notably to wheat. The loss in rice production due to this shift for the 1970-71 season was a massive 664,000 tons. Even West Bengal, a traditionally rice growing state increased its area under the wheat crop from practically nil to over lakhs hectares³⁰.

Although it is certain that the new cropping pattern has re-employed some of the old workers, the pattern of change suggests that the number left unemployed are much larger than the number of people being re-employed.

II.B The Green Revolution and Regional Disparities:

Among the socio-economic problems attributed to the Green Revolution, the question of regional disparities has been the least explored. Indeed, the lack of any quantitative study leaves most of the issue still in the dark. Notwithstanding most of the literature on the subject support the view that the Green Revolution has, in fact, caused both regional and intra-regional disparities in India and Pakistan (Cleaver, 1972; Folcon, 1970). One point, however, is worth to be made clear from the beginning; and this is that the Green Revolution in India and Pakistan rather than actually creating regional and intra-regional disparities; it has only reinforced already disparate structure prone to such effects. What is more, even with the built-in structural disparities the Green Revolution in these countries would not have had the negative effect of increasing the disparities at the present speed and degree if only in its application the government of the concerned countries could have taken somewhat more cautious policy measures.

In India, for instance, the regional and intra-regional disparities brought about by the Green Revolution have their roots in the so-called new planning policy formulated by the Planning Commission in 1964. In it, two important recommendations were made to speed up the agricultural development.

Firstly, it was recommended that efforts should be concentrated in the 20 to 25 per cent of the cultivated area where supplies of assured water created "fair prospects of achieving rapid increases in production" (Frankel, 1971).

Secondly, it was recommended that within such areas all material and financial aids to increase production should be provided for the "progressive" cultivators who were very likely to make a good use of the provided facilities.

Based on these recommendations the new policy was put into practice on October 1965, when 114 districts out of 325 were selected for an Intensive Agricultural Areas Program (I.A.A.P.). Around that time the importance of the new genetically improved seeds were just beginning to be realised. By November 1965, the Food Ministry took the steps for the application of the new seeds in the selected areas of I.A.A.P. With this "New Strategy", also came the notion of "package practices" which emphasised the necessity of providing the cultivators with..... credits, modern inputs, price incentives marketing facilities and technical advice (Frankel, 1971).

With the 'Intensive Areas' strategy it was inevitable that regional and intra-regional disparities would be accentuated. This is what has actually happened. While the selected areas have made marked progress, the dry areas of the country which constitute one, third of the sown area, with poor irrigation resource and rainfall have fallen farther back. Even the selected areas have not shown the same levels of improvements (Rudra, A. (1971).

The findings of a recent study is, indeed, very revealing in this respect. First of all, it can be argued that the coming of the Green Revolution has above all benefitted those regions that have produced wheat and rice and not benefitted those regions that have carried on producing other farm varieties such as jowar, sugarcane, cotton, groundnuts, jute, etc., Over the six year period between 1964-65 and 1970-71 cotton production showed a 19.7 per cent decline, and jute 19.1; while rice production, over the same period showed an 8.0 per cent increase and wheat 89.7 (Bansil, 1972). But even the Green Revolution regions have not shared the benefits equally. The just quoted figures show a clear-cut wide difference between the rice and wheat regions. Thus while the wheat growing regions have reaped larger shares of benefits from the Green Revolution the rice growing regions have not been so lucky.

On the other hand, there has emerged large divergencies among the wheat growing regions. The Indian Punjab has benefited the most out of the Green Revolution practice. The wheat production in Punjab has increased from 2,360,000 tons in 1964 - 65 to 4,873,000 tons in 1970 - 71. This is an increase of 106.5 per cent. In Maharashtra over the same period, the wheat production has increased from 408,000 tons to 451,000 tons. To make the difference between the two regions more apparent it must be added that against the 106.5 per cent production increase of Punjab, the increase in Maharashtra is only a 10.5 per cent (Bansil, 1972)

In the case of rice, differences between the regions have been more severe. While some regions have made disparate gains, many others have, in fact, lost their previous gains. Thus while Tamil Nadu has increased its rice production from 1964-

65 to 1970-71 by 31.4 per cent; the rice production in Orissa has, over the same period, declined by a massive 15.0 per cent.

The Indian case of regional disparities is very complex, and a comprehensive analysis of its deep-rooted causes (some of which were briefly mentioned in the opening section of this paper would require a massive study beyond the boundaries of this paper. It thus, however, appears that the major factor reinforcing the regional and intra-regional disparities-as in Pakistan has been the availability or non-availability of a good irrigation system. The Pakistani experience illustrates this point only too well. Since tubewells constitute the basic implement for assured water supply, the regions with greater number of tubewells have benefited the most from the Green Revolution. The recent study by L.Nulty on Pakistan, shows that in this respect there are large differences between the regions. With respect to size and climatic conditions, there is an apparent inequality in the distribution of tubewells as between the regions. In Multan (Lahore) for instance, the number of tubewells was only 945 (Nulty 1972). But the inter-relationship between tubewells and production and resulting difference from this is best reflected in the case of Bahawalpur and Khairpur. In the 1968-69 crop season Bahawalpur wheat acreage was 7 million acres and the production of wheat was 9 million tons. In contrast although Khairpur had a larger wheat acreage, 9 million acres, its wheat production was 1 million tons less than Bahawalpur's, i.e., 8 million tons. Granted that other factors were at force; the availability of water by tubewells seem to have affected the performances of the both regions, for while Khairpur had 295 tubewells in this crop season, Bahawalpur had 1,845 (Nulty, 1972). Thus although the cultivators in Khairpur had cultivated a much larger area, their benefits from that cultivation was less than their counterparts in Bahawalpur who had cultivated a smaller area. On the whole it has been found the average yields on the rain-fed farms are 3- to 100 per cent less than the irrigated lands. With such differences in the average yields, it is almost inevitable that there will also emerge vast output and income differences.

In addition to the income differences that are generated by water-availability in the forms of tubewells the existence or non-existence of tubewells also affect considerably the employment opportunities of the regions. "According to the 1967 P.I.D.E. (Pakistan Institute of Development Economic) survey, tubewell farms employed more workers in absolute terms and in terms of the manland ratio'.⁹

The question of regional of regional and intra-regional disparities has also constituted one of the bases for income inequalities between the rural groups which we analyse next.

II.C. The Green Revolution and Income Inequalities:

One of the central questions in the Green Revolution discussion- as indeed in discussion of any major economic and social change- is who gains, who loses; by how much; are the gains relative or absolute and is anything being done to distribute the gains equally?

To answer such questions the income position of various size of farmers, tenants and labourers- those who are directly involved in the Green Revolution application- have to be examined.

To start with the farmers, the Green Revolution has generated varying income increases, the size of which has depended on the farmers' holdings. Consequently, the largest single group making the most out of the new-innovations package, in both India and Pakistan, has been the large farmers. Being the wealthiest and best educated, who are in close contact with the authorities, the finance institutions, and even the research bodies the large farmers are obviously better placed to make use of the new package and obtain the necessary resources for its usage (Ouadaen, 1971). This, they have indeed done. By initiating the Green Revolution practice in the very beginning, the large farmers have increased their incomes manyfolds. The gains that these large farmers have made is substantiated by empirical evidences from the Green Revolution areas. In a survey conducted among Bisauli farmers by the Uttar Pradesh Agricultural University in India it was found that gross crop returns for the new seed farms in 1967-68 was around Rs. 450 per acre, and for the old-seed farms it was only Rs. 200 (Wills, 1972). Thus a farmer with even a mere 20 acre, by cultivating the new varieties, would have made an income many times larger than the small farmer of say 7.5 acre, who due to non-availability of the new innovations package, unwillingly cropped the old variety.

In Punjab, the new innovations package, were largely utilised by the cultivators with large land holdings of 20 acres and above; a number which accounted for 37 per cent of the total cultivators in the area. Inevitably, the gains were largely accrued to these large landowners and soon a serious income disparity rapidly emerged, between them and the majority of other farmers with holdings smaller than 20 acres (Frankel, 1971) The size of income gaps thus created between the large farmers and the small were alarlingly high, as the following finding in Ludhiana depicts.

In 1966-67, in Luthiana the average yield of old-seeds was found to be 2,108 pound per acre, or a little less than 10 quintals. On the other hand, the average yield of the new seeds, in the same crop year, was 4,235 pounds per acre, or 20 quintals. In that crop year the procurement price for the new varieties was Rs. 76 per quintal, whereas for the local variety the price thanks to the consumer preference was Rs. 80 per quintal, i.e., a little higher than the new varieties. Accordingly a farmer who cropped and sold the new varieties grossed approximately Rs. 1,520 per acre. Allowing for the input costs of around Rs. 260 per acre, the net return to him was still somewhere around Rs. 1,260. The farmer growing the old varieties with Rs. 80 per quintal grossed only Rs. 800 per acre, subtracting the input costs of around Rs. 100, the net income per acre left was only around Rs. 760 on average therefore, the farmers who did take up the new innovations package doubled their output and increased their net income by more than 70 per cent (Frankel, 1971).

With the demonstration effect and deliberate government policies of providing services it was hoped that the Green Revolution practice would soon spread amongst the small farmers and thus benefit all the farming groups equally. However, three years later, various discussions with the extension workers the economists at the Punjab Agricultural University and more important the farmers themselves, have revealed that while all the farming groups participating in the new innovations package have made some gains, proportionately a much greater share has continued to go to the large farmers with holdings of 20 to 30 acres or more.

The reasons for the failure on the part of the small farmers to utilize the innovations package fully and share the resulting income gains can be identified as thus: The prospects of attaining maximum results from the application of the new seeds depend mainly on the availability of sound water supply management. This means that in order to attain sufficient water supply some irrigation works have to be carried out either by pumsets, tubewells and/or percolation wells. This with the other innovation units, such as fertilisers, pesticides, seeds etc., requires large capital investments. To take just one example the cost of installation of the smallest tubewell, which could provide water supply for a field of 20 to 25 acres was, in the immediate years of the Green Revolution, approximately Rs. 4000 to Rs. 6,000. With such large costs only the big farmers could finance the irrigation works either from their own personal wealth or from credit loans. The small farmers, on the other hand, could do neither; especially so in the initial years of the revolution. Until mid-1967, only farmers with 20 acres and above were eligible for minor irrigation loans. Although in 1967 the limit was lowered to 15 acres and above. This limitation still left out a large section of the farmers from participating in the new seed cultivation. Only in 1969 did farmers with holdings as small as 5 acres become eligible for government loans for tubewells and other Green Revolution inputs (Frankel, 1971).

There are two more reasons why the gains to the small farmers are less than to the large farmers. Firstly, because of the high costs of the fertilizers, the small farmers are almost forced to apply them in smaller doses, thereby failing to attain the full yield potential of the new seeds. This is confirmed by the fall in average wheat yields from 20 quintals per acre in 1966-67 to 14 quintals in 1968-69 (when the number of small farmers participating in the Green Revolution had considerably increased and when one would have expected a much better performance). Secondly, because of the high increases in input costs, the returns to investments in them have been declining (Frankel, 1971; Sharma, 1972).

With all these forces at play, the income gains achieved by the small farmers have only been marginal, whereas the large farmers with holdings of 50 acres and above have experienced a qualitative change in their standard of life.

III. How To Solve The Problems: Some Policy Implications Of The Green Revolution:

The Green Revolution - as it has been analysed in some depth in the previous pages - represents a significant advance in the agricultural technology of the adopting countries. It has a genuine potential for economic development. But there is the danger that if the appropriate measures are not taken soon, this potential may never be realized. The past experience of both countries show that such policy measures have repeatedly been ignored and as a result a host of problems has sprung with serious social and political repercussions. There is now an urgent need for a set of policies. With respect to the Green Revolution practices these policies are the policies related to the production problems of the Green Revolution, and to the distributive (Welfare) problems of the Green Revolution.

Can the Green Revolution only as a package application produce the maximum results expected from it. From the experiences of the both countries it is now clear that no single innovation application can create a substantial improvement in foodgrain production. Moreover, the technological innovations like high yielding seed varieties, irrigative implements, chemicals and fertilizers are inadequate, if economic factors such as credits, input supplies, price incentives, adequate transport and marketing systems and agricultural training are not available. The problem of providing all these modern inputs and supporting services is very considerable. Green Revolution requires the setting up of an organizational framework which will be able to provide these inputs and services not only to a few rich and able farmers but also to the small farmers, and tenants who form the bulk of the rural population and yet cannot find an access to these Green Revolution packages. For a real agricultural revolution has to affect the mass of rural people.

BIBLIOGRAPHY

- Ahmad, Zubeida Manzoor (1972), "The Social and Economic Implication of the Green Revolution in Asia", *International Labour Review*, vol, 105, 1972 p. 9-34.
- Bansil, P.C., (1972) "Production Pattern and Green Revolution", *Indian Journal of Agricultural Economics*, vol. XXVII, 1972, pp. 104-117.
- Bose, and Edwin H. Vlark II, (1969) "Some Basic considerations on Agricultural Mechanisation in West Pakistan", *Pakistan Development Review*, vol. IX, 3, 1969, 273-308.
- Brown, L.R., (1970) *Seeds of Change: The Green Revolution and Development in the 1970 s*. Praeger, New York, 1970.
- Cepede, Michael, (1972) "The Green Revolution and Employment", *International Labour Review*, vol. 105, 1972, p. 1-8.
- Cleaver, Harr M. Jr ., (1972) "The Contradictions of the Green Revolution", *Monthly Review*, June 1972, pp. 81-111.
- Falcon, Walter P., (1970) "The Green Revolution: Generations of Problemes" *American Journal of Agricultural Economics*, vo. 52, NU. 5, 1970, pp. 698-710.
- Eatemi Ali M.S., (1972) "The Green Revolution: An Appraisal" *Monthly Review*, June 1972, pp. 113-20.
- Gotsch, Carl H., (1973) "Tractors Machanisation and Rural Development in Pakistan", *International Labour Review*, vol. 107, Febr. 1973, pp. 133-166.
- Frankel, Francine R., (1971) *India's Green Revolution: Economic Gains and Political Costs*, Princaton, New Jersey, 1971.
- Nulty, L.E., (1972) *The Green Revolution in West Pakistan*, Praeger, New York, 1972.
- Ouaden, Guy (1971), "The Green Revolution? " *Annals of Public and Co-operative Economy*, pp. 27-36.
- Palmer, I., (1972) *Now Revolutionary is the Green Revolution*, VCOAD, London 1972.
- Rudra, A., "The Green and Greedy Revolution", *South Asian Review*, vol. 4(4), 1971, pp. 291-306.
- Saito, Kazuo 91971), "on the Green Revolution, *The Developing Economics*, vol.9 1971, pp. 16-30.
- Sezal, Ihsan (1973) *The Socio - economic Problems of the 'Green Revolution' With Special Reference to India and Pakistan*, Unpublished M.Sc. Thesis. University of Bath.
- Staub, W., and Blase, M.G.: (1971) "Gnetic Technology and Agricultural Development", *Science*, July 1971, pp. 119-123.
- Wills, Ian R. (1972) "Productions of Effects of Modern Inputs on Agricultural Income and Employment in a Community Development Black", Uttar Pradesh, India, *American Journal of Agricultural Economics*, vol. 54 pp. 457.

SIYASAL SİSTEMLERİN BİR İDEOLOJİK SORUNU OLARAK DÜŞÜNCE ÖZGÜRLÜĞÜ**

Ali Yaşar SARIBAY*

I. Giriş

İnsan hakları sözkonusu edildiğinde, düşünce özgürlüğü gibi önemli bir konuyu, özellikle gündeme getirmek zorunlu olmaktadır. Çünkü, düşünce özgürlüğü, bir yandan düşünen bir varlık olan insanın varoluşundan kaynaklanan temel bir hak; öbür yandan, insanca yaşama isteğine yönelik olarak neleri, niçin istediğimizi ya da neleri niçin istemediğimizi açıkca belirtebilmenin zorunlu bir koşuludur.

Ancak, genellikle özgürlük felsefi ve sosyolojik bir kavram olarak hem değer yüklü, hem de çeşitli durumlara ve çıkarlara göre yorumlanan, çok boyutlu karmaşık bir/olguyu anlatmaktadır. Bundan dolayı, konusu düşünce özgürlüğü olan bir bildiri için, belirli bir sınırlama yapmayı, ilk başta gerekli görmekteyiz. Biz burada, düşünce özgürlüğünü öbür boyutlarını da tamamen gözardı etmeden ideolojik boyutuyla siyasal sistemler çerçevesinde ele almayı denemeye çalışacağız.

Başka bir anlatımla, asıl konumuz "siyasal sistemlerin birer ideolojik sorunu olarak düşünce özgürlüğü" olmaktadır. Konumuzu bu şekilde belirleyen kavram olarak özgürlüğe ilişkin nedenler yanında, başka nedenler de bulunmaktadır:

Birincisi, farklı siyasal sistemlerin meşruluk temellerini oluşturan farklı ideolojilerin *insana ve insana ilişkin* sorunlara değişik açıdan bakmalarının, genel olarak insan haklarını özel olarak da düşünce özgürlüğünü de belirtmekte oluşlarıdır. İkincisi, düşünce özgürlüğüne konulan sınırlamaların öncelikle her siyasal sistemin kendi hakim ideolojisinden kaynaklanması; dolayısıyla bunun niteliği ne olursa olsun her siyasal sistemin (bazen konjonktürel, bazen sürekli) ortak sorunu olarak belirmesidir. Üçüncüsü, bu ortak sorunun aşılmasının çözümünün gene ideolojik düzeyde gerçekleştirme olasılığının bulunmasıdır: Düşünce özgürlüğünün önüne her hâkim ideolojisi tarafından konulan engellerin kaldırılmasının tek çözümünün, ideolojilerin serbest yarışmasını sağlamak olmasıdır. Dolayısıyla, çoğulcu siyasal sistemleri savunmak için ideolojik bir savaşım verilmesi zorunluluğun doğması, düşünce özgürlüğünün bütün özgür toplumların felsefi temeli olduğu bilincinin yaygınlaştırılmasıdır.

* Bursa Üniversitesi, İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi Asistanı

** Bu yazı, büyük ölçüde "Avrupa İnsan Hakları Sempozyumu'na (29-30 Nisan 1980 — Bursa) sunulan bildiriye dayanmaktadır.

Bu söylediklerimiz, aynı zamanda, büyük ölçüde, bildirimiz boyunca dile getirdiğimiz önermelerdir de. Bizi bu önermelere ulaştıran düşünsel süreçte bazı kavramsal açıklamaların yapılması da gerekmektedir. Çünkü, bu açıklamalar, kanımızca, hem önermelerimizin netlik kazanmasını sağlayacak, hem de düşünce özgürlüğüne ilişkin çeşitli boyutların anımsatılmasına yardımcı olacaktır.

II. Kavramsal Açıklamalar:

Düşünce özgürlüğünden neyi anladığımız açıklıkla belirtebilmek için kavramın iki ögesi, yani "düşünce" ve "özgürlük" üzerinde, ayrı ayrı, kısaca durmamız gerekmektedir. Bu işlem de bize, ilk bakışta, düşünce özgürlüğünün hukuki ve felsefi iki boyutunu kısmen açıklamış olacaktır.

A. Düşünce:

Kişinin ağzından ya da kaleminden çıkan her ifadenin bir düşünce sayılamayacağı hususu, hangi ifadelerin düşünce açıklamasına girebileceği sorununu gündeme getirmektedir. Bu sorun ise, hukukçulara göre hangi noktalarda düşünce hareketlerinin hukukun ilgi ve düzenleme alanına girdiklerini saptamakla açıklık kazanacaktır.

Hukukçular, düşünce ile hukuk arasındaki ilişkileri şu açılardan irdelemektedirler¹:

1. Düşüncenin serbestçe oluşumunu, edinilmesini sağlayacak özgür (liberal) ortamın hukuki gereklerini yerine getirme,
2. Açığa vurulmamış düşünce ve kanaatlerin açıklamaya zorlanmalarına engel olma,
3. Düşünce sahibinin bazı sınırlar içinde kalmak koşuluyla, hem düşüncesine uygun eylemde bulunabilmesini, hem de bunları serbestçe açıklayıp yayabilmesini sağlamak.

Yukarıda belirtilen noktaları bir süreç olarak tanımlamak gerekirse; birinci noktanın *düşüncenin oluşum öncesi aşamasını*, ikinci noktanın *saf düşünce aşamasını* ve üçüncü noktanın ise *düşüncenin dışa vurulma aşamasını* anlattığı söylenebilir².

Hukukçuların betimlediği bu üç aşamalı sürecin son aşaması, bizi özgürlük sorununa getirmiş olmaktadır. Çünkü, *düşüncenin dışa vurulma aşaması* bir eylemde bulunmayı da beraberinde getirmektedir. Eylemde bulunma ise, özgürlüğün görünüm biçimi olup, özgürlük hakkında herhangi bir yargıda bulunabilmek için irdelenmesi gereken bir olgudur³. Bir başka anlatımla, eylemde bulunmayı irdellemek felsefi boyutuyla özgürlüğün ne olduğunu anlayabilmenin bir ön gereği olmaktadır.

B. Özgürlük:

İnsanın iradesine bağlı olarak oluşan eylemde dört aşama saptamak mümkündür⁴:

- ¹ B. Tanör, *Siyasi Düşünce Hürriyeti ve 1961 Türk Anayasası*, İstanbul, 1969, s. 15.
- ² Aynı eser, s. 15.
- ³ N. Ökten, *Özgürlük, Sorunu ve Hukuk*, İstanbul, 1977, s. 12.
- ⁴ Aynı eser, s. 12/14.

1. Amaç aşaması,
2. Tutum alma aşaması,
3. Karar verme aşaması,
4. Uygulama aşaması,

Amaç aşaması, uygulamanın önceden insan zihninde tasarlanmasını; *tutum alma aşaması*, karar alma ve uygulama aşamasına geçmeden önce, olması muhtemel bir eyleme karşılık gelen, bilinçli psikolojik bir durumu; *karar verme aşaması*, iradenin asıl tutumunu ortaya koymasını ve *uygulama aşaması*, karar vermenin somut bir görünüm kazanmasını anlatmaktadır.

İnsan davranışının özgür olup olmadığı bu dört aşamayla çok yakından ilgili bulunmaktadır: Şöyle ki;

Amacımızı özgürce seçebiliyorsak, özgürce tutum alabiliyorsak, kararımızı özgürce verebiliyor ve verdiğimiz bu kararı özgürce uygulayabiliyorsak, özgür olduğumuzdan sözetmemiz mümkündür⁵. Tabii, bu da, düşüncenin ilk önce yeşerdiği kendi kafalarımızdaki dogmalardan kurtulmakla gerçekleşmesi mümkün olan bir şeydir.

Eğer, eylemde bulunmanın aşamalarını bize bağlı olan, içimizde oluşan *iç aşama* (amaç, tutum ve kararı kapsamaktadır) ve *dış aşama* (uygulamayı kapsamaktadır) diye iki alt kategoriye daha ayıracak olursak; bu kategorilendirme düşüncenin oluşum öncesi, *saf düşünce* ve düşüncenin *dışa vurulma aşaması* ile çakışmaktadır. Yani, mantıksal olarak bile düşüncenin oluşum ve dışa yansımaları süreci hukuki bir güvenceyi ve özgür bir ortamı zorunlu kılmaktadır.

O halde, bu bağlamda düşünce özgürlüğünden neyi anlamak gerekir? Soruyu tanımlayıcı bir çerçevede yanıtlamak uygun olacaktır.

C. Düşünce Özgürlüğünün Tanımı ve Özellikleri:

Sözü uzatmadan, çok kısa bir tanımlamayla, düşünce özgürlüğü, düşüncelerin serbestçe açıklanabilmesidir. Eğer kavram olarak öğlelerine ilişkin yukarıda söylediklemizi gözönüne alarak tanımı açmaya çalışırsak; düşünce özgürlüğünün, insanın serbestçe düşünceler edinebilmesi, edindiği düşünce ve kanaatlerden ötürü kınanmaması, düşünce ve kanaatlerini hukuki güvencenin bireylere eşit olarak sağlandığı bir ortamda özgürce dışa vurabilmesi olduğunu söyleyebiliriz.

Bu bağlamda düşünce özgürlüğünün en temel özelliği düşüncenin dışa yansıtılması, başkalarına iletilebilmesi olmaktadır. Bu özelliği ile düşünce özgürlüğü söz, basın, bilim, toplanma, dernek kurma... gibi temel hak ve özgürlükleri de kapsamış olmaktadır. Çünkü, tüm temel hak ve özgürlükler düşünce özgürlüğünün varlığı ölçüsünde bir değer taşımaktadırlar⁶.

Tam bu noktada, düşünce özgürlüğünün ikinci temel özelliği olarak *bütünselliği* ortaya çıkmaktadır: Düşünce özgürlüğünün bir bütünselliği içermesi, *düşünme özgürlüğü* ve *açıklama özgürlüğü* diye ikiye ayrılmasının olanaksız olduğunu göstermektedir. Bir başka anlatımla, düşünce ya vardır ya da yoktur. Eğer varsa dışa vurulmasını ve başkalarına iletmesini engellemek, düşünce özgürlüğünü dolaylı da olsa yok saymak demektir.

⁵ Aynı eser, s. 14.

⁶ Tanör, a.g.e., s. 16.

Bu ikinci temel özelliğinden kalkarak, düşünce özgürlüğünün üçüncü temel özelliğine geçmek mümkündür: Düşünce özgürlüğünün bir bütünsellik ve bölünmezlik içinde varolabilmesi için, bu bölünmezliği ve bütünselliği sağlayan ve tek başlarına hiç bir anlam ve değer ifade etmeyen bir takım yan özgürlüklere de gereksinme vardır. Bu yan, ana düşünce özgürlüğünü tamamlayıcı işlevleri büyük olan özgürlükleri sınıflandırarak şöylece sıralayabiliriz⁷:

1. Düşüncenin Oluşumu İçin Gerekli Özgürlükler:

Bilgi ve düşünceleri araştırıp elde etmek, serbestçe öğrenme ve haber alma özgürlüklerini bu kapsam içinde düşünebiliriz. Bu özgürlükler düşünme ve seçme işlemleri için gerekli hammaddeyi sağlama işlevini gören özgürlükler olmaktadır.

2. Kanaat Özgürlüğü:

Doğru olduğuna inanılan düşünce ve kanaatleri seçme ve benimseyebilme özgürlüğü, düşünce özgürlüğünün kalbi işlevini gören bir niteliğe sahiptir.

Düşünce ve kanaatleri benimseme ve seçme dinsel konulara yönelik ise, vicdan özgürlüğünden sözetmemiz gerekecektir.

Kanaat özgürlüğünün en belirgin iki özelliği, kimsenin kanaatlerinden ötürü kınanmaması ve kimsenin kanaatlerini açıklamaya zorlanmamasıdır.

3. Düşüncenin Dışa Yansımasına İlişkin Özgürlükler:

Bu kapsama giren özgürlükler bir kimsenin düşüncelerini başkalarına iletebilme, yayabilme ve düşüncelerine uygun biçimde davranabilmeyi anlatmaktadır.

Sözkonusu özgürlüklerin gerçekleşmesi ise; yazı, söz, kamuya açık toplantılarda konuşmak, toplanma, dernek kurma... gibi yollarla olmaktadır.

Buraya değin söylenenlerle, düşünce özgürlüğü çeşitli boyutları ve özellikleri açısından betimlenmiş olmaktadır. Şimdi ise, düşünce özgürlüğünün siyasal sistemlerin birer ideolojik sorunu olarak belirmesi olgusunu ele alabiliriz.

III. Düşünce Özgürlüğünün Siyasal Sistemlerin Birer İdeolojik Sorunu Olarak Belirlenmesi:

Siyasal sistem, toplumların ortak amaçlarını belirlemek ve gerçekleştirmek üzere oluşturdukları bir örgütler dizisidir⁸. Bu örgütler, birbiriyle bağlantısı olan bir bütünü oluştururlar. Bu bütünü oluşturmada birleştirici ve yönlendirici işlev büyük ölçüde hukuka düşmektedir. Çünkü, hukukun en belli başlı görevlerinden biri de, insanların gereksindikleri toplumsal yaşamı bir takım kurallara bağlayarak, bir düzenliliğe kavuşturmasıdır. Bu anlamda hukuk, ölçsüzlüğün, kargaşalığın, keyfi davranışın karşıtı olmaktadır⁹.

Belirli bir hukuk rejiminde hiyerarşik bakımdan en tepe noktada anayasanın yer alması ise doğaldır. Çünkü, anayasalar bir toplum sözleşmesi niteliğini taşıyarak, bir yandan siyasal sistemlerin temel yapılarını, örgütlenişlerini ve işleyiş kural-

⁷ Aynı eser, s. 24/30.

⁸ İ. Turan, *Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış*, İstanbul 1977, s. 16.

⁹ V. Aral, "Hukuka İlişkin Değişik Görüşler ve Bunların Değerlendirilmesi ile Birlikte Doğru Görülebilecek Bir Hukuk Anlayışı", *İ. Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. XXXIX, S. 1-4, 1973, s. 28.

larını gösterirler, öbür yandan da çıkarılacak yasaların uymak zorunda oldukları temel ilkeleri içerirler. Bu temel ilkelerin ise, çoğu zaman vatandaşların hakları ve özgürlükleri için yapılan savaşımın sonucu olarak ortaya çıktıkları söylenebilir. Bu bakımdan, herhangi bir siyasal sistemin anayasasındaki temel ilkeler büyük ölçüde vatandaşların temel hakları ve özgürlükleriyle ilgili olmaktadır. Dolayısıyla, bir siyasal sistemin anayasasını vatandaşların temel haklarını ve özgürlüklerini koruyan başlıca belge saymak mümkündür¹⁰.

Ancak, her anayasaya hâkim olan temel bir siyasal ideolojiden sözetmek de gerekmektedir. Çünkü, her şeyden önce, siyasal sistemin başlıca istikrar ve destek öğelerinden olan meşruluk kavramı kaynağını büyük ölçüde belirli bir ideolojiden alır¹¹.

İdeolojiye de dünyada neyin, nasıl olması gerektiğini yanıtlayan önermeler sistemi niteliğinde, belli bir düzeni koruma işlevi yüklenmiş bir yapıt olarak baktığımızda anayasaların temel hak ve özgürlüklere bakış açısının sistemin hâkim ideolojisi tarafından belirlendiğini söyleme olanağımız doğacaktır.

Tam bu noktada, siyasal sistemleri bir sınıflandırmaya tâbi tutmamız gerekmektedir:

Eğer siyasal otorite (iktidar) resmi bir ideolojinin uygulayıcısı ise ve herhangi bir ideolojik rekabete izin vermiyorsa *tekci*, kapalı bir siyasal yaşama dayanan *otoriter* sistemden; eğer, siyasal otorite ideolojik bir rekabete izin veriyorsa, siyasal muhalefet bir anayasa kurumu olarak varsa, *çoğulcu*, açık bir siyasal yaşama dayanan *demokratik* siyasal sistemden söz edebiliriz¹³.

Çizdiğimiz bu genel çerçeve içinde kalarak, temel sorunlarımızı çözümlenmeye yönelik bir kaç noktayı tekrar vurgulamamız gerekmektedir:

1. Düşünce özgürlüğü herhangi bir siyasal sistem içinde ele aldığımızda önce o siyasal sistemin hâkim ideolojisinin insanı (dolayısıyla insanın temel hak ve özgürlüklerine) nasıl yaklaştığına, sonra da bu yaklaşımın somut olarak o sistemin anayasasına ve yasalarına nasıl yansıdığına bakmalıyız.

Çünkü, Anayasadaki ve yasalardaki ifadelerin düşünce özgürlüğüne hangi derecede gerçekleştirmeye yöneldiğini böylece saptamamız mümkün olacaktır.

2. Bu bağlamda, düşünce özgürlüğünü tüm siyasal sistemler için kuramsal düzeyde anayasal bir sorun olarak ele alabileceğimizi sanıyoruz. Çünkü, yasaların anayasaya uygun olması gerektiğini hukuk mantığının temel bir ilkesi olarak gözönüne alıyoruz ve anayasaların serbestçe açıklanacak düşüncelerin *tavanı* değil *tabanı* olduğunu kabul ediyoruz¹⁴.

¹⁰ M. Sosyal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, İstanbul, 1974, 2.8., s. 6.

¹¹ D. Easton, *A. Systems Analysis of Political Life*, New York, 1965, s. 287 vd.

¹² *International Encyclopedia of Social Sciences*, V. 12, s. 267.

¹³ T. Z. Tunaya, *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, İstanbul, 1980, 4.b., s. 413.

¹⁴ M. Sosyal, *Güzel Huzursuzluk*, İstanbul, 1975, s. 72.

3. Somut olarak düşünce özgürlüğünü siyasal sistemlerin ideolojik sorunu olarak, *tekci ve çoğulcu* sistem ayrımı yaparak daha anlamlı inceleneceğini ileri sürüyoruz.

Çünkü, herhangi bir siyasal sistemin hâkim ideolojisi tarafından çizilen sınırlar içinde kalarak düşünmenin olamayacağı kanısını taşıyoruz.

Gerçek düşünce özgürlüğünün o sistemin hâkim ideolojisine karşıt ideolojiler oluşturmak olduğunu savlıyoruz. Kısacası, düşünce özgürlüğünün anayasaya uygun düşünceleri dile getirmeye olduğunu sanmıyoruz. Ve bu şekliyle düşünce özgürlüğünün *çoğulcu* sistemlerde gerçekleştiğini; ideolojik bir sorun olarak *sağ* ya da *sol* olsun özellikle tekçi sistemler için ortak bir sorun olarak belirlediğini ileri sürüyoruz.

Şimdi, bu üç temel noktada söylenenleri tekçi ve çoğulcu sistemler bağlamında ve değişik ideolojiler açısından daha somut olarak ele alabiliriz.

A. Tekçi Siyasal Sistemler ve Düşünce Özgürlüğü:

Bu başlık altında değişik iki ideoloji türünün düşünce özgürlüğüne yaklaşımını sözkonusu edeceğimiz ve bu yaklaşımların geçmişte ve bugün varolan siyasal sistemlerin yer yer yasal düzenlemelere nasıl yansıtıldığına bakacağız.

1. Faşizm-Nasyonal Sosyalizm ve Düşünce Özgürlüğü:

Siyaset bilimi açısından dar anlamıyla faşizm, özellikle İtalya'da İkinci Dünya Savaşından önce ortaya çıkan siyasal sistemi; geniş anlamıyla ise, Marxist olmayan bütün modern diktatörlükleri kapsamaktadır¹⁵.

Hitler Almanyasının siyasal sisteminin küçük ayrıntılar dışında İtalyan Faşizminden bir farkı olmadığı için, bu bölümde her iki tip için de faşizm sözcüğü kullanılacaktır.

Farklı toplumlarda, farklı biçimlerde uygulanmasına karşın Faşizmin şu ortak özelliklere ve öğelere sahip olduğu söylenebilir¹⁶:

- . Milliyetçilik;
- . Liberalizmin ve parlamentarizmin şiddetli eleştirisi;
- . Mito ve Elit kavramı;
- . Pragmatizm, şiddet kullanılması ve Makyavelci siyasal ahlâk anlayışı;
- . Duygu, heyecan ve sezginin yüceltilmesi, rasyonalizme karşı romantik, anti-entellektüel bir felsefe hareketi;
- . Devletin yüceltilmesi ve klâsik bireyciliğin reddi;
- . Totaliterlik,

Bu özelliklerin öğelerin tümüyle birlikte ele alındığında, Faşizmin temel görüş ve anlayışının *devlet* olgusu üzerinde odaklaştığı, kolayca çıkarılabilir. Mussolini'nin ifadesiyle, Faşizmde "devlete karşı hiç bir şey olamaz, devletin dışında hiç bir şey olamaz; her şey devletin içindedir". Bunun anlamı ise, devletin mutlak üstün, kesin, ezici ve karşı gelinmez bir kudrette olduğudur¹⁷.

¹⁵ B. Dâver, *Çağdaş Siyasal Doktrinler*, Ankara, 1969, s. 128.

¹⁶ Aynı eser, s. 129.

¹⁷ M. Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, Ankara, 1964, s. 108/109.

Doğal olarak, bu bağlamda, Faşizme göre, siyasal sistemin temel ögesi birey değil, devlet olmaktadır. (Nasyonal Sosyalizme göre ise halk topluluğu son tahlilde bu topluluğu temsil eden irk olmaktadır).

Böyle bir anlayış Faşizme zorunlu olarak totaliterliğe götürmektedir. Böylece kişiyi devlete ve irka feda eden Faşizm, bireysel alandan siyasal ve düşünsel alana değin tüm toplumsal yaşamı denetim altında tutmuş olmaktadır.

Faşizmin kalın çizgilerle belirtilen bu temel özellikleri düşünce özgürlüğüne yaklaşımını da belirlemektedir:

Faşizm, "varolabilecek yegâne ciddi hürriyet olan Devletin hürriyetinden ve ferdin de bu devlet içerisindeki hürriyetinden yanadır". Birey açısından bu özgürlük ise, bir hak değil, bir ödev olmaktadır. Doğal olarak bu anlayışa göre, birey ancak devletin çıkarlarıyla çatışmadığı oranda ve ancak devletin izni ölçüsünde özgürlüğe sahip olabilir. Eğer, devletin çıkarı bireye çok az özgürlük tanınmasını gerektiriyorsa, birey çok az özgürlükten yararlanabilir. Eğer gene devletin çıkarı herhangi bir alanda ve herhangi bir zamanda bireye özgürlük tanımamayı gerektiriyorsa, birey özgürlükten yararlanamaz. Kuşkusuz, böyle bir özgürlüğün gerçek bir özgürlük olduğundan söz etmek mümkün değildir.

Faşizmin genel olarak özgürlüklere bu anlamda yaklaşımı, düşünce özgürlüğünün statüsünü açıklamayı kolaylaştırmaktadır. Şöyle ki:

Faşist siyasal sistemin kendi ahlâkı, kendi dini, yeryüzünde kendine özgü tarihsel bir görevi, kendi toplumsal adalet ve iktisadi anlayışı vardır. Dolayısıyla, faşist ideoloji bütün ve mutlak gerçeği temsil etmektedir. Devlet gerçeğin ve doğrunun tekelini elinde bulundurur ve böyle bir devlete karşı hiç bir muhalefet, hiç bir eleştiri yapılamaz. Böylece, faşist devlet resmi ve rakip tanımayan bir ideolojiye sahiptir; devletin temsil ettiği dünya görüşüne karşı ileri sürülebilecek hak ve özgürlüklere yer yoktur. Söylenenleri formüle edersek "faşizmde, faşizme karşı düşünce özgürlüğü yoktur", diyebiliriz¹⁸.

Nitekim, ideolojik düzeydeki bu ilkeler Faşist dönemde İtalyan Anayasasına ve Ceza Yasasına da yansımıştır: Gerek Anayasa gerekse ceza yasası düzeyinde faşist siyasal sistemin ideolojik bakımdan korunmasını sağlamak amacıyla bir takım sınırlayıcı önlemlere, düzenlemelere başvurulmuştur. Sözgelisi, 1930 tarihli İtalyan Ceza Yasası bu anlamda söylenenlere iyi bir örnektir. Hatta bu bakımdan sözkonusu yasanın klâsik anlamda bir yasa olmaktan çok, bir "siyasal kod" u andırdığı söylenmektedir.

Aynı şekilde, Hitler döneminin Nasyonal-sosyalist ideolojiye dayanan siyasal sisteminden söz etmek mümkündür. Hitler'in iktidara geçmesiyle bir yandan 4 Ekim 1933 tarihli bir yasayla basın özgürlüğü yokedilirken, öbür yandan da 20 Aralık 1934 ve 28 Haziran 1935 tarihli yasayla devlete ve partiye karşı saldırıları önleyici tedbirler konarak partiye karşı girişilecek her türlü propagandanın vatana ihanetle eş tutulacağı ilân edilmektedir¹⁹.

¹⁸ Aynı eser, s. 110; Tanör, a.g.e., s. 32/34.

¹⁹ Tanör, a.g.e., s. 34/35.

Görüldüğü gibi, Faşist siyasal sistem içinde düşünce özgürlüğü ancak resmi ideoloji doğrultusundaki ideolojilere tanınmaktadır. Ancak, Faşizm bir doktrin olmaktan çok pratik bir siyasal hareket olduğundan²⁰, düşünce özgürlüğü alanında da son söz, resmi ideolojiyi güncel yorumlarla ilân edecek olan lidere (Duce ya da Führer) düşmektedir²¹.

2. Marxizm-Leninizm ve Maoizm:

Marxist ideolojiden kaynaklanan Leninizm ve Maoizm uygulama olanağını bulmuş iki siyasal sistem tipini (SSCB ve ÇHC) anlatmaktadırlar. Kuşkusuz, bu iki ideoloji arasında ayrılıklar sözkonusudur. Ancak, birer sol ideoloji olarak özgürlük sorununda benzer tutumu simgelediklerinden birarada ele alınmaları gerekmektedir.

Bütün uygulamada etkin olan bu iki ideolojiye dayanan sistemleri irdelemeden önce, genel olarak Marxizmin özgürlük sorununu nasıl ele aldığına bakmak yararlı olacaktır.

Bu konuda belirtilmesi gereken ilk nokta, kişi özgürlüğüne hiç değer vermeyerek, devleti ya da ırk esasına dayanan halk topluluğunu biricik amaç olarak kabul eden Faşizmden farklı olarak Marxizmin, özgürlüğü üstün bir amaç ve ulaşılması zorunlu bir hedef olarak kabul etmesidir²².

Marxizm bu hedefin, devletin ortadan kalkmasıyla tarihsel olarak gerçekleşeceğini ileri sürmektedir.

Bu ara, Marxizmin özgürlük anlayışını liberal-bireyci görüşten ayrıldığını da belirtmek gerekmektedir: Bireyci görüşün insanı doğuştan özgür kabul etmesine ve sadece bu özgürlüğün korunmasını istemesine karşılık, Marxizm, insanı şimdiki durumuyla *yabancılaşmış* saymakta, onu özgürleştirerek bu yabancılaşmadan kurtarmayı öngörmektedir²³.

Yabancılaşma ise, toplum ve doğa yasaları içinde yitip gitmektir. Bu yitip gitme kendini, metafizik, dinsel, sosyolojik ve politik alanlarda gösterir. Bu bakımdan, yabancılaşmış durum, özgür olmamayı, ondan kurtulma ise, özgür olmayı ve özgürleşmeyi anlatmaktadır.

Marxizme göre, kapitalizm, yabancılaşmanın en yoğun olduğu toplum tipidir. Çünkü, bu toplum tipinde toprak, fabrika, hammadde sahiplerinden oluşan alıcı grup karşısında, akıl ve kol gücünden başka satışı olmayan satıcı grubu vardır. Arz-talep yasası çerçevesinde satıcı grup mallarını satarken alıcı gruba büyük ödümler vermektedir. Dolayısıyla, ilk yabancılaşma böylece toplumsal alan içinde belirmiş olmaktadır: Çalışma gücünün parayla satılması, yaşamın parayla değiştirilmesi; çalışanın bir sözleşmeyle çalıştırını (kapitaliste) bağlanması ve işçinin bir *meta* konumuna girmesi...

Kapitalist üretim süreci bir başka yabancılaşma türünü ortaya çıkaracak niteliktedir. Şöyle ki:

²⁰ Dâver, *a.g.e.*, S. 128.

²¹ Tanör, *a.g.e.*, s. 35.

²² Kapani, *a.g.e.*, s. 115.

²³ Tanör, *a.g.e.*, s. 37.

Kapitalist üretim sonucu elde edilen ürünün değeri, iş gücü için ödenen değerin üstünde olmaktadır. Değerler arasındaki bu fark, kapitalist lehine bir artı-değeri ortaya çıkarmaktadır. Artı-değer ise, kapitalistlerin servetlerini artırıcı en önemli öğedir. Kapitalistlerin servetlerinin bu yolla artması *ahlâki* yabancılaşmayı anlatmaktadır. Çünkü, artı-değer bağlamında ödenmemiş çalışma ücreti ödenmiş gibi gösterilmektedir.

Sözkonusu bu yabancılaşmalar sonunda siyasal yabancılaşmaya yol açmaktadırlar:

Üretim araçlarına sahip olan toplumsal sınıf(lar) siyasal iktidarı da el(ler)ine geçirerek üretim araçlarına sahip olmayan toplumsal sınıf(lar)ı sömürür(ler). Böylece sömürülen sınıf(lar) topluma yabancılaşır(lar)²⁴.

İşte, Marxizme göre özgürlük sınıfsal bir çatışma bağlamında sözkonusu her türlü yabancılaşmadan kurtularak ancak sınıfsız bir toplumun kurulmasıyla sağlanabilir. Bu ise, sınıf çatışmasından proletaryanın galip çıkarak toplumda *geçici* bir diktatörlük kurmasını gerektirmektedir. Burjuva sınıfının tasfiye edilmesi tamamlandıktan, üretim araçlarının tümü topluma mal edildikten ve üretim "herkesin gereksinmesine göre" dağıtılmasına olanak verecek düzeye çıkarıldıktan sonra bu geçici diktatörlük sona erecektir²⁵.

Proletaryanın geçici diktatörlüğü, aynı zamanda, insan için tam ve gerçek bir özgürlüğe kavuşmak için bir *geçiş süresini* de anlatmaktadır.

Bu bağlamda, Marxizmin özgürleştirmenin uğruna özgürlüklerin sınırlanmasını öngördüğü söylenebilir. Çünkü, Marxizme göre, bir özgürlüğün verilmesi, eğer sınıflı toplumun, dolayısıyla eski özgürlüğün geri gelmesine yol açacaksa bunun tam olarak tanınmasından kaçınmak gerekir. Bir başka deyişle, bütün yurttaşlara daha ilk günden klâsik demokrasilerin anladığı anlamda özgürlükler tanımak, ilerde gerçek özgürlüğe varmayı engelleyebilir. O halde, kişiye bugün için tanınacak özgürlüğün Marxist devletin amacına aykırı olmaması gerekir. Ancak, Marxizme göre, proletarya diktatörlüğü dönemi, burjuvalar ve devrim düşmanları için bir özgürlük dönemidir. Dolayısıyla, emekçiler için gerçek özgürlüğü sağlamaya yönelik bir demokrasidir²⁶.

Leninizmin ve Maoizmin özgürlük anlayışını bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Çünkü, Leninizmin ve Maoizmin Marxizme özgürlük sorunu açısından katkıları olduğu sözkonusu edilemez²⁷. Ancak, Leninizm-Maoizm üzerine eğilmek, somut uygulamanın getirdiği somut özgürlük sorununu incelemek anlamına gelecektir.

Sözkonusu somut iki uygulamaya Sovyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti siyasal sistemleri çerçevesinde bakmak yararlı olacaktır.

İlk başta, her iki siyasal sistem için de düşünce özgürlüğünün resmi ideolojile-

²⁴ K. Marx, *Selected Writings in Sociology and Social Philosophy*, (Ed.: T.B. Bottomore - M. Rubel), London, 1975, s. 175/185; Öktem, a.g.e., s. 103/106.

²⁵ Marx, *aynı eser*, s. 235 vd.

²⁶ Kapani, a.g.e., s. 117; Tanör, a.g.e., s. 38.

²⁷ Öktem, a.g.e., s. 197.

rinin dar kalıpları içine sıkıştırıldığını söylemek mümkün olacaktır. Dolayısıyla, her iki sistemde sistemin esaslarını yadsımak ya da eleştirmek doğrultusunda sistem üstü bir düşünce özgürlüğünden söz etmek olanaksız olmaktadır.

Örneğin, SSCB Anayasasının (1936) 125. maddesi bu doğrultudadır:

"Emekçilerin yararlarına uygun olarak ve sosyalist sistemin güçlenmesi için aşağıdaki hürriyetler yurttaşlara sağlanmıştır:

- a) Söz hürriyeti
- b) Basın hürriyeti
- c) Halkın bir araya gelmesi de dahil olmak üzere, toplanma hürriyeti
- d) Gösteri yürüyüşü ve gösteri hürriyeti"²⁸.

Keza, CHC Anayasası (1975) belirli maddeleri aynı durumu daha katı anlatımlarla yansıtmaktadır. Örneğin, Anayasanın 12. maddesine, "... kültür ve eğitim, sanat ve edebiyat, beden eğitimi, sağlık hizmetleri ve bilimsel araştırma ve çalışmalar hep proletarya siyasetine hizmet etmeli" 26. maddesinde de "Yurttaşların temel hak ve görevleri, Çin Komünist Partisinin önderliğini desteklemek, sosyalist sistemi desteklemek ve Çin Halk Cumhuriyeti Anayasası ve Kanunlarına uymaktır" denilmektedir. Doğal olarak bu bağlamda "Yurttaşlar söz, haberleşme, basın, toplanma, dernek kurma, gösteri ve yürüyüş yapma hürriyetine; grev yapma hürriyetine..." sahiptir, diyen 28. maddenin düşünce özgürlüğü açısından hiç bir anlamı kalmamaktadır²⁹.

B. Çoğulcu Siyasal Sistemler ve Düşünce Özgürlüğü:

Başlarda da belirttiğimiz gibi, ideolojilerin serbest yarışmasına dayanan çoğulcu sistemler ya da ortak bir adlandırmayla *demokrasi*, düşünce özgürlüğünü gerçekleştirmede ideal niteliklere sahiptir.

Çünkü, her şeyden önce demokrasi toplumların geleceğini önceden kararlaştırılmış belli bir tasarıya ya da belli bir iradeye bağlı kalmayı öngörmemektedir. Toplum sorunlarına daima yeni çözümler aranabilmesi, toplumun yapısına ilişkin olarak herhangi bir dogmatikliğe yer olmayışı bu anlayışın özünü oluşturmaktadır. Bu demokrasinin felsefi anlamda *rölativizm* (göreliliğe) ve plüralizm (çoğulculuğa) dayanması demektir ki; demokrasinin özgürlüğe bakış açısını da sözkonusu temel iki ilkece belirlenmektedir. Şöyle ki:

Demokratik siyasal sistemde devlet bütün ideolojiler karşısında tarafsız, onları hoşgören, bireyleri belli bir ideolojiyi kabule zorlamayan bu seçişi onlara bırakan bir temel anlayışa bağlıdır. Demokrasinin rölativizm diye adlandırılan bu ilkesi, herkesin siyasal inanç ve düşüncesinin eşdeğerde sayılmasını, eşit ölçüde korunmasını, değişik düşüncelerin serbest bir yarışma içinde kendilerini kabul ettirmelerini öngörür. Plüralizm ilkesiyle de demokrasi, ideolojik çatışmalara açık olup ortadoks bir ideolojiye saptanıp onu toplumun resmi ideolojisi konumuna sokmaz, Bir doğrunun yanında başka doğruların da olabileceğini kabul eder. Dolayısıyla, demokraside düşünce ve kanaatlerin hiyerarşisi değil, eşitliği sözkonusudur³⁰.

²⁸ S. Tanilli, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, İstanbul, 1976, s. 603/604.

²⁹ Aynı eser, s. 615; 621.

³⁰ H. Mayo, *Demokratik Teoriye Giriş*, Ankara, 1964, s. 190/193, (Çev: E. Kon-gar).

Ancak gene de düşünce özgürlüğü açısından demokrasiyi kendi içinde *mutlak* ve *klâsik* olmak üzere ikiye ayırarak irdelemek gerekmektedir.

1. Mutlak Demokrasi Anlayışı ve Düşünce Özgürlüğü:

Mutlak demokrasi halk çoğunluğunu kayıtsız ve şartsız iradesine dayanan bir sistemdir. Halk çoğunluğunun iradesi herhangi bir yönde bir kere belirtildikten sonra, artık bu iradenin karşısına çıkacak sınırlayıcı ve kayıtlayıcı hiç bir güç bulunmaz ve bulunmamalıdır da. Çünkü, tersi durumunda, halk iradesinin gerçekleşmesi engellenmiş ya da geciktirilmiş olur ki, bu da demokrasiye aykırı düşer.

Böyle bir anlayış, doğal olarak, iki örtük (zımni) varsayıma dayanmaktadır. Birincisi, çoğunluğun iradesini, tüm halkın iradesi olarak gören varsayım; ikincisi ise, çoğunluğun daima haklı olduğu ileri süren varsayım³¹.

Böylece, mutlak demokrasi sayı üstünlüğüne dayanan bir sistem olarak, herke-se belirli aralıklarla kullanılacak bir oy hakkının ötesinde geniş haklar ve özgürlükler tanımayı öngörmemiş olmaktadır.

Mutlak demokrasi anlayışının uygulamadaki ilk örneği Fransız Devriminden sonra 1793-1794 tarihlerinde Birinci Cumhuriyet döneminde görülmüştür.

Günümüzdeki örnekler olarak da Marxist ideolojiyi temel alan kendilerine "Halk Demokrasileri" denilen siyasal sistemleri alabiliriz. Doğal olarak, bu sistemleri mutlak demokrasi olarak halk çoğunluğuna dayandıkları varsayımı çerçevesinde nitelendirmek mümkündür. Çünkü, Marxist—Leninist ve Maoist sistemlerin her zaman halk çoğunluğuna dayandığını ileri sürmek gerçeğe pek uymamaktadır. Bugün sözkonusu sistemlerde tek aday üzerinde yapılan seçimlerin (daha doğrusu plebisitin) biçimsel bir görünümden ve formaliteden ibaret olduğunu, söyleyebiliriz.

2. Klâsik Demokrasi Anlayışı ve Düşünce Özgürlüğü:

Klâsik demokrasi anlayışına mutlak demokrasinin tersine çoğunluğun iradesinin mutlak ve sınırsız bir irade olmadığı ilkesi hâkimdir. Bir başka anlatımla, mutlak demokraside azınlığın hiç bir rolü ve değeri bulunmamasına karşılık, klâsik demokraside azınlık çoğunluk konumuna geçebilme olanağına sahip bulunmaktadır. Bu hak da kendisine bağlı olan diğer bütün hakları beraberinde getirmektedir.

Böyle bir anlayışın, doğal olarak özgürlük düşüncesi ve düzeniyle ayrılmaz bir bütün oluşturduğunu söylemek gerekecektir. Bir başka deyişle, özgürlüklerin bulunmadığı yerde klâsik demokrasiden söz etmek mümkün değildir.

Bunun yanında, klâsik demokrasi açısından "Marxist demokrasi"lerin tersine, *gelecekteki tam özgürlük için bugünkü özgürlükleri feda etme yoluna sapmak mümkün değildir*. Dolayısıyla, klâsik demokrasi anlayışında özgürlük, sadece bir amaç değil, aynı zamanda amaca ulaşmak için kullanılan bir araçtır da³².

Bu bağlamda, klâsik demokrasiyi benimseyen siyasal sistemlerin anayasalarına baktığımızda bu anayasaların bütün düşüncelerin açıklanmasına, ideolojilerin yayılmasına ve serbest demokratik yarışma kurallarından geçerek siyasal iktidara adaylıklarını koyabilmelerine açık olduğunu görebiliriz³³.

³¹ Kapani, *a.g.e.*, s. 124.

³² Aynı eser., s. 126/127.

³³ Tanilli, *a.g.e.*, s. 427; 456; 569.

Bu ülkelerde anayasa koyucuları "meşru düşünce-meşru olmayan düşünce" ayrımını yapmamakta ve düşünceleri "yararlı-zararlı" diye nitelendirmemektedirler. Örneğin, bu konuda ABD Federal Yüksek Mahkemesinin 1945'lerde verdiği bir karar ilginçtir:

"...Halkı zararlı fikir akımlarına karşı korumaya kalkışmak devletin ne görevidir ne de hakkı... Anayasa kurucuları bizim adımıza doğru ile yanlış arasında bir ayırım yapmak için hiç bir yönetime güvenmediklerinden gerçeği aramakta herkesin yol göstereni yine kendisi olmak gerekir"³⁴.

Buraya değin söylenenlerle özgürlükler açısından klâsik demokrasinin ne gibi düzenlemelere gereksinme duyduğunu belirtmedik. Çünkü, her siyasal sistem gibi, klâsik demokrasinin de kendi temelini korumak istemesi doğaldır. Formüle ederek soracak olursak, bu sistemlerde özgürlüğün ne gibi bir ölçüsü bulunmaktadır?

Hemen belirtelim ki, bu ölçü düşüncelerin zor ve şiddet yoluyla kabul ettirilmesine, uygulanmasına çalışılmaması koşuluyla özdeştir. Klâsik demokraside devlet düşüncelerin zora başvurulmaksızın ifade edilmesini uygulamasını korumak durumdadır. Bu ise, sistemin kurallarının şu ya da bu yönde ileri sürülecek düşüncelerin ışığında değiştirilmesinin mümkün görüldüğü, ancak bu düşüncelerin barışçı ve demokratik olmayan yöntemlerle gerçekleştirilmeye çalışılmasına göz yumulamayacağı anlamına gelmektedir.

O halde, klâsik demokraside değişik düşünce ve ideolojilerin anayasa rejiminin öngördüğü yöntemleri kullanmak koşuluyla siyasal iktidarı ele geçirmeleri mümkün görülmektedir. Anayasa rejiminin öngörmediği tek yöntem ise, şiddet olmaktadır. Böylece, şiddetten kaçınma ilkesi demokratik siyasal sistemin hâkim ideolojisi konumuna girmektedir. Bu durumun istisnası, sadece direnme hakkı çerçevesinde şiddete başvurmanın bir hak olarak bozulmuş olan liberal oyun kurallarını yeniden kurmak amacıyla hoş görülmesidir³⁵.

IV. Sonuç:

Yazımız, insan haklarının en başında gelen düşünce özgürlüğünü siyasal sistemler çerçevesinde kuramsal ve somut düzeylerde ele almaya yönelmiştir.

Söylediklerimiz özgün (orijinal) görüşler niteliğini taşımadığı gibi, yeni savlar da içermemektedir. Buna karşın, yazımızın örtülü olarak da olsa dile getirdiği temel bir savı vardır. O da, kişinin temel haklarını ve özgürlüklerini soyut düzeyden somut düzeye kayarak ele aldığımızda, bunların eksiksiz gerçekleştirilmesinde insana bakış açısının çok önemli rol oynadığıdır. Bugün her siyasal sistem insanların mutluluğunu gerçekleştirmeye yöneldiğini savlamaktadır. Ama, sistemlerin insan için yaratıldığını, insanın sistemler için yaratılmadığını bazan unutarak...

Düşünce özgürlüğü konusunda da durum farklı değildir. Bir yazarın isabetle belirttiği gibi, proletaryanın özgürlüğü adına Stalin ve Mao binlerce insanı öldürmüşler; özgürlük ve özgür dünyanın korunması uğruna İspanya'da, Şili'de faşist rejimler kurulmuş, Yunanistan'a sağcı diktatörlük getirilmiş; ABD'nde Mc Carthy akımıyla özgür düşünce baskı altına alınmış; Alman ırkının sözde özgürlüğü uğruna on binlerce kişi toplama kamplarına gönderilmiş, fırınlarda yaktırılmıştır³⁶.

³⁴ Tanör, *a.g.e.*, s. 45/ dipnot: 90.

³⁵ Aynı eser s. 48.

³⁶ Öktem, *a.g.e.*, s.5.

Kuşkusuz bu somut örnekler, siyasal boyutuyla özgürlüğün belirli bir düzeni koruma amacına yönelik bir ideolojik sorun olarak her sistem için belirlediğini göstermektedir. Bir düzenin korunma endişesi ise, insanın özgürlüğünü tehlikeye sokabilmektedir (Bu tehlikeye uydurulan gerekçelerin hiçbirine itibar etmiyoruz).

Bu sorun genel olarak özgürlük sorununa felsefi bakış açısını egemen kalmayı zorunlu hale getirmektedir:

Hangi siyasal sistem olursa olsun, insanın tümüyle özgür kılınmasını gerçekleştirmelidir. Çünkü, belirttiğimiz gibi, özgürlük, düşünen bir yaratık olarak insanın en önemli bir sorunu, ona insanlığını hissettiren özüdür. Dolayısıyla, insan, özgürlüğünü şu ya da bu nedenle siyasal sisteme göre uydurmaya yöneltmemeli, tam tersine, siyasal sistemler temellerini insan özgürlüğü üzerine kurmalıdırlar. Bu ise, siyasal sistemlerin *eşitlikçi, demokratik ve çağdaş* olmalarını zorunlu kılmaktadır.

Çünkü, eşitlikçi olmadan özgürlükten herkesi yararlandırmaya, demokratik olmadan özgürlüğü engelleyen etkenleri ortadan kaldırmaya, çağdaş olmadan da özgürlüğü bir değer olarak savunmaya olanak yoktur*.

Çağdaş bir aydın olan J.P.Sartre'in deyiimiyle dile getirecek olursak, "insan özgürlüğe mahkumdur".

Dolayısıyla, tüm siyasal sistemler de insana özgürlüğünü yaratıcı ortamı yaratmaya müebbed mahkumdur.

* Burada gereği gibi açıklayamamış olabileceğimiz endişesi bir hususa dikkatleri çekmemizi gerektirmektedir: Özgürlük sorununun irdelenmesinde felsefi bakış açısının zorunlu kılınmasını önermemiz, özgürlüğün bilimsel bir konu değil, ahlaksal bir konu olmasındadır. Tıpkı eşitlik gibi. Bu bakımdan bu ahlaki yaygınlaştırmak için tek tek bireylere büyük görev ve sorumluluk düştüğünü düşünüyoruz.

KAMU HUKUKUNDA TAHVİL İHRACI

Dr.Mehmet Nuri KARAAHMETOĞLU*

I. Devlet Tahvilleri:

Devlet kamu görevlerini yerine getirmek için ihtiyacı olan finansmanı vergilerden, dış borçlardan temin edebileceği gibi, tahvil ihraç ederek halktan da temin edebilir. Çoğu kez bütçelerdeki ödeneklerin toplamı ile tahmin edilen gelir arasındaki farkı kapatmak için bütçe kanunlarında iç istikraz yapma yetkisi alınır. Devletin tahvil ihracı oldukça eski tarihlere rastlar. Şimdi kısaca bu gelişime değineceğiz:

1. Devlet Tahvillerinin Gelişimi:

Osmanlı İmparatorluğunda ilk tahvil ihracı 1848 yılında Evkaf-ı Hümayun Hazinesi tarafından ihraç edilen %8 faizli tahvillerdir. 1857 yılında %6 Hazine tahvili, 1918 tarihli İstikraz-ı Dahili tahvilleri ihraç edilmiş ancak bunların itfası Cumhuriyet devrinde olmuştur¹. Cumhuriyet döneminde ilk devlet tahvili 1933 yılında Ergani tahvilleri ikramiyeli istikrazı (2094 sayılı ve 12.1.1933 tarihli kanunla gerçekleştirilmiştir), daha sonra Sivas-Erzurum demiryolu ikramiyeli istikrazı yapılmıştır².

Yakın zamanda çıkartılan ve halen tedavülde bulunan tahviller ise şunlardır: "1960 Hürriyet İstikrazı" tahvilleri 1973 yılına dek ihraç edilmiştir. Yeni 1964 yılında başlayan "Kalkınma İstikrazı" tahvilleri her yıl bir veya birkaç tertip halinde ihraç edilmiştir. 1972 yılında beş ayrı tertipte ve 1973 yılında da üç ayrı tertip ha-

* Dr. M. Nuri Karaahmetoğlu, Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesinde öğretim üye yardımcısıdır.

¹ Bkz. Ayrıntılı bilgi için, YENİAY, s.3 vd.; BÜYÜKERŞEN s. 53 vd.

² 1960 yılına kadar yapılan istikrazlar; 1941 Demiryolu istikrazı, 4275 sayılı ve 19.6.1942 tarihli kanuna dayanılarak çıkartılan "Milli Savunma İstikrazı", 4938 sayı ve 13.6.1946 tarihli kanuna dayanılarak çıkartılan "Kalkınma İstikrazı", 5072 sayılı ve 11.6.1947 tarihli kanuna dayanılarak çıkartılan "Hazine Tahvilleri", 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gereğince çıkartılan "Toprak Tahvilleri", 5185 sayılı ve 16.2.1948 tarihli bütçe açığını kapatmak için çıkartılan 1948 istikrazı, yine 1950 bütçesini finanse etmek için 5382 sayılı 2.5.1949 tarihli 1949 istikrazı, yine aynı amaçlı 1951 ve 1954 istikrazları, 6583 sayılı ve 20.5.1955 tarihli yasaya dayanılarak çıkartılan "1955 istikrazı".

linde ihraç edilmiştir. 1974 yılında ise Barış Harekâtı tahvilleri, 1975 yılında "Savunma Borçlanması Tahvilleri" ihraç edilmiştir. Bütçe Kanunlarına bakıldığında "ödenek toplamı ile tahmin edilen gelir arasındaki fark istikrazla karşılanacaktır" cümlesi hemen hemen her kanunda yer alır. Bütçe yasalarının hazine işlemleriyle ilgili hükümlerinde de bütçede tespit edilen miktar kadar Maliye Bakanlığına tahvil ihraç yetkisi verilir. Çıkarılacak tahvillerin itfa süresi, faiz bedelleri ve diğer hususlar Bakanlar Kurulu'na tespit edilir. 1567 sayılı 1971 Bütçe Kanunu m. 42/4; 1694 sayı ve 1973 yılı Bütçe Kanunu m. 3, 39, 40; 1823 sayılı 1974 yılı Bütçe Kanunu m. 62; eski tahvillerin yenileriyle değiştirilmesine yetki verirken, bu yetki ile tahvilin ana para, faiz ve itfa sürelerinin indirilemeyeceğini belirtmiştir. 1868 sayılı 1975 yılı Bütçe Kanunu (m. 3, 70, 71) 9 Milyar, 1970 sayılı 1976 yılı Bütçe Kanunu (m. 3) 12 Milyar, 2067 sayılı 1977 Bütçe Kanunu (m. 3) 19,500 Milyar tahvil ihraç yetkisini Maliye Bakanlığı'na vermiştir.

2. Devlet Tahvillerinde Faiz ve İkramiyenin Tespiti:

Uzun yıllar Bütçe Kanunlarının, Hazine İşlemleri altında yer alan bölümünde, "çıkartılacak tahvillerin faiz nispeti, ihraç fiyatı ve itfa süresiyle diğer şartlar Bakanlar Kurulunca tespit edilir" ifadesi 1977 yılı Bütçe Kanununda ilk kez değişikliğe uğramıştır (m. 55). Buna göre çıkartılacak tahvillerin faiz nisbeti, ihraç fiyatı, itfa süresi ve diğer şartlar tespiti Maliye Bakanlığı'na bırakılmıştır. Böylece Maliye Bakanlığı devlet tahvilleriyle ilgili şartları kendi başına tespit etmek yetkisine sahip olmuştur. İleride görüleceği üzere 1211 sayılı Yasa'nın T.C. Merkez Bankası'na verdiği yetkiye dayanılarak çıkartılan tebliğlerdeki faizle ilgili düzenlemeler devlet tahvilleri için sözkonusu değildir³. Yeniden çıkartılacak devlet tahvillerinin faiz oranının daha önce ihraç olunmuş ve halen tedavülde bulunan tahvillere de uygulanması 1977 bütçesinin 55.m. öngörmüştür.

Devletin tahvil ihracında 6115 sayı ve 10.7.1953 tarihinde neşredilen yasa ile kurulmuş olan, Amortisman ve Kredi Sandığı'nın ihraç etmiş olduğu tahvillere de değinmek gerekir. Sandık, Maliye Bakanlığı'na bağlı olarak kurulmuştur. 1957 yılında % 5 faizli ve "Amortisman ve Kredi Sandığı Tahvilleri" ni ihraç etmeye başlamış, 1959 yılında ikinci tertip % 3 faizli ikramiyeli tahvil ihraç etmiştir. 1964 yılında ise en yüksek tahvil miktarına ulaşmıştır (150.000.000 TL). Tahviller devlet tahvillerine sağlanan menfaatlerden istifade ettirilmiştir (m.6). Ancak sandık bilahare kaldırılmıştır. İtfa edilmemiş tahvillerin itfası Devlet Yatırım Bankası tarafından üstlenilmiştir.

3. Devlet Tahvillerine Tanınan Ayrıcalıklar:

Devlet tahvillerine tanınan ayrıcalıkları şöyle sıralamak mümkündür:

a) Devlet tahvillerinin faiz ve bedelleri ile bunlara ilişkin ödemeler ve istikraza ait bütün işlemler her türlü vergi ve resimden muaf tutulmuştur (2067 sayılı kanun m. 55)⁴. Böylece devlet tahvillerinin sağladığı mali menfaatlerden (faiz, ikramiye v.s.) vergi alınmamaktadır (GKV m. 2261 ve ayrıca 4060 sayılı Kanun m. 506).

³ Bkz. Tebliğ m.1.

⁴ Bkz. SİNDİREN, 311 "Özel sektörde tahvil ihraç maliyeti % 15 faizli tahvillerde % 9-10 oranda olmaktadır." Ayrıca bkz. ABAÇ, s. 570.

b) Bu tahviller, kamu kurumlarının yapacakları arttırma, eksiltme ve sözleşmelerde teminat olarak kabul olunur (2067 sayılı k.m.55; 4060 sayılı k.m.2).

c) Yeniden ihraç edilen tahviller için uygulanacak faiz oranı, halen tedavülde bulunan devlet tahvillerine de uygulanır (m. 55/son).

d) Hazinece satılan milli emlak bedellerinin ödenmesinde itibari değerler üzerinden para gibi kabul olunur.

e) Devlet tahvillerinin borsaya kaydı mecburi olup⁵ kayıttan hiçbir ücret alınmaz (Menk.K.KBK.m.27).

f) Yıl içinde işlemiş faizlerinden vazgeçilmesi kaydıyla istenildiği zaman paraya çevrilebilir.

g) Anonim şirketlerle, Limited şirketlerin (banka ve sigorta şirketleri hariç TTK.nin 466. maddesi hükmüne göre yıllık kârlarından ayırdıkları yasal yedek akçelerin tamamını Devlet İç İstikraz Tahvillerine yatırmaları mecburi tutulmuştur. Hatta yasal yedek akçe karşılığı olarak alınan Devlet İç İstikraz Tahvilleri, rehin edilemeyeceği gibi, mahiyet ve biçimi ne olursa olsun hiç bir işlemde kullanılmayacağı yasağı getirilmiştir⁶ (EK: III).

Yukarıda görüldüğü üzere Devlet Tahvillerinin, sahiplerine oldukça geniş imkanlar tanınması, bunların her yıl milyarların üzerinde satın alınmalarını sağlamaktadır. Öte yandan yasal zorunluklar nedeniyle 1976 yılında Devlet Tahvillerinden 5.632,8 milyar TL. kadarı bankalar tarafından satın alınmıştır⁷. 1977 yılına dek sürekli yükselme gösteren Devlet Tahvil ihracı, bu tarihten sonra duraklama hatta düşme göstermiştir. Örneğin, 1977 de 16.217 milyar TL.olan tahvil ihracı, 1978 de 16.184 milyar TL. ne düşmüştür⁸. Buna neden olarak özel sektörde gelişen ikincil tahvil piyasası ve Devlet Tahvillerinde olan her an paraya çevrilebilme imkanının özel sektöre de garanti edilmeye başlanması gösterilmektedir⁹.

II.Belediyeler ve İl Özel İdareleri;

Kamu tüzel kişilerinin tahvil ihraç etme olanaklarını incelerken şematik bakımdan da olsa Belediyelere de değinmek gerekir. Mahalli idareler içerisinde yer alan İl Özel İdareleri, Belediyeler ve Köyler mahalli ihtiyaçları karşılayan genel karar organları halk tarafından seçilen kamu tüzel kişileridir ve görevleriyle ilgili gelir kaynakları temin ederler. 1447 sayılı Menk. ve KBHK m.4 Devlet, Vilayet ve Belediyeler tarafından çıkartılan istikrazlar, esham ve tahvillerden, m.25 ise bunların

⁵ 1447 sayılı Menk. K. KBK. m.25 "Devlet, Vilayet ve Belediyelerle hükümetin kefalet ettiği sair müesseselerin esham ve tahvilleri, Maliye Vekâletinin iş'arı üzerine borsa kotuna alınmak mecburidir. Milli ve ecnebi esham ve tahvillerin borsa kotuna alınması, borsa meclisinin kararına ve Maliye Vekilinin tasvibine bağlıdır".

⁶ 28.9.1979 tarihli RG, 32 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname m.1 ve 2.

⁷ Bkz. *İktisadi Rapor 1978*, s. 325 (Tablo 309).

⁸ Bkz. *1979 Yılı Programı*, 19.12.1978 t. ve 16494 Sayılı Mükerrer RG, 59.

⁹ *1979 yılı programı*, s. 58; s. ABAÇ, 562.

borsa kotuna alınması mecburiyetinden bahsetmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere mahalli idarelerden; İl Özel İdaresi ve Belediyeler tahvil ihraç edebilirler. Gerçekten de 1913 (1329) tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkat-i m.81/2, 131 İl Özel İdarelerinin tahvil ihracına imkan vermektedir. Ancak İl Özel idarelerinin tahvil ihracına rastlanmamıştır. Diğer taraftan 1580 sayılı Belediyeler Kanunu (m.19) Belediyelere tahvil ihraç etme yetkisini tanımıştır. Belediyeler Kanununun 19. maddesine 6124 sayılı kanunla ilave edilen 10. fıkrada imar plânına uygun olarak yapılacak tesislerde kamulaştırma bedellerinin ödenmesi için Belediyelerce tahvil çıkartılabilir. Bu tahvillerin satışı dolayısıyla Emlâk Kredi Bankasındaki hesapta biriken para haciz edilmezse de tedavülde bulunan Belediye tahvilleri bu kuralın dışındadır ¹⁰. Ancak tatbikatta Belediyelerin bu yola sık başvurmadıkları söylenebilir ¹¹. Belediyeler, bilhassa günümüzde, toplu taşımacılığı ve tüketiciyi koruyacak önlemlere tahvil ihraç ederek finansman kaynağı bulabilir. Ancak bu yolun sıkı bir kontrol altına alınması yanısıra temin edilen para ile neyin yapılacağının kesinlikle halka bildirilmesi, tahvillerin teminatlı olması gerekir. Bu hususlar tahvil sürümünü artıracaktır. Böylece beldenin ihtiyaçlarına halkın maddi yönden katkısı temin edilebilir.

III.Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT'ler):

Devlet kendi tahvil ihraç edebileceği gibi, kendisine ait olan veya iştirak ettiği teşebbüsler yoluyla da tahvil ihraç edebilir. Kamu iktisadi teşebbüslerinin ¹² önemli bir kısmını İktisadi Devlet Teşekkülleri teşkil eder ¹³. Konumuz bakımından KİT'lerin tahvil ihracı, AO tahvil ihracına benzetilebilir. Özel düzenlemeler dışında TTK'daki AO'lukların tahvil ihracı ile ilgili maddelere, KİT'lerin tahvil ihracında da uyulması gerekir ¹⁴. Çünkü bunlar iktisadi alanda özel hukuk hükümleri-

¹⁰ E. Şimşek, *Ticari Senetler*, İİD 30.10.1969, 209-210.

¹¹ Borsaya kayıtlı yalnız 1958 yılında, ihraç edilmiş 75 Mil. Belediye istikrazı tespit edilebilmiştir. Bkz. Borsa günlük resmi fiyat bülteni, 3 Mart 1977.

¹² 22 Mayıs 1964 tarih ve 468 sayılı kanun m. 4'e göre kamu iktisadi teşebbüsleri ödenmiş sermayelerinin yarısından fazlası kamu tüzel kişilerinince sağlanmış olan kurumlar ile, bu kurumların ödenmiş sermayelerinin yarısından fazlasını sağlamış oldukları diğer kurumlar ve yukarıda sayılanlardan olmamakla beraber kendilerine bazı kamu yetki ve görevleri verilmiş olup galip vasıfları bu kamu hizmetlerini yürütmek olan ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarından olmayan özel kanunlara tâbi kurumlardır.

¹³ Bkz. 12.3.1946 tarih ve 440 sayılı m.1 "İktisadi Devlet Teşekkülleriyle Müesseseleri ve İştirakleri" hakkındaki kanuna göre; iktisadi devlet teşekkülleri, sermayesinin yarısından fazlası tekbaşına veya birlikte devlete (Genel ve Katma bütçeli idarelere) ve iktisadi devlet teşekküllerine ait olup iktisadi alanda ticari esaslara göre faaliyet göstermek üzere kurulan ve teşkilat kanunlarında kuruluş, yönetim, denetim, iştiraklerin yapılması ve yönetilmesi bakımından 440 sayılı kanuna tabi olacakları belirtilen teşebbüslerdir.

¹⁴ Bkz. 440 sayılı kanun m.3.

ne göre faaliyet gösterirler. Konumuz bakımından ilkin KİT'ler içinde yer alan fakat kuruluş amaçları kamu kesiminin finansmanını temine yönelik iki kurumun tahvil ihracına özel olarak değinmek istiyoruz. Bundan sonra diğer KİT'lerdeki tahvil ihracına temas edeceğiz.

1. Devletin Finansman Amacıyla Kurduğu Kurumların Tahvil İhracı:

a) Devlet Yatırım Bankası (DYB):

Devlet kamu kesiminin finansmanını temin için hazine aracılığı ile tahvil ihraç etmesi yanında özel kurumlar kurarak da hazine kefaleti altında tahvil ihraç ettirmektedir¹⁵. DYB buna güzel bir örnektir. Sermayesinin tamamı devlete ait olan bu bankanın¹⁶ 441 sayı ve 21.3.1964 tarihli kanunu (m.8,9) sermaye ile sınırlı olmaksızın bankaya tahvil ihraç yetkisi vermektedir. Ancak Maliye Bakanlığı'nın kefaletini de öngörmektedir. Tahvillerin her tertibinin tutarı, itfa süresi, ihraç fiyatı ve faiz oranı Maliye Bakanlığının teklifi üzerine Bakanlar Kurulunca belirlenir. Diğer şartları saptama yetkisi Banka Yönetim Kuruluna aittir. Tahviller Devlet Tahvillerinin tüm hak, imtiyaz ve muafiyetlerinden istifade eder (m.8). Ayrıca bu tahviller ikramiyeli de olabilir. 7/8586 sayılı DYB tüzüğü'nün 11.maddesi ile yasanın 9.maddesi İktisadi Devlet Teşekküllerine tahvil satın alma mecburiyeti koymuştur. Buna göre Emekli Sandığı, İşçi Sigortaları Kurumu kaynaklarından, İktisadi Devlet Teşekküllerinin kredi ihtiyaçlarına tahsis edilmesi kararlaştırılan paralarla İktisadi Devlet Teşekküllerinin yatırım ve işletme ihtiyaçları üstündeki devamlılık gösteren finansman fazlalıklarının DYB tahvillerine yatırılması öngörülmektedir. Ayrıca tüzüğün 10. ve 11. maddeleri tahvillerinin yurt dışındaki gerçek ve tüzel kişilere de satılabileceğini belirtmektedir.

DYB tahvil ihracında oldukça hızlı gelişme göstermiştir. 1974 yılında 4 milyar olan tahvil ihracı 1975 yılında 8,5 milyara ve 1977 yılında ise 20 milyara varmış¹⁷. Ancak 1979 yılı programında DYB'sinin 1977 yılında satılan tahvil miktarı 15,353 milyar olarak gösterilmektedir¹⁸. 1978 yılında ise satılan tahvil miktarının 5.028 milyar azaldığı belirtilmektedir.

b) Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası (DESİYAB):

Banka Sanayi ve Teknoloji Bakanlığına bağlı bir kuruluştur¹⁹. Sermayesinin %85'i devlete, %15'i ise ortaklık şeklindeki İktisadi Devlet Teşekküllerine aittir. 13 sayılı ve 27.11.1975 tarihli DESİYAB kanunu m.5/B-1 Türk Lirası veya yabancı dövizle çıkartılacak tahvillerin miktarı, itfa süresi, ihraç fiyatı, kâr ve faiz nispetlerinin Sanayi ve Teknoloji Bakanlığının teklifi ve Maliye Bakanlığının kefaleti ve mu-

¹⁵ Bkz. 1979 yılı programı, s. 58.

¹⁶ Bkz. *T.C. Devlet Teşkilatı Rehberi*, 1976, s. 567.

¹⁷ İktisadi Rapor, 1978, s. 324 (Tablo: 307).

¹⁸ 1979 yılı programı, s. 59 (Tablo: 37).

¹⁹ Bkz. İktisadi Devlet Teşekkülleri ve ayrımları için, *T.C. Devlet Teşkilatı Rehberi*, 1976, s. 345 vd.

tabakatı ile tespit edileceğini öngörmektedir²⁰. Diğer şartların tespitini banka yönetim kuruluna bırakmaktadır. Bu tahviller ikramiyeli de olabilir. Tahviller, Devlet Tahvillerinin tüm hak ve muafiyetlerinden istifade ettirilmektedir.

2. Devletin Diğer, KİT'ler Yoluyla Tahvil İhracı:

KİT'ler içinde sermayesinin tamamı devlete ait olan DYB ve sermayesinin %85'i devletin olan DESİYAB'nın tahvil ihracı ile temin ettikleri finansman olanaklarına değinmiştik. Ancak sermayesinin tamamı devlete ait olan veya devletin iştirak ettiği ortaklık şeklindeki iktisadi devlet teşekkülleri ile sermayesine devlet ve kamu iktisadi teşebbüslerinin katıldıkları AO'lukların da²¹ tahvil ihracı yasalarca özel olarak düzenlenmiştir²². Bu düzenlemeleri üç ana grupta toplamak mümkündür: 1) Devlet tahvillerine tanınan özel muafiyetlerden yararlanma hakkı tanınmıştır. 2) Ödenmiş sermaye ile sınırlı olan tahvil ihracı mecburiyeti çoğu kez kaldırılmış, böylece sermayeleri miktarının çok üstünde tahvil ihraç edebilmektedirler. 3) Çıkarılan tahvillere ya Maliye Bakanlığı veya KİT'himayesinde olan bankalar teminat vermektedir. Örneğin, bir AO'lık olmayan Ziraat Bankası Kanununun tahville ilgili hükümlerine kısaca değinmeliyiz. 12.4.1937 tarihinde neşredilen 3202 sayılı T.C.Ziraat Bankası Kanunu m.22/4 (5389 sayılı yasa ile değişik şekline) göre sermayesinin iki katına kadar tahvil çıkartabilir ve tahvilin faizi Devlet Tahvillerininkinden aşağı olamaz. Devlet Tahvillerine tanınan muafiyetlerden istifade eder (m.22/4-e).

Buradan da anlaşılacağı üzere, gerek kamu tüzel kişisi olarak Devlet, Belediye ve İl Özel İdarelerinin ve gerekse KİT'lerin büyük çoğunluğunda özel düzenlemeler yapılmış, fakat tahvil ihracı ve şartları ile ilgili genel hükümler tespit edilmemiştir. Her kuruluşla ilgili yasa da tahvil ihracı konusunda birbirinden farklı düzenlemelerle karşımıza çıkmaktadır.

²⁰ Bkz. 1979 yılı programı, 138, m.20: "DESİYAB yurt dışında kur garantili tahvil satışı olanaklarını arayacak; bu ve diğer yollarla sağlayacağı dövizin tahsisinde önceliğe sahip olacaktır".

²¹ Bkz. Devlet ve Kamu iktisadi teşebbüsleri katılma listesi için, T.C. Devlet Teşkilatı Rehberi, 1976, s. 548 vd.

²² Örneğin, 3202 sayılı T.C. Ziraat Bankası Kanunu m.22; 4947 sayılı Türkiye Emlak Kredi Bankası Kanunu m.8; 5842 sayılı Denizcilik Bankası Kanunu m.18; 7462 sayılı Ereğli Demir Çelik Fabrikaları TAŞ Kanunu m.4; 2805 sayılı Etibank Kanunu m.3; 2262 sayılı Sümerbank Kanunu m.5; 6623 sayılı Türk Hava Yolları AO hakkındaki kanun m.6; Türkiye Vakıflar Bankası Kanununun bazı hükümlerini değiştiren 979 sayılı kanun m.2.

KAYNAKLAR

- Abaç S., "Türkiye'nin Sanayileşmesinde Bankaların Rolü," A.Ü.S.B.F., Cumhuriyet'in 50. yılında Türkiye'de Sanayileşme ve Sorunları Semineri, Ankara, 25-31 Ocak 1974.
- Yeniay İ.H., *Yeni Osmanlı Borçları*, İstanbul 1964.
- Büyükerşen Y., *İç Devlet Borçlarının Enflasyonist Etkileri*, İstanbul 1966.
- Sindiren D., *Hisse Senetleri, Tahviller ve Gerçek Değerlendirilmeleri*, A.İ.T.İ.A., 1971 C.III, s.2.
- Şimşek E., *Ticari Senetler*, Ankara.
- D.P.T., *1979 Yılı Programı*, Ankara 1979.
- T.C. Devlet Teşkilatı Rehberi*, Ankara 1976.
- Türkiye Odalar Birliği, *İktisadi Rapor*, Ankara 1978.

BAY KEYNES VE "KLASİKLER"; BİR YORUM *1

J.R. HICKS

Çevirmen: Ebru ERTAŞ¹

I.

Bay Keynes'in *General Theory of Employment*'inin eğlendirici değerinin kitabın satirik yönüyle daha da arttırıldığı en az hoşgörü sahibi bir okur tarafından dahi kabul edilecektir². Fakat pek çok okurun bu Dunciad³ karşısında şaşkınlık içinde olduğu da bir gerçektir.

Geçmişte kendilerini tevazu ile "klâsik iktisatçı" olarak tanımlayanlar, Bay Keynes'in tartışmalarını inandırıcı bulsalar dahi, Bay Keynes'in toylukluklarında inandıklarını iddia ettiği şeylere inandıklarını hatırlamakta güçlük çekeceklerdir.

* J.R. Hicks, *Econometrica*, Vol. 5, April 1937, s. 147-159.

¹ Bu makale Econometric Society'nin Oxford'ta yapılan toplantısında (Eylül, 1936) okunan ve ilginç tartışmalara neden olan bir tebliğden kaynaklanmaktadır. Söz konusu tebliğ daha sonra kısmen bu tartışmaların ışığı altında ve kısmen de Cambridge'te yapılan ek tartışmaların sonucunda değiştirilerek yeniden düzenlenmiştir.

1. Çevirmen tarafından orijinal metne eklenen dipnotları italikle yazılmıştır. Para teorisi ve makroiktisatın sık sık kullandığı araçlardan biri olan IS-LM analizi J.R. Hicks tarafından ilk defa bu makale ile iktisat literatürüne katılmıştır. Dolayısı ile bu orijinal makalenin anlaşılmasından bazı güçlüklerle karşılaşılması doğaldır. Çevirmenin okurun dikkatini çekmek istediği diğer bir nokta J.R. Hicks'in alçak gönüllü ve aynı zamanda alaycı üslubu ile ilgilidir. Çeviriye bunu yansıtabilmek için orijinal metne büyük ölçüde sadık kalmaya özen gösterilmiştir. Bu nedenle zaman zaman hissedilecek "tercüme kokusunun" anlayışla karşılanacağını ümit ederiz.

Çevirmen Bursa Üniversitesinde öğretim yardımcısıdır.

2. *General Theory of Employment (İstihdamın Genel Teorisi)* Keynes'in ünlü kitabı *The General Theory of Employment Interest and Money (İstihdam Faiz ve Paranın Genel Teorisi)*'nin kısaltılmış adıdır.
3. Onsekizinci yüzyılda İngiliz Şairi Alexander Pope tarafından alaycı bir dil ile yazılan ve zamanında yankılar uyandıran epik türde bir destan.

Hiç şüphesiz, tarihi nitelikteki şüphelerini pozitif teoriden mümkün olduğunca yararlanmalarını engelleyen bir köstek olarak karşılarında bulanlar da olacaktır.

Bu durumun ana sebeplerinden biri şüphesiz Bay Keynes'in Prof. Pigou'nun sonraki çalışmalarını ve özellikle *The Theory of Unemployment*'i tipik "Klâsik İktisat" olarak almasında bulunabilir⁴. *The Theory of Unemployment* oldukça yeni ve anlaşılması oldukça güç bir kitaptır; dolayısıyla iktisat öğretimi üzerinde henüz önemli bir etkisi olmadığı güvenle söylenebilir. Bu kitaptaki doktrinler çoğunluk için Bay Keynes'in doktrinleri kadar yeni ve yabancıdır; durum bu iken kendilerine inandıkları şeyler diye bunları göstermek sıradan iktisatçıları tam bir şaşkınlık içinde bırakmaktadır.

Örneğin Profesör Pigou'nun teorisinde şaşırtıcı boyutlara ulaşan ölçüde reel terim kullanımı vardır. Sadece kendi teorisi olan reel ücretler ve işsizlik teorisi değil fakat hemen herkesin *para* cinsinden incelemeyi tercih edeceği çeşitli problemler Profesör Pigou tarafından "ücret-malları" cinsinden incelenmiştir. Sıradan bir klâsik iktisatçının böyle bir *beceri sergilemede* payı yoktur.

Ama eğer, sıradan Klâsik İktisatçı adına biz bu problemlerin çoğunu onun *para* cinsinden araştırmayı tercih edeceğini söyleyecek olsak, Bay Keynes parasal ücret ve istihdamın klâsik bir teorisi olmadığı cevabını verecektir. Ders kitaplarında böyle bir teorinin kolaylıkla bulunamayacağı çok doğrudur. Fakat bunun tek nedeni bu ders kitaplarının çoğunluğunun kapalı bir sistem içinde nominal ücretlerdeki genel değişmelerin önemli bir problem yaratmadığı bir dönemde yazılmış olmasıdır. İktisatçıların çoğunluğunun parasal ücretler ve istihdam arasındaki ilişkinin gerçekten nasıl olduğu hakkında oldukça iyi bir fikre sahip oldukları inancından pek şüphe edilemez.

Bu şartlarda Profesör Pigou'nunkinden daha eski ve daha ilkel bir model üzerine tipik bir "klâsik" teori kurmaya çalışmak zahmete değer gibi görünmektedir. Böyle bir teori kurabilirsek ve bu teorinin Bay Keynes'in bulguları ile uyuşmayan fakat çoğunluğu kesin diye kabullendiği sonuçları verdiğini gösterebilirsek, sonuçta karşılaştırma yapmak için elimize tatmin edici bir baz geçmiş olacaktır. O zaman Bay Keynes'in getirdiği yenilikleri bir kenara iterek gerçekten uyuşmazlığa neden olan konuları ortaya çıkarmayı ümit edebiliriz.

Amacımız karşılaştırma olduğuna göre, ben tipik klâsik teorimi Bay Keynes'in kendi teorisini ortaya koyduğu biçime benzer bir biçimde düzenlemeye çalışacağım; ve ele alınan problemle yakından ilgili olmayan ikinci derecedeki karmaşıklıkları konu dışında bırakacağım. Bu nedenle her çeşit fiziki techizat miktarının sabit olarak alınabileceği bir kısa dönemle ilgilendiğimi ve emeğin homojen olduğunu varsayıyorum.

Yaptığımız diğer bir varsayım yıpranmanın ihmal edilebilir olduğu ve dolayısıyla yatırım malları çıktısının yeni yatırımlara tekabül edeceğidir. Bu sakıncalı bir basitleştirme, fakat Bay Keynes'in kullanıcı maliyeti bölümünde ortaya attığı sorunlar buradaki amaçlarımız açısından geçersizdir.

4. *The Theory of Unemployment (İşsizlik Teorisi)*.

Kişi başına nominal ücret haddinin, w veri alınabileceğini varsayarak işe başlayalım.

x , y sırasıyla, yatırım malları ve tüketim malları çıktıkları, N_x , N_y bunların üretiminde istihdam edilen insan sayısı olsun. Her endüstride kullanılan ihtisaslaşmış araç-gereç miktarı veri olduğuna göre, $x = f_x(N_x)$ ve $y = f_y(N_y)$ 'dir; f_x , f_y veri fonksiyonlardır.

M veri para miktarı olsun.

Belirlenmek istenen N_x ve N_y dir.

İlk olarak, yatırım mallarının fiat-düzeyi = bunların marjinal maliyeti = $w (dN_x / dx)$. Ve tüketim mallarının fiat-düzeyi = bunların marjinal maliyeti = $w (dN_y / dy)$.

Yatırım malları ticaretinden kazanılan gelir (yatırımın değeri, veya basitçe yatırım) = $wx (dN_x / dx)$. Buna I_x diyelim.

Tüketim malları ticaretinden kazanılan gelir = $wy (dN_y / dy)$.

Toplam gelir = $wx (dN_x / dx) + wy (dN_y / dy)$. Buna I diyelim.

Bu durumda I_x , N_x 'in I , N_x ve N_y nin verilmiş fonksiyonlarıdır. I ve I_x . belirlendikten sonra N_x ve N_y belirlenebilir.

Şimdi para talebi ile Gelir arasında belirli bir ilişkinin var olduğunu kabul eden "Cambridge Miktar Denklemi" ni varsayalım. Bu durumda, yaklaşık olarak, para talebinin sadece toplam gelire değil fakat aynı zamanda gelirin, görelî olarak daha fazla veya görelî olarak daha az ankes (balans) talebinde bulunan, kişiler arasındaki dağılımına bağlı olduğu gerçeğini bir kenara bırakarak,

$$M = k I$$

yazabiliriz. Buna göre k verilir verilmez toplam Gelir belirlenecektir.

I_x 'i belirlemek için, iki denkleme ihtiyacımız var. Bize yatırım miktarının (kapital talebi gibi bakıldığında) faiz haddine bağlı olduğu söylenmektedir.

$$I_x = C(i).$$

Bu Bay Keynes'in çalışmasında kapitalin - marjinal etkinliği olmaktadır.

Ayrıca Yatırım = Tasarruf. Ve tasarruf, faiz haddine, eğer isterseniz Gelire bağlıdır. $\therefore I_x = S(i, I)$. (Gelir zaten belirlendiğine göre özellikle istemiyorsak burada Gelire yer vermeyebiliriz.)⁵

Bunlar bir sistem olarak alındığında elimizde üç bilinmeyeni, I , I_x , i , belirlemek için üç temel denklem olacaktır,

$$M = kI, I_x = C(i), I_x = S(i, I).$$

Daha önce bulduğumuz gibi, N_x ve N_y , I ve I_x 'den belirlenebilir. Böylece toplam istihdam, $N_x + N_y$, belirlenecektir.

Bu sistemin bazı özellikleri üzerinde duralım. k ve M verildiği anda I 'nin tamamıyla belirleneceği ilk denklemden anlaşılmaktadır; bu toplam gelir doğrudan doğruya para miktarına bağlıdır demektir. Bununla beraber, genellikle, bir ölçüde tasarruf edilen gelir oranına, ve dolayısıyla üretimin yatırım ve tüketim malları ticareti arasındaki bölüşümüne bağlı olan toplam istihdamın yekten gelirden belirlenmesi ge-

5. \therefore simgesi dolayısı ile, bu nedenle anlamına gelmektedir.

rekmez. (Arz elastikliklerinin her iki ticarete de aynı olması halinde, bunlar arasındaki talep kayması N_x ve N_y ' de telâfi edici bir hareket yaratacak ve neticede toplam istihdamda bir değişme olmayacaktır).

Yatırım yapma uyarısındaki bir artış (yani bizim $C(i)$ olarak yazdığımız kapitalin marjinal etkinliği eğrisinin sağa doğru hareketi) faiz haddini yükseltecek ve tasarrufu etkileyecektir. Tasarruf miktarı artarsa, yatırım miktarı da artacak; emek, yatırım ticaretinde daha çok, tüketim ticaretinde daha az istihdam edilecektir; bu yatırım ticaretindeki arz elastikliği tüketim-malları ticaretindekinden büyükse toplam istihdamı arttıracak tersi halde azaltacaktır.

Para arzındaki bir artış, toplum harcamalarını ve ödünç vermelerini gelir kâfi derecede yükselerek k 'yi önceki düzeyine getirinceye kadar arttıracığı için, toplam geliri mutlaka arttıracaktır. Gelirdeki artma hem tüketim malları hem de yatırım malları yapımındaki istihdamı artırma eğiliminde olacaktır. İstihdam üzerindeki toplam etki bu endüstrilerin genişlemeleri arasındaki orana; ve, toplumun tasarruf etmeyi istediği, aynı zamanda faiz haddini de yöneten; gelirlerindeki artışın oranına bağlıdır.

Buraya kadar nominal ücret haddini veri kabul ettik; yalnız k 'yi ücret düzeyinden bağımsız varsaydığımız sürece bu problemle ilgili hiç bir zorluk söz konusu değildir. Nominal ücret haddindeki bir yükselme zorunlu olarak istihdamı azaltacak ve reel ücretleri arttıracaktır. Zira değişmeyen nominal gelirin daha yüksek fiat düzeyinde aynı miktar mal almaya devam etmesi olanaksızdır; ve fiat düzeyi yükselmedikçe, mal fiyatları marjinal maliyetlerini karşılayamaz. Dolayısı ile istihdamda bir düşme olması gerekir; istihdam düştükçe emek cinsinden marjinal maliyetler azalacak ve dolayısı ile reel ücretler yükselecektir. (Nominal ücretlerdeki bir değişmeye her zaman için reel ücretlerdeki, aynı oranda olmasa da, aynı yönde bir değişme eşlik edeceğine göre, eğer reel ücretler cinsinden çalışılmak tercih ediliyorsa hiç bir kayba uğranmayacağı gibi muhtemelen bazı avantajlar dahi söz konusu olacaktır. Doğal olarak "Klâsik iktisatçılar" bu yolu tutmuşlardır).

Kanımcı elimizdeki teorinin tutarlılığı ve tanınan bir grup iktisatçının ileri sürdüğü görüşlere uygunluğu konusunda fikir birliğine varılabilir. Bu teoriye dayanarak istihdamı doğrudan doğruya enflasyonla arttırmayı başarabilirsiniz fakat; bu politikayı benimseyip benimsememe kararınız yine de sizin nominal ücretler üzerindeki muhtemel tepkiye ve aynı zamanda — ulusal düzeyde — uluslararası standart hakkındaki görüşlerinize dayanır.

Tarihi açıdan bu teori her ne kadar gerçekten Ricardgil olmasa da Ricardo'ya kadar uzanır; bu muhtemelen aşağı yukarı Marshall'ın benimsediği teoridir. Yalnız Marshall ile birlikte teori üzerinde önemli ilerlemeler kaydedilmeye başlanmış; Marshall'dan sonra gelenlerce daha da geliştirilmiştir. Bay Keynes'in yaptığı, teoriye kaydedilen gelişmelere büyük ölçüde ağırlık vererek bunların orijinal teoriyi hemen hemen tanınmaz hale getirmesine müsaade etmektir. Şimdi bu gelişmeyi izleyelim.

II.

Az önce tasvir ettiğimiz "klâsik" teori gibi bir teori endüstriyel dalgalanmalar analizine uygulandığında çeşitli yönlerden güçlüklerle karşılaşır. Bir ticari dalgalan-

ma sırasında toplam nominal gelirin büyük değişmeler geçirdiği açıktır, ve klâsik teori bunları sadece M ve k 'deki değişmeler, ya da üçüncü ve son bir alternatif olarak bölüşümdeki değişmelerle açıklamaktadır.

(1) En basit ve bariz olan ve büyük ölçüde güvenilen M' deki değişmelerdir. Bir ticari dalgalanma sırasında M' de izlenen değişmeler bankalar kanalı ile ortaya çıkan değişmelerdir ve bunlar banka ödünç vermelerindeki değişmelerdir; eğer bunlara dayanacaksa banka parası arzı ve faiz haddi arasındaki bağlantıyı acilen açıklamamız şarttır. Bu, bankaları, parayı harcamaktansa ödünç verme eğilimi ağır basan kişiler gibi düşünerek yapılabilir. Bankaların söz konusu eğilimi ilk plânda faiz haddini düşürecek ve ancak ondan sonra paranın harcama yapanların eline geçmesiyle fiyat ve gelirleri yükseltecektir. "Yeni para veya paradaki artış özel kişilere değil bankacılık merkezlerine gider; ve böylece ilk aşamada ödünç verenlerin borç verme arzusunu arttırarak iskonto haddini düşürür. Daha sonra fiyatları yükseltir dolayısıyla da iskontoyu artmaya meylettirir."² Bu ifadedeki tatminkârlık yüzeyseldir; zira bu işlem hakkında daha güvenilir bir hesap çıkarmaya teşebbüs ettiğimiz anda güçlükle karşılaşacağımız kesindir. Faiz haddinde veri bir düşmeyi sağlamak için gerekli para miktarını ne belirler? Düşük haddin geçerli olacağı zaman süresini ne tayin eder? Bunlar yanıtlanması kolay sorular değildir.

(2) k 'deki değişmelere dayandığımız sürece bir noktaya kadar çalışmamızı rahatlıkla sürdürebiliriz. k 'deki değişmeler güven duygusundaki değişmelere bağlanabilir ve iyimserliği, ankeslerde (balanslarda) bir azalmayı teşvik ettiği için ekonomik hayattaki canlılık dönemi fiyat yükselişlerinin nedeni olarak kötümserliği ve kuşkuyu, ankeslerde (balanslarda) bir artışı teşvik ettiği için ekonomik durgunluk dönemi fiyat düşüşlerinin nedeni olarak kabul etmek gerçekçi bir davranıştır. Fakat bu adımı attığımız anda k 'nin bağımsız değişken olma statüsünden çıkarak temel denklemlerimizde yer alan diğer değişkenler tarafından etkilenebilir bir duruma gelip gelmediğini sormak çok doğal olmaktadır.

(3) Bu son görüş daha katıksız teorik karakteri olan diğer bir görüş tarafından kuvvetle desteklenmektedir. Pür değer teorisine göre elinde para stoğu bulunan bir kişinin doğrudan doğruya yaptığı feragat faizden vaz geçmez; ve marjinal prensibin bu alanda hiç işlemediğine inanmak güçtür. Lavington'un dediği gibi: (Bir bireyin) para biçiminde elinde bulundurduğu kaynakların miktarı, bu biçimde tutulan her para ünitesinin ona sağladığı kolaylık ve emniyet, marjinal para ünitesinin tüketilebilen şeylere harcanmasından sağlanan tatmine ve aynı zamanda net faiz hadine eşit olacak şekilde belirlenecektir³.

Para talebi faiz haddine bağlıdır! Sahne Bay Keynes için hazırdir.

Klâsik teorisinin üç denklemine karşı,

$$M = kI, I_x = C(i), I_x = S(i, I),$$

² Marshall, *Money Credit and Commerce*, s. 257.

³ Lavington, *English Capital Market*, 1921, s. 30. Ayrıca bakınız Pigou, "The Exchange-value of Legal-tender Money," *Essays in Applied Economics*, 1922, ss. 179-181.

Bay Keynes üç denklemlerle başlar,

$$M = L(i), I_x = C(i), I_x = M(I).$$

Bunlar iki yönden klâsik denklemlerden farklılık gösterirler. Bir yanda para talebinin faiz haddine bağlı olduğu görülür (Likidite tercihi). Öte yanda, faiz haddinin veri gelirden tasarruf edilen miktar üzerinde mümkün olabilecek herhangi bir etkisi ihmal edilmiştir. Bu her ne kadar üçüncü denklemin, ilginç hünürleri olan, çoğaltan denklemi haline gelmesi demekse de bu ikinci gelişim sadece bir basitleştirme ve netice olarak önemsizdir⁴. Meselenin can damarı likidite tercihi doktrindir.

Artık para miktarı tarafından belirlenen gelir değil faiz haddidir. Kapitalin marjinal etkinliği eğrisine karşı konulduğunda faiz haddi yatırımın değerini belirler; bu da çoğaltan ile geliri tayin eder. İstihdam hacmi ise (veri ücretlerinde) yatırımın değeri ve tasarruf edilmeyerek tüketim mallarına harcanan gelir tarafından tayin edilecektir.

Yatırım yapma güdüsündeki ve tüketim meylindeki bir artış, faiz haddini yükseltmeden sadece istihdamı arttırma eğiliminde olacağı şeklindeki şaşkıncu bir sonuç veren bu denklemler sistemidir. Buna rağmen ve tartışmaların oldukça geniş bir kısmının bu sistem, ve sadece bu sistem çerçevesi içinde yapılmasına karşın *bu Genel Teori değildir*. Buna, dilersek, Bay Keynes'in *özel teorisi* diyebiliriz. Genel teori anlaşılacağı gibi daha ortodoks bir şeydir.

Lavington ve Profesör Pigou gibi Bay Keynes de sonunda para talebinin sadece bir tek değişken tarafından - faiz haddi bile olsa - belirlenebileceğine inanmamaktadır. Bay Keynes faiz haddine Lavington ve Pigou'dan daha fazla ağırlık vermesine rağmen ne onun ne de diğerleri açısından faiz haddi düşünülmesi gereken tek değişken değildir. "Spekülatif motif" e ne kadar ağırlık verirsek verelim "işlem" motifi de her zaman için işin içine girmelidir.

Sonuçta Genel Teori olarak elimizde olan şudur:

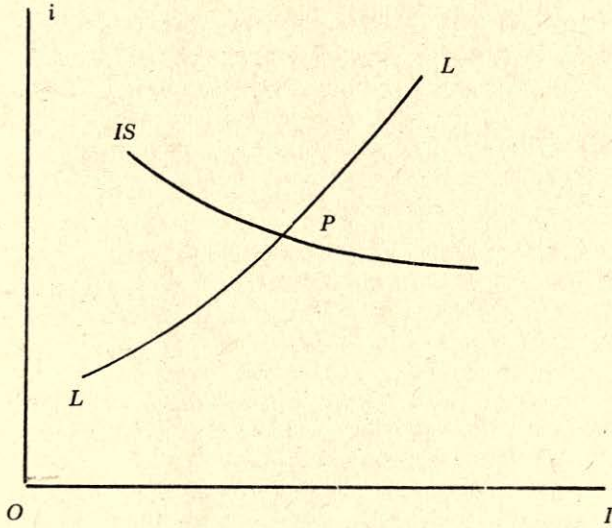
$$M = L(I, i), I_x = C(i), I_x = S(I).$$

Bu düzeltmeden sonra, Bay Keynes büyük bir adım atarak Marshallgil ortodoksiye dönüş yapmakta ve kendi teorisi düzeltilmiş, ve tutarlı hale getirilmiş, Marshallgil teorilerden ayırd edilemez hale gelmektedir; daha önce gördüğümüz gibi Marshallgil teoriler yeni değildir. Gerçekten bunlar arasında herhangi bir fark var mıdır yoksa bütün mesele kuru gürültüden mi ibarettir? Bunu bir diagrama baş vurarak görmeye çalışalım (Şekil: 1).

⁴ Eğer aşağıdaki denklemler ele alınırsa bu kolayca görülebilecektir

$$M = kI, I_x = C(i), I_x = S(I)$$

bunlar Bay Keynes'in yaptığı iki değişiklikten sadece ikincisini içermektedir. Üçüncü denklem bu haliyle bir çoğaltan denklemidir yalnız çoğaltanın kanatları kırılmıştır. Zira I hâlâ M'ye bağlıdır ve tasarruf etme arzusu veya para miktarı arttırılmaksızın yatırımı arttırmak imkânsızdır. Bu şekilde yaratılan sistem birkaç yıl önce "Hazine'nin Görüşü" olarak adlandırılan sistemin aynıdır. Fakat Likidite Tercihi bizi "Hazine'nin Görüşü"nden "Genel İstihdam Teorisi"ne taşımaktadır.

Şekil: 1

İlk denklem, $M = L(I, i)$, bize veri bir para miktarı karşısında Gelir (I) ve faiz haddi (i) arasındaki ilişkiyi verir. Bu yukarı doğru eğimli bir eğri (LL) olarak çizilebilir, çünkü gelirdeki bir artış para talebini yükseltme ve faiz haddindeki bir artış para talebini azaltma eğiliminde olacaktır. Ek olarak, ikinci iki denklem birlikte ele alındığında bize Gelir ve faiz arasındaki diğer bir ilişkiyi verir. (Kapitalin-marjinal-etkinliği eğrisi veri herhangibir faiz haddinde yatırımın değerini belirler, ve çoğaltan (çarpan) tasarrufları yatırım değerine eşit için gelir düzeyinin ne olması gerektiğini bize söyler). Bu şekilde tasarrufu yatırıma eşit kılmak için Gelir ve faiz arasında korunması gerekli ilişkiyi gösteren IS eğrisi çizilebilir.

LL ve IS eğrilerinin keşişme noktası olan P'de Gelir ve faiz haddi şimdi birlikte belirlenmektedir. Aynen modern arz ve talep teorisindeki fiyat ve çıktının birlikte belirlenmesinde olduğu gibi, bunlar da birlikte belirlenmektedir. Gerçekten, bu açıdan, Keynes'in yeniliği ile marjinalistlerin yeniliği arasında çok yakın bir paralellik vardır. Emek değer teorisinin çıktı olmaksızın fiyatı belirleme denemesinde olduğu gibi, miktar teorisi de faiz olmaksızın geliri belirlemeyi denemektedir; bunların daha yüksek derecede karşılıklı bağımlılığı tanyan teorilere yer vermesi kaçınılmaz idi.

III.

Eğer bu "Genel Teori" ise, nasıl oluyor da Bay Keynes yatırım daha fazla özendirildiğinde faizin artmayacağı görünüşü ileri sürebiliyor? Kapitalin-marjinal-etkinliği eğrisindeki bir artışın IS eğrisini yükselteceği ve bu şekilde Gelir ve istihdamı arttırırken, aynı zamanda, faiz haddini de arttıracığı diyagramımızdan açıkça görülmektedir.

Bu bizi, birçok yönden, Bay Keynes'in kitabındaki en önemli noktaya yöneltmektedir. Veri bir para arzının sadece Gelir ve faiz arasındaki belirli bir (bizim LL

ile ifade ettiğimiz) ilişkiyi belirlediğini değil fakat aynı zamanda bu ilişkinin (eğrinin) biçimi hakkında da bazı şeyler söylemek mümkündür. Muhtemelen, eğri solda hemen hemen yatay ve sağda dikey olma eğiliminde olacaktır. Bunun nedeni (1) faiz haddinin (her ne kadar Bay Keynes bu noktayı vurgulamıyorsa da) altına düşme ihtimali pek zayıf olan bir minimuma ve (2) veri para miktarı ile finanse edilebilecek gelir düzeyinin bir maksimuma sahip olmasıdır. İstersek eğrinin bu limitlere asimptotik olarak yaklaştığını düşünebiliriz (Şekil: 2).

Bu nedenle, eğer *IS* eğrisi epey sağda yer alıyorsa (güçlü bir yatırımı özendirme veya kuvvetli bir tüketim meyli sonucu), *P* kesinlikle eğrinin yukarı doğru eğimli bölümü üzerinde yer alacak ve klâsik teori son Marshallgillerin yaptığı ufak çaptaki düzeltmelerden başka birşeye gerek duymaksızın bu durumu iyi bir şekilde tahmin edecektir. Klâsik teoride olduğu gibi yatırım özendirmedeki bir artış faiz haddini yükseltecek fakat aynı zamanda geliri ve dolayısı ile yatırımı artırma gibi etkilere sahip olacaktır. 1936'da kamu hizmetleri konusunda ılımlı bir inanca sahip olan tek Cambridge iktisatçısı Bay Keynes değildir. *P* noktasının *LL* eğrisinin solunda yer alması halinde Bay Keynes'in özel teorisi geçerli olur. Böyle bir durumda kapitalin marjinal etkinliği eğrisindeki bir artış sadece istihdamı arttıracak ve faiz haddini yükseltmeyecektir. Klâsik dünya ile ilişkimiz tamamen kesilmiştir.

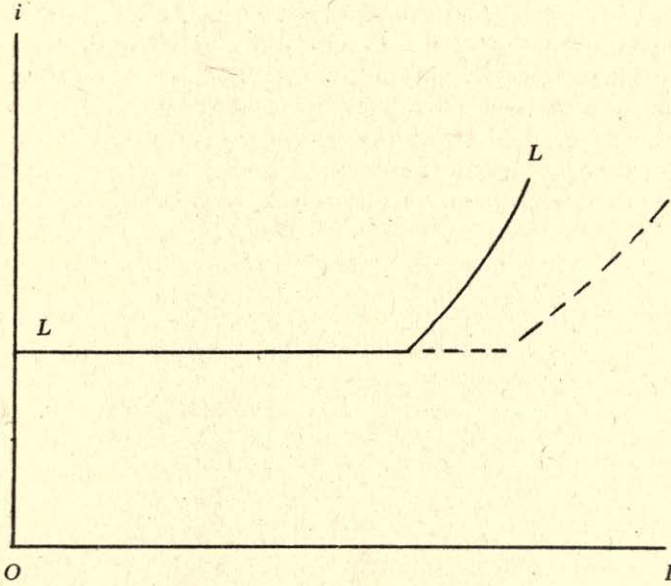
Bu şekilde, sözkonusu minimumun gösterilmesi büyük önem kazanmaktadır. Bunun ispatını çok önemli olduğu için, Bay Keynes'in kabul ettiği şekilden farklı bir biçimde yeniden ifade etmeye çalışacağım⁵.

Parayı elde bulundurmanın maliyeti ihmal edilebilirse, faiz haddinin sıfırdan büyük olmadığı durumlarda parayı elde tutmak her zaman için ödünç vermekten daha kârlı olacaktır. Sonuç olarak faiz haddinin her zaman pozitif olması gerekir. Uç halinde, en kısa kısa-vade haddi hemen hemen sıfır olabilir. Fakat eğer durum böyle ise, uzun-vade haddinin üzerinde olması gerekir, çünkü uzun haddin ödünç süresinde kısa haddin yükselme olasılığı için riziko payını içermesi, ve ek olarak kısa haddin sadece yükselme olasılığının fakat düşemeyeceğinin unutulmaması gerekir⁶. Bu uzun vadeli haddin, sadece geçerli olduğu süre içinde gerçekleşmesi ihtimal dahilinde olan kısa vadeli hadlerin bir çeşit ortalaması olması anlamına değil, fakat aynı zamanda bu ortalamanın cari kısa dönem haddinin üzerinde bir düzeyde olması gerektiği anlamına gelmektedir. Düşünülmesi gereken daha da önemli bir risk uzun vadeli borç verenin kararlaştırılan ödeme gününden daha önce nakit istemesi ve, eğer bu arada kısa had yükselmişse, küçünsemeyecek bir kapital kaybına uğrayabilmesidir. Bay Keynes'in "spekülatif motifi" nin kaynağı budur ve süresi belirlenmemiş

⁵ Keynes, *General Theory*, ss. 201-202.

⁶ Toplumun çok düşük kısa hadde alışarak böyle bir rizikodan fazla etkilenmeyeceği tasavvur edilebilir, fakat bu pek olası değildir. Zira kısa had ya ticaret geliştiği ve gelir büyüdüğü için; veya ticaret kötülediği likidite arzusu arttığı için yükselir. Her iki ihtimali de ortadan kaldıracak kadar elastik bir parasal sistemin düşünülebilirliğinden şüphe ederim.

ödünçler için haddin (Keynes'in düşündüğü tek faiz haddi) sıfırın pek yakınına düşmemesini garantilemektedir⁷.

Şekil: 2

Faiz haddi için belirtilen bu minimumun sadece bir *LL* eğrisine (belirli bir para miktarına göre çizilmiş) değil herhangi bir benzerine uygulanabileceğine dikkat edilmelidir. Para arzı artırıldığında, *LL* eğrisi sağa kayar (Şekil: 2'deki noktalı eğri gibi), fakat eğrinin yatay kısımları hemen hemen aynıdır. İşte, yine, klâsik teoriyi aksatan diagramın solundaki bu karamsarlıktır. Eğer *IS* eğrisi sağda yer alıyorsa o zaman para miktarını artırarak gerçekten istihdamı artırabiliriz; fakat *IS* in solda olması halinde bunu yapamayız; basitçe parasal araçlar faiz haddini daha aşağıya düşüremezler.

Bu nedenle General Theory of Employment Depresyon İktisadıdır.

⁷ Buna rağmen faiz hadleri sisteminin açıklanabilmesi için "spekülatif motif"ten daha fazlasına ihtiyaç vardır. Tüm kısa vadeli hadlerin en kısasının marjinde, para ve böyle bir kıymetli evrak arasındaki nisbi değerlemeye eşit olması gerekir; bir kıymetli evrağın daha düşük bir değerde olmasının temel nedeni para tutmanın sağladığı "kolaylık ve güven"dir, güçlük muhtemelen istenildiği anda elde nakit bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Önemli olan kıymetli evrağı iskonto ettirme olanağına sahip olmanızdır yoksa zorda kalıpta uygun olmayan şartlarda iskonto ettirme imkanını bulmanız değil. Burada ağır basan "spekülatif motif" değil, "ihtiyat motifi"dir. Kısa ve uzun hadler arasındaki fark sorununa gelindiğinde iskonto hadleri yeniden büyük önem kazanmaktadır.

IV.

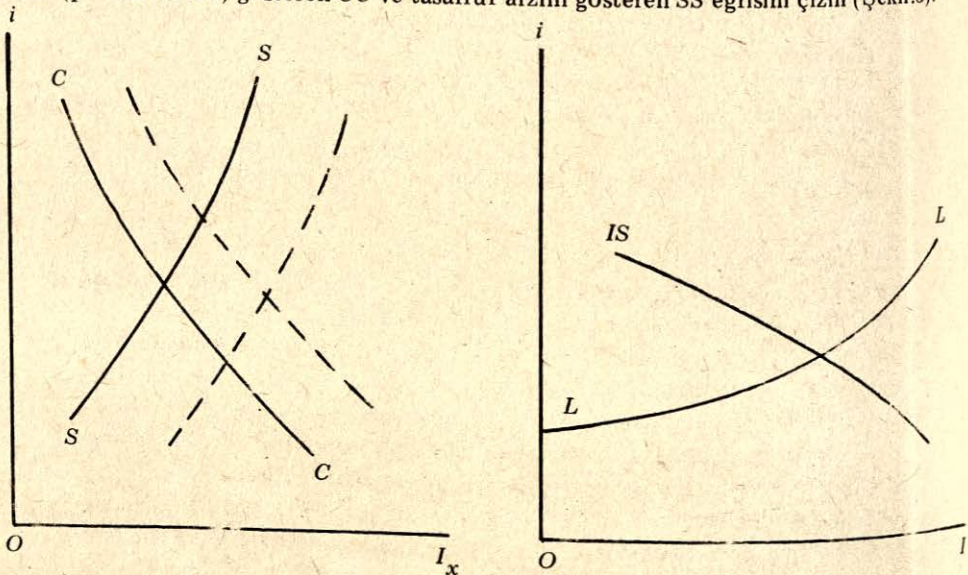
Bay Keynes ve "Klâsikler" arasındaki ilişkiyi açıkça ortaya koymak için küçük bir araç icad ettik. Henüz bu aracın sağlayacağı tüm yararlar incelenmemiştir, bu nedenle söz konusu aracı bir kere de kendi başına kullanarak tartışmamızı sonuçlandıralım.

Kullandığımız araç Bay Keynes'in kendi açıklamalarında yapmak zorunda kaldığı bazı basitleştirmeleri yapmayı gereksiz kılmaktadır. Üçüncü denklem eksik olan i 'yi yeniden yerleştirerek faiz haddinin tasarruf üzerinde yapabileceği muhtemel herhangi bir etkiyi göz önüne alabiliriz; ve çok daha önemlisi, ikinci denklemde oldukça şüpheli görünümü olan yatırımın sadece faiz haddine bağlı olması sorununu tekrar gündeme sokabiliriz. Eğer teori gerçekten genel olursa, matematiksel şıklık I ve i nin her üç denklemde bulunmasını önerir. Neden I ve i aşağıdaki yerlerinde olmasın:

$$M = L(I, i), I_x = C(I, i), I_x = S(I, i) ?$$

İkinci denklemde Gelir sorusunu ortaya attıktan sonra buna burada yer verilmesi için çok tutarlı bir neden olduğu açıktır. Bay Keynes her şeyi "ücret-üniteleri" cinsinden ölçme yöntemi sayesinde bunu sistem dışında bırakabilmiştir, bu Bay Keynes'in nominal ücretler düzeyinde bir değişme olduğu zaman kapitalin marjinal etkinliği eğrisinde değişmeye müsaade ettiği fakat Gelirdeki diğer değişmelerin eğride, hiç değilse aynı süratle, bir değişiklik yaratmayacağı inancını gösterir. Bu ayırım neden yapıyor? İstihdam artışından kaynaklanarak ortaya çıkan tüketici mallarına yönelik bir talep artışının, hiç değilse talep artışının devamlılığına bir bekleyişin gelişmesiyle birlikte, yatırım artışını özendirici olacağını düşünmek için yeter sebep vardır. Durum böyle ise, hernekadar I 'nin kapitalin marjinal etkinliği üzerindeki etkisinin düzensiz olacağı kabul edilse de, ikinci denklemde I ye yer vermemiz gerekir.

Artık Genelleştirilmiş Genel Teori şu şekilde biçimlendirilebilir. İlk olarak toplam nominal geliri veri alın. Bu veri gelir düzeyi için kapitalin marjinal etkinliğini (parasal olarak) gösteren CC ve tasarruf arzını gösteren SS eğrisini çizin (Şekil:3).

Şekil: 3

Bu eğrilerin kesişme noktası veri gelir düzeyinde tasarrufu yatırıma eşitleyen faiz haddini belirleyecektir. Buna "yatırım haddi" diyebiliriz.

Gelir yükselirse *SS* eğrisi ve bir olasılıkla *CC* eğrisi sağa kayacaktır. *SS*'nin *CC*'den daha fazla kayması halinde, yatırım faiz haddi düşecek; *CC*'nin *SS*'den daha fazla kayması halinde ise yükselecektir. (Düşme ve yükselmenin ne kadar olacağı *CC* ve *SS* eğrilerinin elastikliklerine bağlıdır.)

Şimdi *IS* eğrisi (diğer diagramda gösterilen) gelir ve bununla uyumlu olan yatırım faiz haddi arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Bunun (daha önce yaptığımız gibi) Gelir ve "nominal" faiz haddi arasındaki ilişkiyi gösteren bir *LL* eğrisi ile bir araya getirilmesi gerekir; yalnız *LL* eğrimizi artık biraz genelleştirmemiz mümkündür. Daha önce olduğu gibi para arzını veri alacak yerde, para otoritelerinin bir noktaya kadar yalnızca bir noktaya kadar, faiz haddinin yükselmesine müsaade etmekte yeni para yaratmayı tercih edecekleri bir parasal sistemin geçerli olduğunu varsayabiliriz. Bu şekilde genelleştirilmiş *LL* eğrisi- elastikliği parasal sistemin (normal parasal anlamda) elastikliğine bağlı olacak şekilde- yavaş yavaş yukarıya doğru yükselen bir meyil gösterecektir.

Daha önce olduğu gibi Gelir ve faiz haddi *IS* ve *LM* eğrilerinin kesiştiği — yatırım faiz haddinin nominal hadde eşit olduğu — noktada belirlenecektir. Yatırım yapma güdüsündeki veya tüketim meylindeki herhangi bir değişme *IS* eğrisini, likidite tercihi veya parasal politikada izlenecek herhangi bir değişme *LL* eğrisini kaydıracaktır. Böyle bir değişimin sonucu olarak, eğer yatırım haddi parasal haddin üzerine çıkmışsa Gelir yükselmeye, aksi halde, düşmeye balayacak; gelirdeki bu yükselme veya düşme eğrilerin elastikliğine bağlı olacaktır⁸.

Bu şekilde genelleştirildiğinde, Bay Keynes'in teorisi Wicksell'inkine çok benzemeye başlar ki bunun şaşılacak yanı yoktur⁹. Gerçekten Wicksell'in biçimlendirmesine kesinlikle uyan bir özel hal mevcuttur. Gelirdeki artışın nominal ücretlere derhal bir artış getirmesi anlamında "tam istihdam" var ise; *CC* ve *SS* eğrilerinin aynı ölçüde sağa kayması mümkündür, bu durumda *IS* eğrisi yataydır (Böyle bir ihtimalin olmaması söz konusu olmadığı için mümkündür dedim, gerçekte, ücret düzeyinde bir yükselme ücretlerin ilerde yeniden yükseleceği inancını yaratabilir, o zaman *CC* muhtemelen *SS*'den daha fazla kayacağı için *IS* yukarıya doğru meyilli olacaktır). Nasıl olursa olsun, eğer *IS* eğrisi yatay ise, elimizde mükemmel bir Wicksellgil yapı var demektir¹⁰; bu durumda gerçek sebeplerle belirlendiği düşünün-

⁸ $C(I, i) = S(I, i)$, olduğuna göre

$$\frac{dI}{di} = - \frac{\partial S/\partial i - \partial C/\partial i}{\partial S/\partial I - \partial C/\partial I}$$

Yatırım tasarruf piyasası $\partial S/\partial i + (-\partial C/\partial i)$ pozitif olmadıkça istikrarlı olmayacaktır. Kanaatimce bu şartın gerçekleştiğini varsayabiliriz. $\partial S/\partial i$ pozitif, $\partial C/\partial i$ negatif, $\partial S/\partial I$ ve $\partial C/\partial I$ pozitif (en olası hal) ise, *CC* ve *SS* eğrilerinin elastiklikleri arttıkça ve $\partial C/\partial I$ oransal olarak $\partial S/\partial I$ 'ya göre büyüdükçe *IS* eğrisinin daha elastik olacağını söyleyebiliriz. $\partial C/\partial I > \partial S/\partial I$ olduğunda *IS* eğrisi yukarıya doğru eğimlidir.

⁹ Cf. Keynes, *General Theory*, s. 242.

¹⁰ Cf. Myrdal "Gleichgewicht sbegriff," *Beitrage zur Geldtheorie*, ed. Hayek.

lebilecek yatırım haddi Wicksell'in *doğal haddi* olmaktadır; parasal sistemin tam elâstik olması halinde nominal had *doğal haddin* altında saptanmışsa kümülatif bir enflasyon; üzerinde saptanmışsa kümülatif bir deflasyon vardır.

Bunun sadece özel bir hal oduğu artık görülmüştür; kurduğumuz yapıyı çok daha geniş ihtimalleri göz önüne almak için kullanabiliriz. Önemli ölçüde işsizliğin olması halinde büyük bir ihtimal ile $\partial C / \partial I$ oldukça küçük olacaktır, bu durumda *IS*'nin eğiminin aşağıya doğru olacağına kesin gözü ile bakılabilir. İşte bu Bay Keynes'in fazlasıyla ilgilendiği Durgunluk İktisadıdır. Fakat kişinin, bekleyle- rin heyecanını kaybettiği bir zamanda ufak bir enflasyonist eğilimin bunu kolaylık- la ateşleyebileceği diğer şartların da olabileceği izlenimini edinmemesi olanaksızdır. Bu durumda $\partial C / \partial I$ büyük olabilir ve Gelirdeki bir artış yatırım faiz haddini *yükseltebilir*. Bu şartlar altında veri *herhangi* bir nominal hadde istikrar yoktur; ve ancak tam elastik olmayan bir parasal sistem - yükselen bir *LL* eğrisi - durumun ta- mamen kontrolden çıkmasını engelleyebilir.

Şu halde, bunlar çatıyı oluşturan araçlarımızdan sağlıyabileceğimiz şeylerin bir kaçıdır. Herne kadar Bay Keynes'in benzer çatısının biraz genişletilmiş olduğu iddia edilse bile, bu büyük ölçüde yontulan gereksinimi olan bir yapıdır. Özellikle "Gelir" kavramı üzerine insafsızca yüklenilmiştir; eğrilerimizin çoğu gelirin dağılı- mı ve büyüklüğü hakkında birşey söylenmedikçe belirlenemezler. Gerçekten bun- ların ifade ettiği fiyat sistemi ve faiz hadleri sistemi arasındaki ilişki gibi bir şeydir; ve bunu bir eğriye yansıtamazsınız. Ayrıca, değer kaybı ile ve ele alınan işlemin za- manlanması ile ilgili çeşitli sorular ihmal edilmiştir.

Genel İstihdam Teorisi yararlı bir kitaptır; fakat Dinamik İktisadın ne başlan- gıcı ne de sonudur.

PARA TEORİSİ VE KEYNESGİL İKTİSAT*

Harry G. JOHNSON

Çevirmen: Sacit ERTAŞ^{1,2}

Para Teorisinin kapsamı nedir? Teori ne ile ilgilenmektedir? Bunlar bizi doğrudan Keynesgil devriminin kalbine götüren sorulardır. Keynesgil devrimden önce para teorisinin temel ilgi alanı fiyat düzeyi teorisi ve fiyatlar genel düzeyinin belirlenmesinden oluşuyordu. Fiyat düzeyi ile ilgili ayrıca iktisadi dalgalanmalar sorusu vardı. Artan fiyatların geliri rantiyelerden müteşebbislere yeniden dağıtma, kâr bekle-yişlerini arttırma ve yatırımları uyarma etkileri olduğundan bu dalgalanmalar ile fiyat düzeyindeki hareketler birbiri ile bağlantılı idi. Keza, düşen fiyatların geliri müteşebbislerden rantiyelere yeniden dağıtma, kâr bekle-yişlerini azaltma ve yatırımları caydırma etkileri vardı.

Klasik para teorisinin iktisadi dalgalanmalar aracılığı ile tesadüfen teori içine giren istihdam düzeyi ile doğrudan ilgilenmediği gözlenmektedir. Klâsik teorisyenler ücretlerdeki ve fiyatlardaki esneklik sonucu ortaya çıkan tam istihdama yönelik bir eğilimi varsaymakta ve işsizliği ücretlerin ve fiyatların rijitliğine atfetmekteydiler. Keynesgil görüşü savunan bazı iktisatçıların iddiasının aksine, klâsik iktisatçıların otomatik istihdamı varsaymadıklarını belirtebiliriz. Klâsiklerin sisteminde tam istihdam ücret-fiyat esnekliğinden türetilmektedir. Öte yandan, klâsikler ücret-fiyat esnekliğinin istihdam üzerindeki etkilerini-Keynesgillerin gösterdiği gibi yeterince araştırmamışlar ve tek bir mal veya faktör analizini ekonominin bütününe yanlış bir şekilde uygulamışlardır.

Keza, klâsik teori parasal faktörler tarafından değil de reel faktörlerce belirlendiğini ileri sürdüğü faiz haddi teorisini doğrudan incelememiştir. Bununla birlikte, klâsik teorisyenler fiyat eğilimlerini ve dalgalanmalarını açıklamak için parasal güçleri — reel ve piyasa faiz haddi arasındaki ayrılığın etkileri ile ilgili herkesçe bilinen analiz biçiminde olduğu gibi — gözönüne almışlardır.

* Harry G. Johnson, "Monetary Theory and Keynesian Economics", *Pakistan Economic Journal*, VIII, no. 2, June 1958, 56-70; yeniden basım: Harry G. Johnson, *Money, Trade and Economic Growth*, Unwin University Books, 1968 Chap. 5, 107-125.

1. Orijinal metne çevirmen tarafından eklenen açıklayıcı nitelikteki dipnotları itafile yazılmıştır.
2. Çevirmen Bursa Üniversitesi'nde öğretim yardımcısıdır.

Özetle, klâsik teori temel olarak fiyat düzeyinin belirlenmesi ve ekonomik dalgalanmalarla uğraşmakta, istihdam düzeyi ve faiz teorisi ile doğrudan ilgilenmemektedir. Keynesgil devrimin özü, istihdam düzeyinin para teorisinin temel konusu olduğunu vurgulaması, faiz haddinin belirlenmesinin özellikle parasal bir problem olduğunu ileri sürmesi ve bu şekilde para teorisinin inceleme alanını kaydırmasıdır.

Keynesgil teoride, parasal güçler denge faiz haddini etkilemekte ve klâsik teoriye olduğu gibi sadece dengesizlik dönemlerinde geçici bir etki yaratmamaktadır. Öte yandan, Keynesgil teoride, fiyat düzeyi teorisi ne daha az önemli bir rol verilmıştır. Keynes (tüm değişkenleri ücret birimleri cinsinden ölçerek) parasal ücret düzeyini veri olarak almakta ve kapalı bir ekonomi varsaymaktadır. Bu varsayım altında fiyat düzeyindeki bir değişimin sadece üç nedeni olabilir: İstihdam düzeyinde bir değişim, ücret biriminde bir değişim ve üretim tekniğinde bir değişim. Bu üçünden, Keynes verimlilikteki değişim ile ilgilenmemiştir, ücret biriminin ölçü birimi olarak kullanılması fiyat düzeyindeki değişimlerin nedeni olarak geriye sadece istihdam düzeyindeki değişimleri bırakmaktadır.

Fiyat düzeyi teorisine daha az önemli bir rol vermeye ilaveten, Keynes ayrıca ekonomik dalgalanmaları tablodan hemen hemen tamamen çıkarmıştır. Keynesgil kavramlar daha sonra iktisadi dalgalanmaların ve konjonktürlerin mekanizmasına büyük ölçüde ışık tutan araçları sağlamasına karşın, teori, Keynes'in sunduğu biçiminde, statik bir teoriye ve konjonktürlerle ilgilenmemektedir.

Özetle, Keynes istihdam düzeyinin ve faiz haddinin belirlenmesini reel teoriye para teorisine kaydırmış ve para teorisinin daha önceki inceleme alanını — fiyat düzeyi ve ekonomik dalgalanmalar — daha az önemli bir duruma getirmiştir. Aşağıda Keynes'in bunu yapmakta haklı mı yoksa haksız mı olduğu sorusu etrafında yoğunlaşan çeşitli görüşleri, teorik tartışma ve uygulamadaki tecrübelerin bir sonucu olarak Keynesgil kavramlarda daha sonra ortaya çıkan gelişmeleri ve geçen yirmibeş yıllık deneyime dayanarak Keynesgil teorisinin bugünkü durumunu ele alarak inceleyeceğim.

İlk olarak, Keynes'in teorisini kısaca özetleyeyim. Teori, öz olarak, tam istihdamda doğru bir eğilimin var olduğu şeklindeki klâsik sistem varsayımına karşı çıkmakta ve bunun yerine eksik istihdam dengesinin olabileceği görüşünü ikame etmektedir. Tartışma tasarruf kararlarının yatırım kararlarından bağımsız olduğu noktasında yoğunlaşmaktadır. Modern bir ekonomide tasarruf kararları çok sayıda hanehalkı ve firma tarafından ayrı ayrı alınmaktadır. Halbuki yatırım kararları uzmanlaşmış bir müteşebbisler grubu tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle, tasarruf arzusunun yatırım şeklinde ortaya çıkacağı veya artan tasarruf arzusunun artan yatırımla karşılanacağı hususunda hiçbir garanti yoktur. Aksine, artan tasarruf arzusu işsizlik yoluyla israfa neden olabilir. Belirli bir kesimin artan tasarrufları diğer bir kesimde artan işsizlik sonucu ortaya çıkan tasarruf azalmaları ile nötrleşebilir. Kısaca, Keynes'in teorisi toplam tasarrufun, toplam gelirdeki bir azalma ile, müteşebbislerin yapmak istediği yatırım miktarına eşitleneceği görüşünü ortaya atmaktadır.

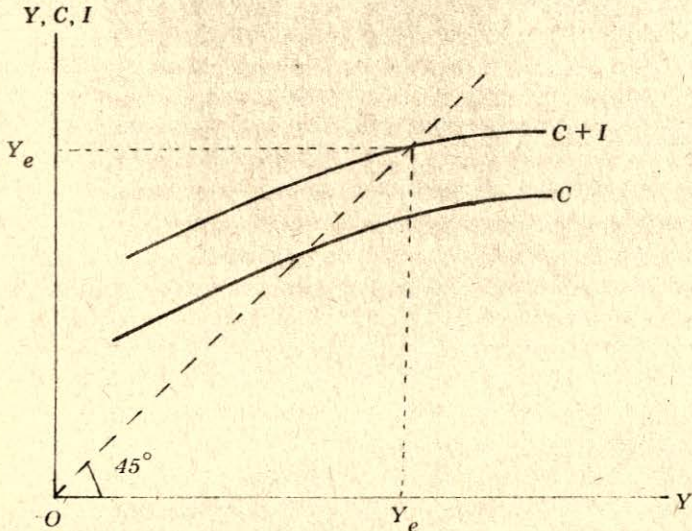
Klâsik teoriye göre bu olamaz. Çünkü tasarrufu azaltan ve yatırımı arttıran ve böylece onları tam istihdamda dengeleyecek şekilde bir faiz haddi değişikliği ile böyle bir durum engellenir.

Öte yandan Keynes'e göre, klâsik teori içinde belirsizlik vardır, çünkü teori tasarrufun gelire bağlılığını ihmal etmektedir. Gelir düzeyindeki değişmeler aracılığı ile tasarruflar ve yatırım herhangi bir faiz haddi düzeyinde birbirine eşitlenebilir ve bunun ile de tam istihdam gelir düzeyinde olması gerekmez. (Bu belirsizlik sorusuna daha sonra tekrar döneceğim).

Keynes'in klâsik teoriye neden karşı çıktığı ile ilgili olarak yukarıda yapılan açıklamanın yeterli olduğu kanısındayım. Şimdi Keynes'in kendi teorisine dönelim. Önce teorinin çok basit bir biçimini ele alacağım. Bu şu şekilde ifade edilebilir: Çıktı ve istihdam, çıktı talebi tarafından belirlenmektedir. Söz konusu talep iki kaynaktan doğmaktadır — tüketim talebi ve yatırım talebi. Müteşebbislerin kâr beklentilerine ve diğer faktörlere bağlı olan yatırım kararlarına bu aşamada gerçekleşmiş gözü ile bakılmaktadır. Tüketim talebi büyük ölçüde gelir düzeyine bağlıdır (faiz haddi dahil diğer faktörlerin etkileri kabul edilmeye birlikte tartışma dışı bırakılmıştır) ve gelir yükseldiğinde tüketim muhakkak artacaktır fakat bu artış gelirdeki artış kadar olmayacaktır — başka bir şekilde ifade edersek, gelir artarken tasarruflarda artmaktadır.

Bu varsayım altında gelir düzeyi yatırım düzeyi tarafından belirlenmektedir. Teori dışındaki faktörler tarafından belirleniyormuş gibi kabul edilen yatırım veri olarak alınmaktadır; gelir tasarrufu yatırıma eşitleyecek bir büyüklükte olmalıdır ve gelir bu gelir düzeyindeki tüketimle yatırımın toplamına eşittir.

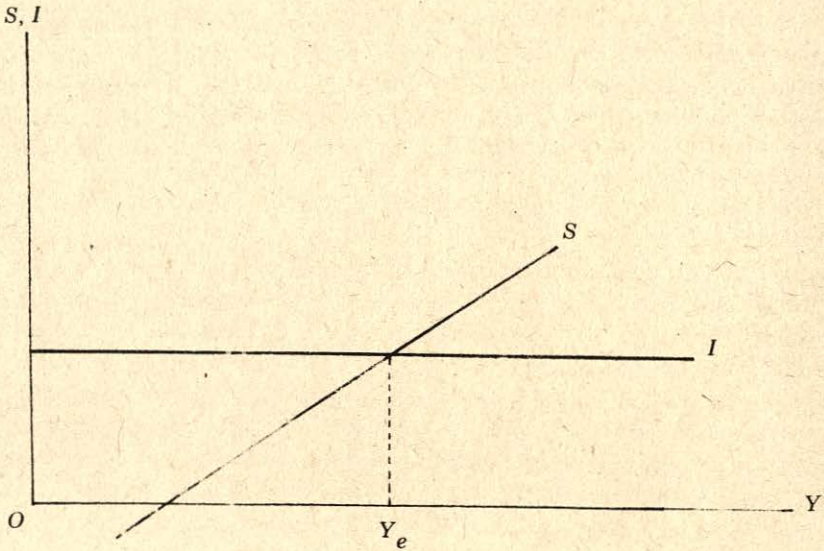
Gelir belirlenmesinin bu teorisi literatürde sık sık kullanılan iki diyagram yardımıyla temsil edilebilir. Bu diyagramların ilkinde (Şekil: 1) gelir ve çıktı her iki eksen boyunca ölçülmekte ve 45° 'lik bir doğru çizilmektedir; bu doğru üzerindeki herhangi bir noktada her iki eksenle ölçülen miktarlar birbirine eşittir. Daha sonra tüketim (C) ve gelir (Y) arasındaki bağlantıyı temsil etmek için bir eğri çizilir. Bu

Şekil: 1

eğri ile 45° 'lik doğru arasındaki dikey mesafe tasarrufu (gelirin tüketilmeyen kısmını) temsil etmektedir. Diyagram belirli bir gelir düzeyinden düşük gelirlerde, gelirden, fazlasının tütetileceğini yani daha önceki tasarrufların, harcanacağını; ve gelir arttıkça tüketimin artacağını fakat tüketimdeki artışın gelirdeki artıtan daha az olacağını varsaymaktadır. Şimdi çeşitli gelir düzeylerinde ortaya çıkacak tüketime sabit yatırım miktarını ekleyelim, bu şekilde çeşitli gelir düzeylerindeki çıktı talebini temsil eden $C+I$ eğrisi elde edilmektedir. Bu eğrinin 45° 'lik doğru ile kesişmesi denge gelir düzeyini (Y_e) belirler. Daha düşük bir gelir ve çıktı düzeyinde çıktı için talep çıktıdan fazla olacak, çıktı ve gelir yükselecektir: aksine, daha yüksek bir gelir düzeyinde çıktı için talep çıktıdan daha az olacak, dolayısı ile çıktı düşecektir. Aynı diyagramın diğer bir alternatifi (Şekil: 2) de sunulmuştur, bu şekil tasarrufu (S) gelirin bir fonksiyonu olarak resimlendirmektedir; denge gelir düzeyinde tasarruf veri yatırım düzeyine eşittir. İkinci diyagram literatürde daha sık kullanılmaktadır ve Schumpeter tarafından (talep ve arz eğrilerinin Marshallgil çaprazına benzetilerek 'Keynesgil çapraz' olarak tasvir edilmiştir³.

Bu diyagram çıktı ve istihdam düzeyinin belirlenmesini göstermektedir. Belirli bazı amaçlar için çıktı talebinde meydana gelecek bir başlangıç değişikliği ile bunun sonucu gelirden meydana gelecek toplam değişiklik arasındaki ilişki bizi ilgilendirebilir. Bu çoğaltan teorisidir⁴. Yatırımdaki bir artış geliri ve gelirdeki bir artış tü-

Şekil:2

3. "Çapraz" sözcüğü burada İngilizce "cross" sözcüğü karşılığında kullanılmıştır; anlatılmak istenen farklı eğimli iki eğrinin birbirini kesmesidir.
4. Türkçe literatürde çoğaltan ve çarpan kavramları birbiri yerine kullanılmaktadır.

ketimi arttıracığından ve dolayısı ile çıktı için talebi daha da yükselteceğinden, gelirdeki toplam artış yatırımdaki başlangıç artışının belirli bir katı kadar olacaktır. Sunulan basit teoride, çoğaltan marjinal tasarruf meylinin tersine eşit olmaktadır. General Theory'nin yayınlanmasını izleyen ilk yıllarda literatürün büyük bir bölümü çoğaltan teorisini geliştirme çabalarına ayrılmıştır⁵. İşleyeceğim ana tema açısından bu literatür geçerli değildir, bu nedenle onunla burada meşgul olmaya kalkışmayacağım.

Az önce sunduğum Keynesgil teorinin çok basit bir biçimidir. Tam ve tatmin edici değildir. Çünkü bu basit teori hem yatırım haddini ve hem de faiz haddini belirsiz bırakmaktadır. Genel Keynesgil teoride, yatırım haddi Keynes'in 'sermayenin marjinal etkinliği' adını verdiği yatırımın getiri haddi ile faiz haddi dengelenerek belirlenmektedir, yani yatırım haddi, marjinalde, faiz haddinin ve sermayenin marjinal etkinliğinin birbirine eşit olması koşulu altında belirlenmektedir. Öte yandan, faiz haddi, para miktarı ve Keynes'in 'likidite tercihi' tasviri ile analizini yaptığı para talebi tarafından belirlenmektedir.

Para miktarının para otoritelerince belirlendiği varsayılmaktadır. Para için talep iki kısma ayrılır — parasal gelir düzeyine bağlı olan işlem talebi (ihtiyat saiki ile yapılan talep buna dahildir) ve spekülâtif talep şu gerçekten ortaya çıkmaktadır: Eğer faiz haddinin yükselmesi bekleniyorsa, elinde nakid bulunduranın bunu hemen menkul kıymetlere yatırmaması, fakat bu menkul kıymetleri daha düşük fiyatla (daha yüksek getiride) alıncaya kadar beklemesi daha iyi olacaktır. Belirli bir 'normal' düzeye kıyasla gerçek faiz haddi düştükçe hemen yatırım yapmamakla faizden yapılacak fedakarlık daha az ve gelecekte faiz haddinin yükselme olasılığı daha fazla olacaktır; sonuç olarak elde nakid tutmanın cazibesi daha fazla ve spekülâtif ankes (balans, bakiye) olarak elde para tutmaya karşı talep daha yüksek olacaktır. (Keynes ve hatta ondan daha fazla onu izleyenler, para için spekülâtif talebin sadece gerçek faiz haddine bağlı olduğunu ve onunla birlikte değişeceğini ima eden bir ifade kullanma eğilimindeydiler; bu gelecekteki faiz hadleri ile ilgili bekleyişlerin rolünü saklı bıraktığından birçok karışıklıkların ve yanlış anlaşılmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur). Keynes aynı zamanda düşük bir faiz haddinde, atıl enkesler için talebin faize karşı tamamen elastik hale gelebileceğine, bu şekilde faiz haddine bir taban limiti koyacağına inanmaktaydı.

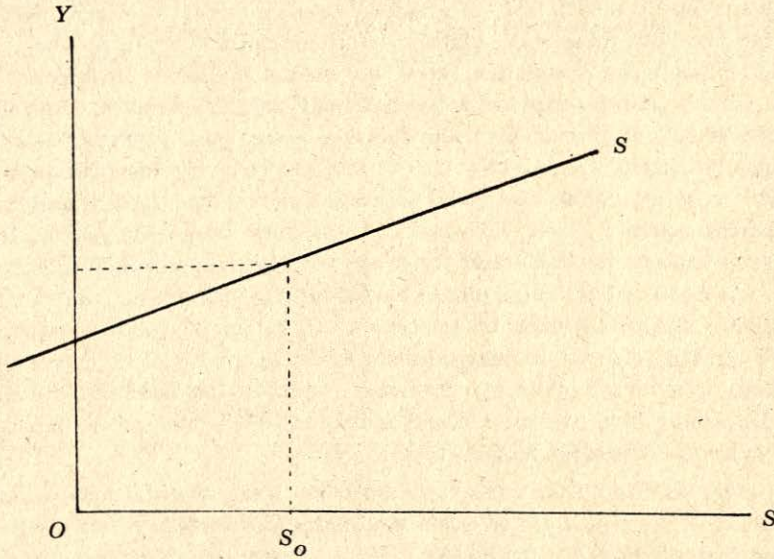
Dikkat edilirse bu teori tek yönlü bir sebep sonuç zinciri ima ediyormuş gibi görünmektedir. Faiz para arz ve talebi tarafından; yatırım düzeyi faiz haddi ve sermayenin marjinal etkinliği tarafından; gelir ve tüketim düzeyi yatırım düzeyi ve tasarruf meyli tarafından belirlenmektedir. Görüldüğü kadarıyla tasarruf ve yatırımın faiz haddi üzerinde ters yönde bir etkisi yoktur; bu özellik Keynes'in teorisinin çok tartışılmasına ve tenkid edilmesine yol açmıştır. Fakat görünüş yanıltıcıdır: Keynesgil sistem, gerçekte, içsel bağlantısı olan bir sistemdir, içindeki tüm değişkenler birbirini etkilemektedir, bunun nedeni para talebinin işlem bölümünün gelir düzeyine bağlı olmasıdır, öte yandan gelir düzeyi tasarruf ve yatırım arzusuna bağlıdır. Bu iç-

5. *General Theory (Genel Teori), Keynesgil devrimi başlatan Keynes'in The General Theory of Employment, Interest and Money (İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi) adlı ünlü kitabının kısaltılmış şeklidir.*

sel bağlantının anlaşılması Keynes'in faiz teorisinin kendisi tarafından sunulan biçiminde göze çarpan şaşırtıcı yeniliği büyük ölçüde ortadan kaldırmaktadır.

Faiz haddinin, gelirin, tasarruf ve yatırımın, para talebinin ve para arzının müşterek bir içsel bağlantı içinde olduğu genel Keynesgil model Profesör J.R. Hicks¹ tarafından geliştirilen bir diyagramla çok kullanışlı bir biçimde temsil edilebilir, çok yararlı olduğu ispatlanan bu diyagram para teorisinin standart bir aracı haline gelmiştir⁶.

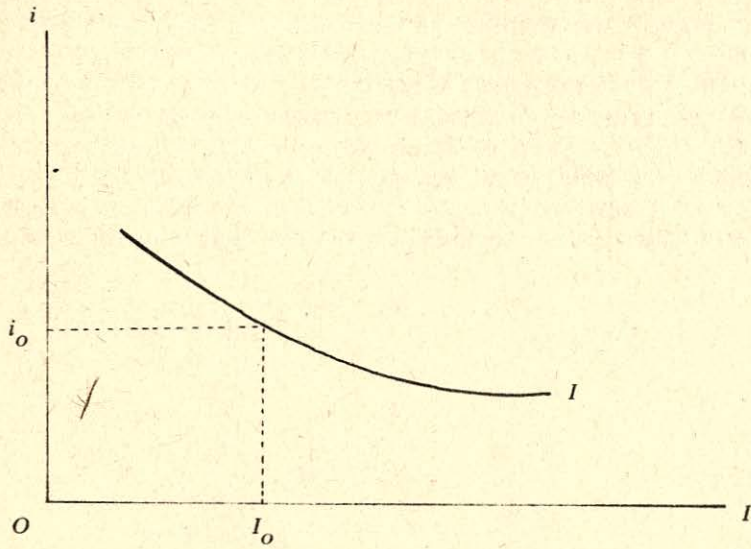
Şekil: 3-a tasarruf ve gelir düzeyi arasındaki bağlantıyı ve Şekil: 3-b yatırım ve faiz haddi arasındaki bağlantıyı temsil etmektedir. Bu iki bağlantıdan faiz haddi ile gelir düzeyi arasında, tasarruf ve yatırım arasındaki eşitliği koruyacak, yani çıktı talebi ile çıktı arzı arasındaki dengeyi muhafaza edecek, bir ilişki çıkarılabilir. Bu ilişki *IS* eğrisi olarak bilinmektedir ve Şekil: 3-c' de gösterilmiştir, bu eğri ekonominin "reel" sektöründe denge için nelerin gerekli olduğunu göstermektedir. *IS* eğrisi aşağı doğru eğimli olacaktır. Çünkü daha düşük bir faiz haddinde yatırım daha fazla olacak, dolayısı ile tasarrufun daha fazla olması ve sonuç olarak gelirin daha fazla olması gerekecektir.

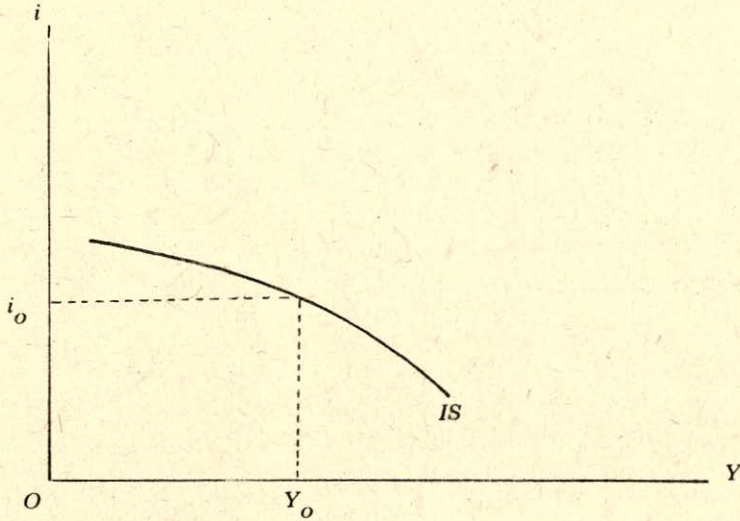
Şekil:3a

¹ J.R. Hicks, "Mr. Keynes and the Classics; A suggested Interpretation *Econometrica*, 5, no.2, April 1937, 147-69; yeniden basım: American Economic Association, *Readings in the Theory of Income Distribution*, London: Allen and Unwin, Philadelphia: The Blakiston Press, 1946, Chap. 7, 461-76.

6. Hicks'in sözü geçen diyagramı geliştirdiği makalesi (bakınız dipnot 1) bu dergide Ebru Ertaş tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

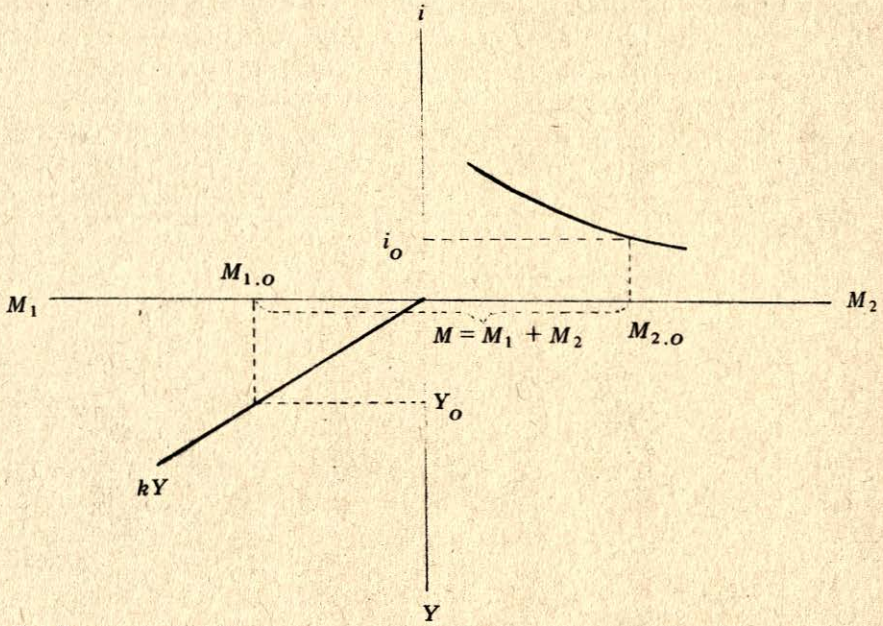
Şekil:3b

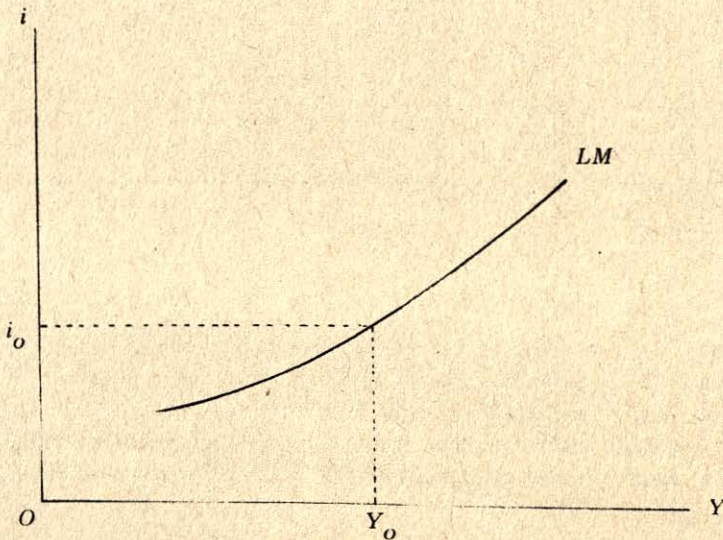
Şekil:3c

Şekil: 4-a para talebi ve arzı arasındaki bağlantıyı temsil etmektedir. Eksenler sisteminin üst sağ tarafındaki alanda spekülâtif para talebi veya faiz haddinin bir fonksiyonu olarak spekülâtif ankesler (M_2) için talep temsil edilmektedir. Alt sağ taraftaki alanda, işlemler için para gereksinmesinin milli gelirin k kadar bir oranı olduğu varsayımı altında, işlem saiki ile para talebi (M_1) temsil edilmektedir. Mev-

cut gerçek para miktarı $M (= M_1 + M_2)$ bükümlü bir çizgi ile gösterilmiştir, bu çizgi para talebinin mevcut para miktarına tam olarak eşit kılacak, yani para talebi ve arzı arasındaki eşitliği koruyacak, faiz haddi gelir düzeyi bağlantısını çıkarmak için M_1, M_2 eksenı boyunca kaydırılabilir. Bu bağlantı LM eğrisi olarak bilinmektedir ve Şekil: 4-b'de gösterilmiştir. Bu eğri ekonominin 'parasal' sektöründe denge için nelerin gerekli olduğunu göstermektedir. LM eğrisi yukarı doğru eğimli olacaktır, çünkü daha yüksek milli gelir düzeylerinde işlem saiki ile para talebinin daha fazla olması gerekmektedir, bu atıl ankesler için geri kalan mevcudun daha az olmasına neden olur, ve spekülâtorleri daha az atıl para tutmaya teşvik için faiz haddinin yükselmesi gerekir.

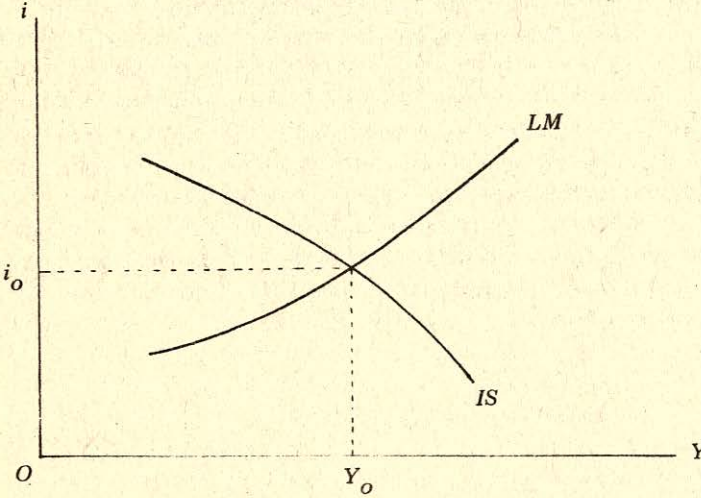

Şekil:4a

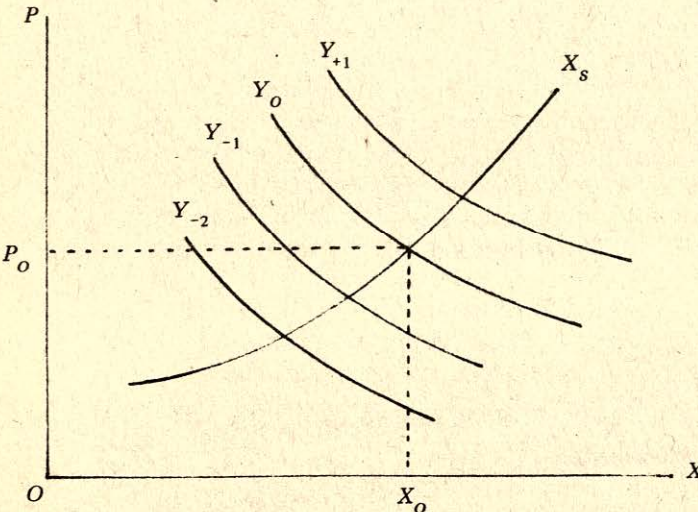
Şekil:4b

IS ve *LM* eğrileri Şekil: 5'te bir araya getirilmiştir; şekil parasal ve reel sektörlerde aşanlı dengeyi garantileyen faiz haddi ve gelir düzeyi seviyelerinin nasıl belirlendiğini göstermektedir. Bu diyagram buluşu yapana izafeten 'Hicksgil çapraz' olarak tanımlanabilir. *IS* ve *LM* eğrileri Keynes'in yaptığı varsayımlardan daha genellerini — örneğin tasarrufun kısmen faiz hadlerine, yatırımın kısmen gelire bağlı olduğunu — gözönüne alacak şekilde düzeltilebilir ve para teorisindeki çok sayıda önemli önermeleri açıklığa kavuşturmada ve çok sayıda problemi çözmede kullanılabilir.

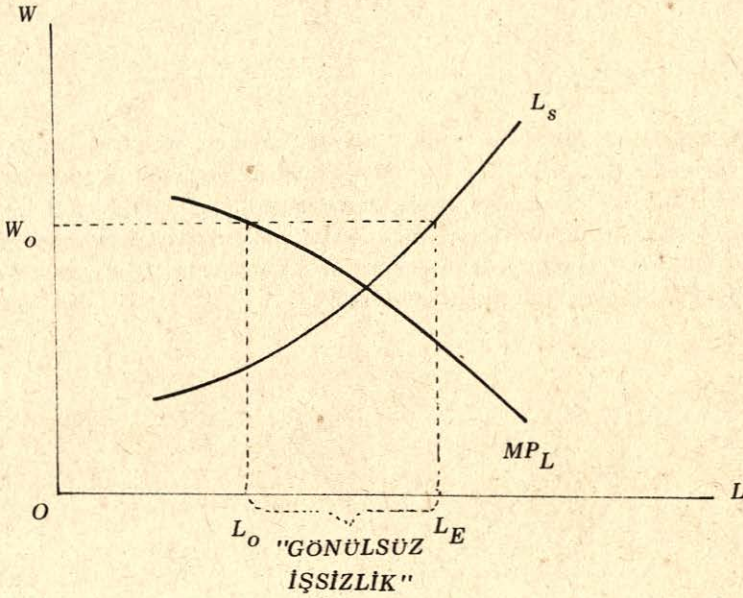
Şekil: 5

Bütünlüğü sağlamak amacı ile, Keynesgil teorinin bu diyagramatik resmini analizin önemli cephelerini, yani fiyat düzeyinin belirlenmesini ve 'gönülsüz işsizlik' kavramını, gösteren iki ek diyagramla tamamlayacağım. Şekil: 6 çıktı arz eğrisini resimlendirmektedir; bu eğri Keynes'in şu varsayımlarına dayanmaktadır: Emek tek değişken faktördür, azalan getiri geçerlidir ve rekabet arzın, fiyat ve marjinal maliyet eşitliği ile belirlenmesini garantilemektedir.

Şekil: 6

Veri çıktı değeri ile tutarlı çeşitli reel çıktı ve fiyat düzeyi kombinasyonları dikdörtgen bir hiperbol ile temsil edilebilir⁷. Denge fiyat ve denge çıktı düzeyleri toplam arz eğrisi ile Şekil: 5 tarafından belirlenen gelir düzeyini temsil eden hiperbolün kesiştiği noktada belirlenmektedir. (X_S eğrisi boyunca gerçekleşecek hareketin gelir dağılımını ve gelir tasarruf ilişkisini değiştirebilmesi olasılığında doğacak bazı güçlükleri ihmal ediyorum). Şekil: 7, emeğin kazandığı reel ücret (emeğin marjinal verimliliği) ile istihdam edilen emek miktarı arasındaki ilişkiyi (MP_L eğrisi); ve emeğin kazandığı reel ücret ile arz edilen emek miktarı arasındaki ilişkiyi (L_S eğrisi) temsil etmektedir⁸. Klâsik teoride, bu iki eğrinin kesişmesi istihdam ve gelir düzeylerini belirlemektedir; fakat Keynesgil teoride istihdam ve reel ücret düzeyleri toplam talep tarafından belirlenmekte, istihdam düzeyi (L_O) aralarındaki teknolojik ilişki vasıtasıyla çıktı düzeyinden Şekil: 6 çıkarılmaktadır. Bu şekilde belirlenen reel ücretteki gerçek istihdam (L_O) ve bu reel ücrette sunulacak emek miktarı arasındaki fark (L_E) 'gönülsüz işsizlik' miktarının ($L_E - L_O$) ölçüsünü vermektedir. (Bu diyagramlar işsizliği üretebileceği ek çıktı cinsinden ölçerek, fiyat düzeyinin reel ücretle ters yönde değişeceği gözönüne alınarak ve Şekil: 6 içine bir emek arz eğrisi eklenerek basitleştirilebilir, fakat diyagramlar arkasındaki iktisat için böyle bir basitleştirme söz konusu değildir).

Şekil:7

7. Dikdörtgen hiperbol elastikiyeti bire eşit olan bir hiperboldür.

8. W reel ücreti simgelemektedir.

Şimdi Keynesgil kuramın diyagramatik açıklamasından onun ortaya çıkardığı bazı münakaşalara, ayrılıklara ve Keynesgil kavramlarla ilgili yakın geçmişteki yeni bazı gelişmelere dönmek istiyorum. Bunu yaparken literatürde görülen fakat pek önemli olmayan birçok münakaşa ve ayrılığı dikkate almadan, tartışmalarımı çok önemli olduğunu düşündüğüm sorunlarla sınırlayacağım.

Keynes'in istihdam teorisi ile ilgili temel tartışma Keynesgil eksik istihdam dengesinin Keynes'in tüm büyüklükleri ücret birimleri ile ölçerek teoriye kattığı rijit ücretler varsayımına dayanıp dayanmadığı sorusundan kaynaklanmaktadır. Bu sorunun yanıtı daha büyük hacimdeki para miktarının istihdam üzerindeki etkisinin ne olacağına bağlıdır, çünkü bu sistemde ücretlerdeki artış ile para arzı artışının etkileri aynıdır (ücretler ve fiyatlarda bir düşme olduğunda işlem saiki ile para gereksinmesi daha az ve dolayısı ile, spekülatif ankesler için mevcut daha fazla olacaktır). Daha büyük bir para miktarında faiz haddi daha düşük ve yatırım düzeyi daha fazla olma eğilimindedir; soru para arzındaki yeterli bir artışın (veya ücretlerdeki yeterli bir azalmanın) sistemi tam istihdam dengesine yöneltip yöneltmeyeceğidir; eğer yöneltiyorsa eksik istihdam ücretlerin rijitliğine bağlıdır.

Keynesgil çatı içinde, artan para arzının sistemi tam istihdama yöneltmeyeceği iki durum göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki, likidite tercihinin faiz haddine tam istihdam yatırım düzeyinin gerektirdiği haddin üstünde bir hadde taban limiti koymasındadır. İkincisi, pozitif faiz hadlerinde, *IS* eğrisinin faize karşı büyük ölçüde elastikiyetsiz olması sonucu, yatırımların tam istihdamla tutarlı düzeye yükselmemesi veya tasarrufların sözkonusu düzeye düşmemesidir (Halk elde para tutma alternatifine sahip olduğu sürece negatif faiz haddi olanaksız olduğundan, yatırımlara sübvansiyon verme veya tasarrufları vergileme politikası gerektiren negatif faiz haddi ihtimalini düşünmemize gerek yoktur). Sözü edilen iki durumu tek bir cümle ile ifade etmek mümkündür: Eğer tam istihdam gelirinden yapılacak tasarruflar para piyasasının izin verdiği en düşük faiz haddinde yapılacak yatırımları aşılırsa tam istihdamı parasal genişleme ile (veya ücretleri azaltarak) gerçekleştirmek olanaksızdır.

Bununla birlikte, bu tartışma tüketimi belirleyen faktörler konusunda Keynes'in kendisinin ileri sürdüğü görüşleri varsaymaktadır. Buna karşı ilk defa Pigou² tarafından ileri sürülen ve tüketimin gelir yanında servete (varlıklara) bağlı olduğunu varsayan görüş ele alınabilir. Pigou'nun görüşü şöyledir: parasal ücretler ve fiyatlar düştüğünde nakit ankeslerin reel değeri yükselir, ve elinde nakid bulunduranların reel servetindeki artış sonunda onları tüketimlerini arttırmaya yöneltecektir. Buna 'Pigou etkisi' adı verilmektedir; bu etkinin marka parayı veya altın tarafından desteklenen parayı varsaydığını belirtmem gerekir. Çünkü özel borç tarafından desteklenen para sözkonusu olduğunda elinde nakid bulunduran zenginleştikçe borçlu olan fakirleşmektedir ve bunun tüketim üzerindeki net etkisinin ne olacağını önce-

² A.C. Pigou, "The Classical Stationary State", *Economic Journal*, LIII, no: 212, December, 1943, 343-51; aynı zamanda bakınız Don Patinkin, "Price Flexibility and Full Employment", Chap. 13, American Economic Association, *Readings in Monetary Theory*, (London: Allen and Unwin, Philadelphia: The Blakiston Press, 1951).

den tahmin edilemez. Bununla birlikte, eğer devletin, borçlarının reel değerindeki değişmelere karşı kayıtsız olduğunu varsaymayı kabul ederse, Pigou etkisi halkın elinde bulundurduğu devlet borçlarına da genişletilebilir.

Kanımcı Pigou etkisi eksik istihdam dengesinin nihai olarak ücret rijitliğine bağlı olmadığı yolundaki Keynesgil iddiayı çürütmektedir. Fakat tüm Keynesgillerin bu görüşü benimsemediklerini de hemen eklemem gerekir. Gerçekte eksik istihdam ücret rijitliğine bağlıdır. Bu Keynesgil teori için ne kadar ciddi bir elıştırirdir? Çok ciddi bir eleştiri olduğunu düşünmüyorum. Bu konu üzerine yapılan tartışmaların doğurduğu elektrikli hava büyük ölçüde Keynes'in ve onu izleyenlerin depresyonları tedavi etmede ücret düşürmenin iyi bir çözüm yolu olacağı görüşünü red etmelerine atfedilebilir. Bu tartışma Keynesgil teori statik bir teori olarak ele alındığında geçerliliği olmayan, politik ve dinamik mülahazaları gerektiren bir iktisadi politika tartışmasıdır.

Konu daha kapsamlı olarak düşünüldüğünde sözü edilen eleştiri geçerlilik kazanmaktadır, fakat bu Keynes'in teorisini meydan okur bir biçimde — yani teorisinin bir genel teori olduğunu ve klâsik teorinin bu genel teorinin özel bir hali olduğunu iddia ederek — sunmasının bir sonucudur. Gerçekte Keynes'in teorisini klasik teorinin — veya daha doğrusu neo-klasik teorinin, çünkü tatmin edici bir klasik teori ancak Keynesgil devrimden sonra ortaya atılmıştır — özel bir hali olduğu ortaya çıkmaktadır. Fakat herhangi bir teori hakkında bu tipte bir tartışma pek ilginç değildir. Önemli olan Keynes'in teorisinin ampirik geçerliliği olan bir varsayımdan başlayarak bazı önemli ve anlamlı sonuçlar çıkarması ve çok sayıda problemin çözümünde yararlılığı ispatlanmış bir yaklaşım sağlamış olmasıdır.

Şimdi bir istihdam teorisi olarak Keynesgil teoriden bir faiz teorisi olarak Keynesgil teoriye dönmek istiyorum. Bu konuda birkaç ilginç tartışma vardır. En temel olanı faiz haddinin reel bir fenomen mi yoksa parasal bir fenomen mi olduğu konusunda Keynes tarafından başlatılan tartışmadır (Keynes'in kendisi, kuşkusuz, onun parasal bir fenomen olduğu görüşünü benimsemektedir). Bu tartışmanın iki farklı şekli vardır, bunlardan daha az önemli olanı gerçek kredi piyasalarında reel faktörlerin mi yoksa parasal (spekülatif) faktörlerin mi daha önemli olduğu sorunu ile ilgili Cambridge tartışmasıdır³. Bu gerçekte ampirik bir sorudur; bununla ilgili iki irdeleme yapmakla yetineceğim. Birincisi şudur: Keynes'in spekülatif para tebliği gerçek ve beklenen faiz hadleri arasındaki bağlantıya dayandığından bunda 'reel' güçlerin, yatırımın kârlılığı biçiminde, likidite tercihi içine girmesini engelleyen hiçbir şey yoktur. Öte yandan, kanımcı likidite tercihi teorisini önemsiz bir faiz teorisi olduğu gerekçesiyle ihmal etmekte pek tutarlı bir yol değildir⁴ — çünkü faiz bugün

³ Bakınız D.H. Robertson, "Mr. Keynes and The Rate of Interest" *Essays in Monetary Theory* (London: Staples Press, 1940), Chap.1; John Robinson, "The Rate of Interest", *Econometrica*, 19, no.2, April 1951, 91-111, bu makale Chap.1 olarak *The Rate of Interest and Other Essays* (London: Mac Millan, 1952)'de basılmıştır; R.F. Kahn, "Some Notes on Liquidity Preference", *The Manchester School of Economic and Social Studies*, XXII, no.3, September 1954, 229-57.

⁴ J.R. Hicks, *Value and Capital*, 2nd edition (Oxford: Clarendon Press, 1946), 164. Bunu R.F. Kahn, *op. cit.*, ile karşılaştırınız.

ve gelecek arasında bir ilişkidir, bekleyişlerin piyasada belirlenen haddi etkilemesi kaçınılmazdır.

Tartışmanın teorik açıdan daha önemli şekli 'klâsik dikotomi' adı verilen ikinin geçersiz olduğu önerisi üzerinde yoğunlaşmaktadır⁵. Klâsik teoride (tartışma şöyledir): görelî fiyatlar ve faiz haddi para miktarından bağımsız olarak belirlenmektedir, öte yandan para miktarı görelî fiyatları değil genel fiyat düzeyini (parasal fiyatları) etkilemektedir. Bu bağımsızlığın, yani görelî fiyat belirlenmesinin mutlak fiyat belirlenmesinden bağımsızlığının, geçersiz olduğu gösterilmiştir. Tartışma karmaşık ve matematikseldir, fakat özü basitçe şöyle ifade edilebilir: Eğer bireyler ellerinde para tutuyorsa, onların mal telepleri kısmen ellerinde tuttıkları para miktarının değerine bağılı olması gerekir, dolayısı ile elde tutulan paranın mutlak fiyat düzeyini olduğu kadar görelî fiyat düzeyini de etkilemesi gerekir.

Eğer faydanın tüketilen mal miktarlarına ve nakid ankeslerin reel değerine bağılı olduğu varsayılırsa, (nominal) para miktarındaki bir artışın fiyat düzeyini yükselteceği fakat görelî fiyatları ve faiz haddini aynen bırakacağı yolundaki klâsik sonucu geçerli kabul etmek mümkündür. Fakat paranın borç karşılığında bankacılık sistemi aracılığı ile yaratıldığı modern bir ekonomide bu sonuç pek geçerli veya ilginç değildir⁶. Genel olarak, para miktarının tüm kararları etkileyen bir faktör olarak düşünülmesi gerekir; ve faiz haddi kaçınılmaz şekilde 'parasal bir fenomen'dir.

Şimdi Keynesgil faiz teorisi ile ilgili diğer iki ayrılığı kısaca ele almak istiyorum. Bunlardan ilki 'ödünç verilebilir fonlara karşı likidite tercihi' tartışmasıdır — yani faiz haddinin, Keynes'in savunduğu gibi, para talep ve arzı tarafından mı, yoksa Robertson ve diğerlerinin savunduğu gibi, menkul kıymetlerin arz ve talebi tarafından mı belirlendiği tartışmasıdır⁷. Bu soruya ekonomiyi üç piyasaya — çıktı, nakid ve menkul kıymetler piyasaları — ayırarak yaklaşabiliriz. Walras'ın kanunu ola-

⁵ D. Patinkin, "The Indeterminacy of Absolute Prices in Classical Economic Theory", *Econometrica*, 17, no.1, January 1949, 1-27; W.B. Hickman, "The Determinacy of Absolute Prices in Classical Economic Theory"; W. Leontief "The Consistency of the Classical Theory of Money and Prices"; C.G. Phipps, "A Note on Patinks" "Relative Prices", *Econometrica*, 18, no.1, January 1950, 9-20, 21-4, 25-6; D. Patinkin, "The Invalidity of Classical Monetary Theory"; ve K. Brunner, "Inconsistency and Determinacy in Classical Economics". *Econometrica*, no.1 January 1951, 134-51 ve 152-73; D. Patinkin, *Money, Interest and Prices* (Evanston, Illinois: Row, Peterson and Co., 1956).

⁶ L.A. Metzler, "Wealth, Saving and The Rate of Interest" *Journal of Political Economy*, LIX, no.2, April 1951, 93-116; D. Patinkin, "Keynesian Economics and The Quantity Theory", in K.K. Kurihara, ed., *Post-Keynesian Economics* (London: Allen and Unwin, 1955), 123-52.

⁷ D.H. Robertson, *op.cit.*; J.R. Hicks, *Value and Capital* (Oxford: Clarendon Press, 1938), Chap. XII, 153-62; W. Fellner and H.M. Somers, "Alternative Monetary Approaches to Interest Theory", *Review of Economic Statistics*, XXIII,

rak bilinen bir prensibe göre, bu üç piyasadaki aşırı talepler toplamının özdeş olarak sifıra eşit olması gerekir, simgelerle ifade edersek,

$$X_g + X_m + X_s = 0.$$

Açıkça görüldüğü gibi, eğer mal piyasası dengede ise ($X_g=0$) diğer iki piyasadan herhangi birindeki denge, geri kalan piyasada da dengenin oluşacağını ima etmektedir, dolayısı ile bu varsayım altında denge faiz haddinin nakid arz ve talebini veya menkul kıymetler arz ve talebini eşitleyen faiz haddi olduğunu söylemek hiçbirşey değiştirmeyecektir — gerçekte her iki teoride sonuçta aynı şeye tekabül etmektedir. Aynı noktayı başka bir şekilde ifade edebiliriz, genel denge hallerinde faiz haddi hem paranın talep ve arzını ve hem de menkul kıymetlerin talep ve arzını eşitlemektedir. Fakat, eğer çıktı piyasası dengede değilse, artık faiz haddinin diğer piyasalardan birinde belirlendiğini, geriye kalan piyasanın mal piyasası ile birleştirilebilecek biçimde davrandığını — çıktı için aşırı talebin (yatırımın tasarruftan büyük olması hali) tahvil satışları ile finanse edildiği şeklindeki 'likidite tercihi' varsayımında ve aşırı talebin nakid dengeleri azaltılarak finanse edildiği şeklindeki 'ödünç verilebilir' fonlar varsayımında olduğu gibi — varsaymadığımız takdirde söyleyemeyiz.

Benzer bir ayrılık klâsik teori gibi Keynesgil teorinin de belirsiz olduğu yolunda yakın geçmişte Profesör Hansen tarafından ileri sürülen bir iddia ile ilişkilidir⁸. Keynes, klâsikleri tasarrufun gelire bağlılığını ihmal etmekle suçlarken, Hansen, Keynes'i işlem saiki ile para talebinin gelire bağlılığını ihmal etmekle suçlamaktadır. Profesör Hansen'in argümanının geçersiz olduğu kanısındayım; daha önce de belirttiğim gibi, Keynesgil teori tek yönlü bir sebep sonuç ilişkisi gibi görünmektedir, fakat gerçekte teori bir karşılıklı bağlantı ve müşterek belirleme teorisidir; yani belirlidir.

Şimdi Keynesgil devrimin ortaya çıkardığı ayrılıklardan Keynesgil kavramların Keynesgil sonrası gelişmelerine dönmek istiyorum. En ilginç gelişmeler tüketim fonksiyonu ile ilgili gelişmelerdir. Bu gelişmeleri savaş sonrasındaki büyük durgunlu-

no.1, February 1941, 43-8; *Idem*, "Note on Stocks" and "Flows" in Monetary Interest Theory", *Review of Economics and Statistics*, XXXI, no.2, May 1949, 145-6; L.R. Klein *The Keynesian Revolution* (New York: Mac Millan, 1947), 117-23; L.R. Klein, "Stock and Flow Analysis in Economics", W. Fellner and H.M. Somers, "Stock and Flow Analysis: Comment", L.R. Klein, "Stock and Flow Analysis: Further Comment", K. Brunner, "Stock and Flow Analysis: Discussion", W. Fellner and H.M. Somers, "Stock and Flow Analysis: Note on the Discussion", *Econometrica*, 18, no.1, January 1950, 236-41, 241-5, 246, 247-51, 252.

⁸ Alvin, H. Hansen, "Classical Loanable Funds and Keynesian Interest Rate Theories", *Quarterly Journal of Economics*, LXV, no.3, August 1951, 429-32, ve *A Guide to Keynes* (New York: Mc Graw-Hill, 1953), Chap.7, 140-53; Keza Edward T. Nevin, "Professor Hansen and The Keynesian Interest Theory", ve Alvin H. Hansen, "Comment", *Quarterly Journal of Economics*, LXIX, no.4, November 1955, 637-41 ve 641-3.

ğu tahmin etmedeki başarısızlıklar ve tasarruf edilen gelir oranının uzun dönemde sabit olduğunu gösteren Kuznets'in bulguları ile tasarrufun kısa dönemde gelirin artan bir oranı olduğu yolunda zaman serileri ve bütçe çalışmalarından ortaya çıkan deliller arasındaki çelişki teşvik etmiştir⁹. Kısa dönem ve uzun dönem tasarruf meyllerini birbiri ile bağdaştırma çabası tüketim fonksiyonu teorisinin çeşitli şekillerde yeniden formüle edilmesini isteklendirmiştir. Tobin (gelir yanında) varlıkların tüketim üzerindeki etkisini analize katmış, Duesenberry bireysel tüketim davranışının mutlak gelirden ziyade nisbi gelire bağlı olduğu hipotezini kullanmış, Friedman tüketimin gerçek gelirden ziyade 'normal' gelir tarafından yönetildiğini savunmuş, Modigliani ve Brumberg tüketimin; tüketicinin tüm hayatı boyunca sağlayacağı faydanın maksimizasyonu tarafından yönetildiği görüşünü benimsemişlerdir¹⁰. Bunların ve diğer katkıların müşterek özelliği fayda maksimizasyonunu tüketim fonksiyonu teorisi içine yeniden dahil etmektedir.

Yatırımı isteklendirme yanında ise, en önemli geliştirme yatırım kararlarının belirleyicisi olarak sermaye stoğu ve çıktı arasındaki ilişkinin (hızlandırıcı veya sermaye — çıktı oranı biçiminde) analize katılmasıdır. Bu statik denge Keynesgil sisteminin konjonktür ve büyüme modellerine dönüştürülmesine olanak sağlamıştır. Aynı zamanda envanter periyodları üzerine yararlı çalışmalar yapılmıştır. Gelirin en önemli belirleyicisi olarak Keynes'in kendisi sabit sermaye yatırımları cinsinden düşünme eğilimindeydi¹¹.

⁹ Bu önceden tahmin başarısızlıkları konusunda, bakınız L.R. Klein, "A Post Mortem on Transition Predictions of National Product", *Journal of Political Economy*, LIV, no.1, February 1946, 289-308; Kuznets'in verileri için, bakınız Simon Kuznets, "Capital Formation, 1879-1938", 53-78 in Wesley C. Mitchell and others, *Studies in Economics and Industrial Relations* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1941).

¹⁰ James Tobin, "Relative Income, Absolute Income, and Savings" 135-56 in *Money, Trade and Economic Growth, in Honor of John Henry Williams* (New York: Mac Millan, 1951); James S. Duesenberry, *Income, Saving, and The Theory of Consumer Behavior* (Cambridge: Harvard University Press, 1949); Milton Friedman, *A Theory of the Consumption Function* (Princeton: Princeton University Press, 1957); Franco Modigliani and Richard Brumberg, "Utility Analysis and the Consumption Function: An Interpretation of Cross-Section Data", 383-436 in Kenneth K. Kurihara (ed.) *Post-Keynesian Economics* (London: Allen and Unwin, 1955, New Brunswick: Rutgers University Press, 1954).

¹¹ M. Kalecki, *Essays in the Theory of Economic Fluctuations* (London: Allen and Unwin Ltd., 1939), 116-49; N. Kaldor, "A Model of The Trade Cycle", *Economic Journal*, L, no.1, March 1940, 78-92; R.M. Goodwin, "Econometrics in Business-Cycle Analysis", in A.H. Hansen, *Business Cycles and National Income* (London: Allen and Unwin, New York: Norton, 1951), 417-68; P.A. Samuelson, "Interaction Between The Multiplier Analysis and The Principle of Acceleration", *Review of Economic Statistics*, XXI, no.2, May 1939, 75-8; J.R. Hicks, *A Contribution to The Theory of The Trade Cycle* (Oxford: Clarendon Press, 1950); R.F. Harrod, *Towards a Dynamic Economics* (London: Mac Millan, 1948); L.A. Metzler, "The Nature and Stability of Inventory Cycles", *Review of Economic Statistics*, XXIII, no.2, August 1941, 113-29.

Likidite tercihi teorisi elde para tutma motifleri daha dikkatli analize edilerek çeşitli şekillerde geliştirilmiştir. Fakat, en önemli gelişme likidite tercihi kavramının Keynes'in varsaydığı basit nakid — tahvil seçiminden daha fazla sayıda alternatif gözüne alacak biçimde genişletilmiş olmasıdır. Genel olarak ifade edersek, eğilim, para politikası ve mali politika analizine uygulamaya elverişli, elde varlık tutmanın genelleştirilmiş bir teorisini geliştirme yönünde olmuştur. Bu eğilime ilişkin olarak Keynesgil sabit para miktarı varsayımı bankacılık sisteminin kendisine ait bir likidite tercihi uygulamasına izin verecek biçimde değiştirilmiştir.

Makalemi sonuçlandırmadan önce Keynesgil teorisinin savaş dönemindeki iktisadi sorunlarla ilgili tecrübeler, ve savaş dönemi ve savaş sonrası enflasyona karşı ne derece başarı ile dayandığı hususunda bazı şeyler söylemek istiyorum. Savaş dönemindeki ekonomik problemin özelliğini ve enflasyonun nedenlerini anlamada Keynesgil teorisinin daha önceki teoriden çok daha iyi bir temel sağladığı görüşünün genel olarak kabul edildiği kanısındayım. Keynesgil teori savaş dönemindeki ekonomik problemin savaş çabasını finanse etmek değil fakat toplam talebi ekonominin üretim kapasitesine göre düzeltmek olduğunu ve enflasyonun kaynağının aşırı çıktı talebi olduğunu açıkça belirtmiştir (Bu önerilerin ikisi de kalkınma plânlaması problemlerine uygulanabilir).

Öte yandan, fiyatların bir teorisi olarak Keynesgil teori kesin bazı aksaklıklar göstermektedir. Keynesgil teoride parasal ücretler düzeyi veri olarak alınmakta ve bundaki değişmeler teori tarafından açıklanmamaktadır. Enflasyon modelleri toplam talep ve ücret veya fiyat değişme hadleri arasında, veya ücret ve fiyat değişme hadleri arasında ilişki bulunduğu varsayılarak geliştirilmektedir; bunlar enflasyonist süreci tasvir etmelerine karşın onu çok iyi açıklamamaktadırlar. Savaş sırasında ve savaştan bu yana farklı ülkelerdeki farklı fiyat gelişmelerini açıklama problemi, enflasyonu açıklamak için paranın Miktar Teorisine doğru bir dönme eğilimi yaratmıştır¹². Savaş dönemindeki para birikiminin önemli bir etkisi olduğu açıktır; fakat ben kendim *per se* para miktarını vurgulayan bir açıklamadan ziyade gelire göreli olarak varlık birikimine (bu varlıklar hem parayı ve hem de devlet borcunu içermektedir) dayanan bir açıklama kullanmayı tercih ederim⁹.

Keynesgil devrimin genel bir değerlendirmesini yaparak makalemi sonuçlandıracağım. İstihdam, enflasyon ve ekonomik plânlama problemlerini ele alan bir teori olarak Keynesgil teori, kanımca, önemli ve yaygınlaşan bir gelişmeyi oluşturmaktadır, teorisinin özü para miktarından ziyade kaynakların talebi ve mevcudiyeti arasındaki ilişkiyi gözüne almasıdır. Para teorisinde, Keynesgil teorisinin temel katkısı varlık olarak paranın işlevini, diğer varlıkların alternatifi olarak, vurgulaması ve para miktarı ve toplam talep arasında direkt bir ilişki olduğu yolundaki miktar teorisini varsayımını kırmasıdır. Öte yandan, Keynes'in sunduğu biçimi ile teori birçok yönden yanıltıcıdır ve depresyonist olmayan şartlara uyum için büyük bir değişimi gerektirmektedir ve Keynesgil yaklaşım zaman zaman çok önemli olabilecek parasal şartların etkisini hafifletme eğilimindedir.

¹² Örneğin, bakınız A.J. Brown, *The Great Inflation: 1939-1951* (London: Oxford University Press, 1955).

9. *Per se* latince bir sözcüktür ve "yalnız başına" anlamına gelmektedir.

İŞTEN ÇIKARMA TAZMİNATI: F.ALMANYA'DAKİ HUKUKİ DURUM VE AVUSTURYA HUKUKU

Prof. Dr. Reinhard RICHARDI*
Çeviren: Prof. Dr. Nurhan AKÇAYLI**

I. Tazminat ve İhbar Güvencesi (İşyeri Güvencesi)

Ferdi hukuk hükümlerine göre düzenlenen ihbar güvencesinin amacı, işçiyi işverenin haksız olarak işten çıkarılmasına karşı güvence altına almaktır. İşyeri güvencesinin, 4.Şubat.1920 tarihli İşletme Kurulları Yasasının (Betriebsrätegesetz § § 84 ff) geçerli olduğu Weimar döneminde olduğu gibi kollektif hukuk hükümlerine göre düzenlendiği sistemde, bu amaç sadece kısmen gerçekleştirilebilmekteydi. Çünkü işveren mahkemenin, feshin sosyal bakımdan haksız olduğuna karar vermesi halinde, bir tazminat ödemek suretiyle işçinin işe devamını önleyebilmekteydi.

Nasyonal Sosyalist döneminde de, durum aynen muhafaza edilmiştir. Bugünkü hukuka göre ise, sosyal bakımdan haksız olan fesih hukuken tamamiyle geçersiz bulunmaktadır. Ancak uyuşmazlığın mahkemeye intikal etmesi halinde, genellikle işçi işine dönmemektedir. Çünkü yasaya göre (§ 9 KSchG), mahkemenin feshin sosyal bakımdan haksız olduğuna, dolayısıyla iş sözleşmesinin feshedilmemiş bulunduğuna karar vermesi halinde işçinin eski işverenin yanında işe devam etmesi imkansız bulunuyor, yani işçiden böyle bir davranışta bulunması beklenmiyor ise, işçi iş sözleşmesinin sona erdirilmesini ve işverenin tazminata mahkum edilmesini isteyebilmektedir. Böyle bir karar mahkeme, işverenin talebi üzerine de verebilmektedir. Meğerki" işletmeden doğan bir zorunluluk sebebiyle", işçi ile işverenin birlikte çalışmasına imkan bulunmadığı kabul edilebilsin. Böyle bir talep, mahkeme tarafından haklı bulunduğu takdirde, işçi sosyal bakımdan haksız olan bir fesih sonucu işyerini kaybetmesinin karşılığı olarak, işverenden belli bir tazminat alabilmektedir. Tazminatın miktarı işçinin yaşına ve işletmeye mensubiyet süresine göre tayin edilmektedir (§ 10 Kündigungsschutzgesetz; kısaltılmaşı KSchG). Hatta daha dava sırasında işçi, tazminat almak sureti ile işe devam etmeyeceğini beyan ederse, yapılan feshin sosyal bakımdan haksız ve dolayısıyla hukuken geçer-

* Prof. Dr. Reinhard RICHARDI, Federal Almanya Regensburg Üniversitesi İş Hukuku Öğretim Üyesidir. Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi davetlisi olarak Bursa'da 24-25 Ekim 1979 tarihlerinde yukarıdaki tebliği vermiştir.

** Prof. Dr. Nurhan AKÇAYLI Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesidir.

siz olduğuna karar verilmeksizin, uzlaşma yoluyla işçiye bir miktar tazminat verilerek iş sözleşmesinin feshedilmesine imkan bulunmaktadır. Açılan davaların %90'ının böyle bir uzlaşma tazminatı ile neticelendirildiği dikkate alınır, haksız fesih davalarının, aslında birer tazminat davasına dönüştükleri ve bu durumun özel bir hukuki müessesesinin gelişmesine yol açtığı görülür. Gerçekten uzlaşma mekanizmasında karşılıklı fedakarlıkla bir anlaşma sağlandığına göre, işçi belli bir tazminat karşılığında, işyerinden vazgeçmeğe her zaman hazır olmaktadır. Ancak hukuk dogmatigi bakımından önemli olan husus, burada tazminat talebinin, işçiyi feshе karşı koruyan yasa açısından, sadece işverenin hukuka aykırı bir davranışı, yani fesih ihbarının sosyal bakımdan haksız bulunması sebebi ile kabul edilmesidir. Aynı şey derhal fesih halinde de geçerli olmaktadır. Şöyleki, derhal fesih önemli bir sebebe dayanmıyorsa haksız bir fesih teşkil ederek hukuken geçersiz sayılmaktadır (§ 13 Abs. 1 Satz 3 KSchG). Dolayısıyla, işveren feshin haklı olduğunu, yani işletmeden doğan bir zorunluluğa dayandığını ileri sürerse, bu takdirde işten çıkartılan işçi bir tazminat alamamaktadır.

II. Tazminat ve İşletmeye Has Zorunluluk:

Feshе karşı korunma yasasına göre, işyeri güvencesi, sadece işçinin kişiliğinde veya tavır ve davranışlarında bulunan sebeplerin feshi haklı kılması halinde değil, işletmeye has zorunluluklar sebebiyle de sona ermektedir. Gerçekten işveren müteşebbis sıfatıyla çalışmaya devam etmeye, bu amaçla yatırım yapmağa ve işyeri organizasyonunu şu veya bu şekilde düzenlemeğe karar vermekte tamamen serbest olduğuna göre, işyeri güvencesi, bu açıdan temin edilmemiş bulunmaktadır. Dolayısı ile işletme zorunluluğuna dayanan bu şekilde işten çıkarılma riskinin, işçi açısından bertaraf edilmesine de imkan bulunmamaktadır. Çünkü Anayasada (Art 12 Abs. 1 Grundgesetz) garanti altına alınan çalışma özgürlüğü yanında, yine Anayasa ile güvence altına alınan müteşebbis olma özgürlüğü, işçiye mutlak bir işyeri güvencesi sağlayacak zorunlu hükümler getirilmesini önlemektedir. Ancak bir endüstri toplumu olan F. Almanya'da işverenin teşebbüs özgürlüğü, işletmeye has bir zorunluluk nedeniyle, işçinin rastgele işten çıkarılmasını haklı göstermeye de yetmemekte, alınan tedbirin bu durumu haklı ve makul göstermesi gerekmektedir. Gerçekten bu ülkede maden ocağında öngörülen yapısal değişiklikler, işletmenin kapatılmasını ve kısıtlanmasını zorunlu kıldığı zaman, sosyal planlar yapılmış ve sosyal planlara göre, işçinin zararının telâfisi yoluna gidilmiştir. Aynı amaçla İşletme Yönetimi Yasasının (Betriebsverfassungsgesetz) 1972 yılında yeni baştan düzeltilmesinde, işyeri güvencesi bakımından, İşletme Kuruluna önemli bir söz hakkı, (yönetime katılma hakkı) tanınmıştır.

Adı geçen yasaya göre, İşletme Kurulu bulunan, yani İşletme Kurulu üyelerinin seçimine katılmaya yetkili 20 den fazla işçinin çalıştığı işyerlerinde, işveren, işletme değişiklikleri tasavvurlarından İşletme Kurulunu önceden haberdar etmekle yükümlü bulunmaktadır (§ § 111 ff. Betriebsverfassungsgesetz; kısaltılmış; BetrVG). İşveren, ayrıca işletmenin kısmen veya tamamen kapatılması veya rasyonalizasyon tedbirlerinin alınması halinde, bu tedbirler işçiler için ciddi mahzurlar doğuracak ise, bu değişiklik plânını da İşletme Kuruluna bildirmekle yükümlüdür. Yine işveren, müteşebbis sıfatıyla aldığı tedbirlerin, nasıl uygulanacağı, bu tedbirlerin

kapsamına girecek işçiler ve bu işçilerin maruz kalacakları zararların nasıl karşılanacağı veya en azından nasıl hafifletilebileceği hususunda, İşletme Kurulu ile müzakerede bulunmak mecburiyetindedir. İşveren ile İşletme Kurulu aralarında bir anlaşmaya varamadıkları takdirde, işveren, bu amaç için kurulan bir uzlaştırma kurulu nezdinde, işletme değişikliği hakkında İşletme Kurulu ile bir uzlaşmaya varmak mecburiyetindedir. İşveren uzlaşma yolunu denemediği takdirde, işletmedeki değişiklik sonucu işten çıkartılan işçilere, işyerinin kaybı karşılığı veya işletmedeki durumları zayıflayan işçilere mağduriyetlerinin karşılığı olarak bir tazminat ödemekle yükümlü bulunmaktadır (§ 113 BetrVG). Bu müeyyide, işvereni uzlaştırma kurulu İşletme Kurulu ile bir uzlaşmaya varmağa mecbur etmektedir. Ancak uzlaşmaya varılamaması halinde, işveren işletme değişikliğini nasıl münasip görüyorsa, o şekilde gerçekleştirmek hakkına sahip bulunmaktadır. Çünkü hukuk düzeni, teşebbüs hakkında en isabetli kararları müteşebbisin bizzat verebileceği ve vermesi gerektiği noktasından hareket etmektedir. Ancak İşletme Kurulunun söz hakkı henüz sona ermiş değildir. Çünkü İşletme Kurulunun talebi ile uzlaştırma kurulu, rasyonelasyon tedbirlerinden müteessir olacak işçilerin zararlarının nasıl telâfi edileceği veya yumuşatılacağı hususunda işvereni bağlayıcı kararlar alabilmektedir. Kısaca uzlaştırma kurulu bir sosyal plân yapabilmektedir (§ 112 BetrVG).

Sosyal plânın yapılmasında İşletme Kurulunun sahip olduğu katılma (İşletme düzeyinde yönetime katılma) hakkı, bu kurula, işvereni, işletmedeki değişiklikler sonucu işyerini kaybedecek olan işçilere, işyerinin kaybı karşılığı bir tazminat ödemeye zorlama imkanı vermektedir. İşveren, İşletme Kurulunun bu hususta sahip olduğu katılma hakkına riayet etmez veya usulüne uygun bir şekilde riayet etmez ve bu nedenle de bir sosyal plân yapılamaz ise, bu takdirde işçiler, yasadan gelen bir hakla yaş hadlerine ve işletmeye mensubiyet sürelerine göre tesbit edilecek bir işten çıkarma tazminatını işverenden isteme hakkına sahip olabilmektedir (§ 113 BetrVG). Bu tür bir tazminat için, artık feshin sosyal bakımdan haklı olup olmadığı, bir ön şart teşkil etmemektedir. Halbuki aslında bu tür işten çıkarmalar işletme zorunluluğuna dayandığı için, kural olarak sosyal bakımdan haklı feshin niteliğini taşımaktadırlar. Ancak tazminatın, doğrudan doğruya yasadan doğduğu hallerde, işverenin hukuka aykırı bir davranışının, (işletme kurulunun katılma hakkına riayet etmemesi veya usulüne uygun bir şekilde riayet etmemesi nedeniyle yasaya aykırı davranışının) bir müeyyidesi söz konusu olmaktadır. Halbuki sosyal plânda tesbit edilen ve bu plâna göre verilen tazminat, İhbar Güvencesi ve İşletme Yönetimi Yasaları çerçevesinde (Kündigungsschutz - und Betriebsverfassungsrecht) işverenin hukuka aykırı davranışının bir müeyyidesi niteliğine sahip bulunmamaktadır.

Bu farklılık nedeniyle, sosyal plânın hazırlanmasına İşletme Kurulunun katılma hakkı, hangi amaca hizmet etmektedir sorunu ortaya çıkmış ve bu hususta farklı fikirler ortaya atılmıştır. Bazı görüş sahiplerine göre, bu gibi işletme sebebine dayanan işten çıkarmalarda, sosyal plânda işyerinin kaybı karşılığı bir tazminat tesbit edilemez. Bu durumda bir tazminat, ancak bazı işçiler işyerlerini muhafaza ederken bazı işçilerin işyerlerini kaybetmeleri, (eşit muamele prensibi düşüncesiyle) bunlar için özel bir fedakarlık anlamı taşıyorsa, söz konusu olabilir. Bazı görüş sahiplerine göre ise, sosyal plânda tesbit edilen tazminat, yaşamın devamı için gerekli

geçim kaynağını sağlamak üzere yapılması gereken bir tür sosyal yardım olarak yorumlanabilir. Zira bu durumda işçinin işten çıkartılması, onun emeğini sürekli bir şekilde değerlendirmesini önlemekte ve bu suretle geçim masraflarını temin etmesini, önemsiz sayılmayacak bir süre için imkânsız kılmaktadır. Söz konusu tazminat ise, onların bu şekilde maruz kaldıkları zararı karşılamaktadır (İstihdamda süreklilik ve istihdamın geçim kaynağını teşkil ettiği düşüncesi). Böyle bir yorumun kabul edilmesi halinde, işten çıkartılan işçinin aynı değerde başka bir iş bulması halinde, hiçbir tazminata hakkı bulunmaması gerekmektedir. Bununla beraber Federal Mahkeme, 13.Aralık.1978 tarihli kararında bu görüşü benimsemediğini açıklamıştır. Federal Mahkeme şöyle demektedir: "Tazminat aynı zamanda işçinin, kendisine bağlı olmayan, işletmeden ötürü bir sebeple işyerini kaybetmesinin ve iş sözleşmesinin devam etmesi halinde sahip olacağı menfaati yitirmesinin bir karşılığını teşkil etmektedir. Bu sebeptende, tazminat miktarı sosyal planda da, yasada olduğu gibi, işçinin işletmeye mensubiyet süresine göre derecelendirilebilir". Federal Mahkemeye göre, "işçi kısa bir süre sonra sahip olduğu diğer bir iş sebebiyle, hiç bir zarara maruz kalmassa, hatta tersine ekonomik durumu bu yüzden biraz daha düzelmiş olsa, yine işçiye işyerinin kaybı karşılığı bir tazminat vermek gerekli bulunmaktadır".

Federal Mahkeme şöyle düşünmektedir: "Sosyal plânda tazminatın götürü olarak tesbit edilmesi halinde, bu tazminatın, münferit durumlarda tazmin edilmesi gereken bir zarar olup olmadığı dikkate alınmadan, işyerinin kaybının tazmini olarak ödenmesi gerekir".

Bu sebepten işyerinin kaybı karşılığı kabul edilen bu işten çıkarma tazminatı sadece İşletme Kurulunun yönetime katılma haklarını teminat altına alan bir müeyyide, bir ceza niteliğinde kalmayıp "aynı zamanda kendine mahsus bir iş hukuku müessesesi olmuştur". Bu anlamda işten çıkarma tazminatı, "gerekçesini, emeğin işçinin şahsiyetinin temelini teşkil ettiği düşüncesinde bulmaktadır". (Franz Gamillscheg).

III. İşten Çıkarma Tazminatı Tam Olarak Düzenlenmemiş Bir Hukuk Müessesesidir:

İşyerinin kaybı karşılığı ödenen tazminat, F.Almanya'da sosyal bakımdan haksız işten çıkarmalara karşı bir cezai müeyyide olmaktan çıkıp bir hak halini almış bulunmaktadır. Bu suretle işletmeye sadık işçilerin zararları tazmin edilmektedir. Ancak burada, insanın emeğini kullanabildiği yaşam dönemlerini geri getiremeyeceği, bu dönemleri tekrarlayamayacağı ve bireysel faktörlere bağlı bulunan meslekte yükselme şansının da çeşitli iş değişikliklerini imkansız kılacağı düşüncesi hakim olmaktadır. İşten çıkarma tazminatının gerekçesinde hiç bir zaman marksist artık değer teorisinin teyidi söz konusu olmamaktadır. Burada düşünülen tek husus şudur: Herkesin zamanı kendince değerlidir. Öte yandan hukuk düzeninin, işvereni bu tazminat yükümlülüğü altına sokması, aynı zamanda teşebbüsün mali gücü problemi ile de ilgili bulunmaktadır. İşte bu sebeptendir ki, işten çıkarma tazminatı, sadece bir haksız fesih tazminatı olarak düşünülmüştür ve bir sosyal plân tazminatı çerçevesinde söz konusu olmaktadır ve ancak işletme kurulu üyelerinin seçimine katılmaya yetkili 20 den fazla işçinin çalıştığı işyerleri için geçerli olmaktadır. Bu sebepten alman hukuku, müphem haklılık halleri açısından haklılık sınırının tayin

edilmesini zorunlu görmektedir. Görülüyorki işverenin hukuka uygun hareket ettiği hallerde, tazminat yükümlülüğü, sadece işletme belli bir büyüklüğe sahip ise, işletmede bir İşletme Kurulu bulunuyorsa, işten çıkarma işletmeye has bir zorunluluğa dayanıyorsa ve İşletme Kurulu sosyal plânın düzenlenmesine iştirak ettirilmiş ise, söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla fesih, işletmenin tebdili sebebiyle dayanmasa fakat, işletmeye has zorunluluğa dayansa işçi, herhangi bir tazminata hak kazanmamaktadır. Bunun mantıksal sonucu ise, şu olmaktadır: "İşçi işini tehlikede görüyor ise, iktisadi bir krizin doğmasına ve bu krizin adam akıllı ağır seyretmesine dua edecektir. Çünkü ancak bu kriz nedeniyle işletmenin tamamı veya bir kısmının kapatılması halinde eline bir miktar para geçecek demektir" (Albrecht Zeuner). Bu sebepten muhtemel karşılıkların bertaraf edilmesi için, işçinin işletme sebebiyle her türlü işten çıkarılmasında kendisine bir tazminat verilmesi yerinde olur. Bu yola Avusturya'da çok önceden müstahdemler için gidilmiş bulunmaktadır. Bu hususu düzenleyen 1921 tarihli yasaya göre, (§ 23 Angestelltengesetz) bir işyerinde sürekli olarak 3 yıl çalışmış olan bir müstahdem, iş sözleşmesinin feshedilmesi halinde bir tazminata hak kazanmakta ve bu tazminata tamamlama, tasfiye tazminatı adı verilmektedir.

Ancak işverenin ekonomik durumunun bozulması sebebiyle, kendisinden bu yükümlülüğü kısmen veya tamamen yerine getirmesi hak ve adalet düşünceleri içinde beklenemez ise, bu takdirde bu tazminat kısmen veya tamamen ortadan kalkmaktadır. Bu kural işçilere de teşmil edilmektedir.

Öte yandan işten çıkarma tazminatı, işsizlik sigortası yerine geçmemektedir. Çünkü işten çıkarma tazminatının amacı, hiçbir zaman işvereni, işçiyi çalıştırmak istemediği zaman, ona bakmak riski ve yükümlülüğü altına sokmak değildir. Bu tazminat, münhasıren işyeri kaybının bir karşılığıdır. Bu sebepten de, işten çıkarma tazminatı, işsizlik sigortasından talepte bulunma hakkının durmasına yol açmamaktadır. Bu husus, iş sözleşmesinin ihbar süreleri geçmeden sona ermesi halinde ve bu süre için de geçerli bulunmaktadır. Çünkü bunun aksini kabul eden yasa (§ 117 Abs 2 Arbeitsförderungsgesetz), Anayasa Mahkemesi tarafından, Anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle iptal edilmiştir.

IV. Sonuç:

İşyeri güvencesi sağlamak amacını güden feshe karşı korunmaya ilişkin hukuk gibi, fesih halinde tazminata ilişkin hukuk da henüz gelişme safhasında bulunmaktadır. İş hukuku, diğer hiçbir hukuk dalında olmadığı gibi, sosyal sistemin gelişim ve değişimlerini aksettiren bir aynadır. İş hukukunun tek hedefi olan sosyal bütünleşme, ekonomik imkanlarla sosyal adalet arasındaki karşılıklı etkiler gözden uzak tutulmadığı takdirde başarıya ulaşabilir.

**("FESHE KARŞI GÜVENCE" VE "İŞYERİ YÖNETİMİ"
YASALARI İLE İŞYERİ GÜVENCESİNİN SAĞLANMASI):
ALMANYADAKİ HUKUKİ DURUM; AVUSTURYA HUKUKU
DİKKATE ALINMAK SURETİYLE HAZIRLANMIŞTIR.**

Prof. Dr. Reinhard RICHARDI*
Çeviren: Prof. Dr. Nurhan AKÇAYLI**

I. Feshe Karşı Güvencenin Çalışma Düzeninde Fonksiyonu:

İşçinin modern sanayi toplumu ile sosyal bütünleşmesinde, işçiye sağlanacak işyeri güvencesi, büyük önem taşımaktadır. Bu güvence, F.Almanyada yasal sistemle gerçekleştirilmiş bulunmaktadır. Bunun yanında sözleşme özgürlüğü de devam etmektedir. Dolayısıyla kişi dilediği zaman dilediği kimseyle iş ilişkisi kurabilmektedir: Böylece işçi ve işveren arasında iş ilişkisi, sözleşme özgürlüğü içinde, bir iş sözleşmesinin yapılmasıyla doğmaktadır. Ancak, iş sözleşmesinin yapılmasından sonra, işverenin iş sözleşmesini feshedebilme özgürlüğü sınırlı bulunmaktadır. Buna sebep kural olarak işyerinin işçinin tek geçim kaynağını teşkil ettiği düşüncesidir. Aslında F.Alman Anayasasının 12.nci maddesinde çalışma özgürlüğü ile birlikte işyerinin serbestçe seçimi özgürlüğü de garanti altına alınmıştır. Ancak bu garantinin kağıt üzerinde kalmaktan öteye gitmediği de bir gerçektir. Öte yandan işçiye, diğer yasalarla sağlanan hakların da Demoklesin kılıcı gibi, işverenin denetlenmeyen sözleşmeyi feshedebilme tehdidi altında kullanılacağı düşünülürse, bu hakların da değersiz bir hale geleceği şüphesizdir. Kaldı ki, bütün bu hususların söz konusu olabilmesi için, önce işçinin bir işinin bulunması, yani bir işyerine sahip olması gerekmektedir. İhbar güvencesi açısından, iş ilişkisinin belirli bir süre için kurulmuş olması, yani süresi belli bir iş sözleşmesinin yapılması halinde bir problem ortaya çıkmamaktadır. Bu durumda, iş sözleşmesi belirli sürenin geçmesiyle, yani işverenin fesih bildirisine gerek kalmadan kendiliğinden sona ermektedir (§ 620 Abs. 1.F.Alman Medeni Kanunu; BGB). Ancak burada belirli süreli iş sözleşmesinin gerçek fonksiyonuna aykırı olarak kullanılması ve bu suretle işyeri güvencesinin sağlanamaması, işçiye feshe karşı koruyan ihbar güvencesi hükümlerinden kaçınılabilmesi mümkün bulunmaktadır. Bu sebepten Federal İş Mahkemesi, belirli süreli iş sözleşmesinin yapılabilmesi için,

* *Prof. Dr. Reinhard RICHARDI, Federal Almanya Regensburg Üniversitesi İş Hukuku Öğretim Üyesidir. Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi davetlisi olarak Bursa'da 24-25 Ekim 1979 tarihlerinde yukarıdaki tebliği vermiştir.*

** *Prof. Dr. Nurhan AKÇAYLI Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesidir.*

sosyal bakımdan haklı bir gerekçenin varlığını şart koşturmaktadır. Bu durum bir işverenin belirli sürenin bitiminden sonra yeniden belirli süreli bir iş sözleşmesi yapması ve bu suretle belirli süreli sözleşmeler zinciri oluşturması halinde söz konusu olmaktadır.

Görülüyorki, işyeri güvencesini sağlama (işçinin feshe karşı korunması) gereği, belirsiz süreli iş sözleşmelerinde önem kazanmaktadır. Zira bu takdirde, işçi için geçim kaynağını ilgilendiren bir güven sorunu ortaya çıkmaktadır. Öte yandan Medeni Kanun bir iş münasebetinin tüm borç münasebetlerinde olduğu gibi tek taraflı bildiri ve bu bildirin karşı tarafa iletilmesiyle, yani fesih bildirimini ile sözleşme taraflarından herhangi birince sona erdirilebileceği noktasından hareket etmektedir. Ancak sözleşmenin feshi uyulması zorunlu belirli sürelerle uyulmak suretiyle bildirilebilir (§ 622 DGB). Öte yandan belirsiz bir süre için girişilen bir iş ilişkisinin sadece belli sürelerle uyulmak suretiyle feshedilebilmesi, belirli süreli sözleşmelerde olduğu gibi bazı sakıncaların ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Gerçekten sözleşmenin sona ermesi için ihbar önellerinin sona ermesini beklemek her iki tarafın çıkarları bakımından sakıncalı olabilir. Böyle bir sakıncayı doğuran önemli nedenin bulunması halinde, bir iş sözleşmesine, fesih sürelerinin beklenmesine gerek kalmadan da son verilebilir (§ 626 BGB). Buna normal bir durumu aksettirmedeği için olağanüstü fesih veya derhal fesih denilmektedir. Ancak işyeri güvencesi açısından, derhal fesih (bildirimsiz fesih) bunu haklı gösteren önemli bir sebebin bulunması gerekli olduğundan önemli bir problem teşkil etmemektedir. Halbuki bildirimli fesihte, işçinin iş sözleşmesinin devamına ilişkin çıkarı yetersiz şekilde teminat altına alınmıştır. Çünkü bu durumda işveren, iş ilişkisine son vermek için haklı bir sebep göstermek mecburiyetinde olmayıp, sadece belirli bir süre beklemek mecburiyetindedir. Bu sebepten işyeri güvencesi, bu durumda gerekli görülmemekte ve işverenin işe son verme serbestisi kısıtlanmaktadır.

Genel olarak F.Almanyada işyeri güvencesinin kaynağı 25 Ağustos 1969 tarihinde düzenlenen 10 Ağustos 1951 tarihli Feshe Karşı Güvence (İhbar Güvencesi) Yasasına dayanmaktadır (Kündigungsschutzgesetz).

Bu yasada genel olarak düzenlenen feshe karşı güvence, ek hükümlerle belirli işçi guruplarına sağlanan özel güvencelerle devam ettirilmiş ve fesih yasakları getirilmiştir (Özel İhbar Güvencesi): Örneğin işçi işyeri yönetiminde(Betriebsverfassung) özel bir fonksiyon üstlendiği, özellikle "İşletme Kurulu" üyesi bulunduğu takdirde, kural olarak, ihbar süresi verilmek suretiyle, olağan fesih sebeplerinden biriyle işten çıkartılmamaktadır. Bu işçi, sadece derhal fesih sebeplerinden birine dayanmak suretiyle işten çıkartılabilmekte ve bu fesih işletme kurulunun onayını gerektirmektedir (§§ 15, 16 Kündigungsschutzgesetz, kısaltılmışı: KSchG). Yine kadın işçilerin işlerine de, bunların hamilelik süresinde ve doğumdan sonraki 4 ay içinde bildirimli veya bildirimsiz fesih yoluyla son verilememekte, sadece istisnai durumlarda işçiyi korumakla görevli makamların, feshi haklı bulduklarını bildirmeleri halinde, fesih mümkün bulunmaktadır (§ 9 Mutterschutzgesetz Analığı Koruma Yasası). Ağır malul bir işçinin derhal fesih halinde dahi, işten çıkartılması, haklı sebebe dayansa bile ilgili makamların onayını gerekli kılmaktadır (§§ 12 ff. Schwerbehindertengesetz).

II. Feshe Karşı Güvencenin Genel Olarak Düzenlenmesi:

İşçiyi feshe karşı koruma, hukuk tekniği bakımından çeşitli şekillerde düzenlenmiştir. İlk genel düzenleme, İşletme Kurulları Yasasında yer almıştır (Betriebsstrategesetz kısaltılmışı:BRG). 4 Şubat 1920 tarihini taşıyan bu yasa işçinin yapılan bir ihbara, 5 gün içinde İşçi Kurulu veya Müstahdem Kurulu nezdinde itiraz edebileceğini kabul etmiştir (§ 84 BRG). Bu itiraz üzerine toplanan işletme temsilcileri ile işveren anlaşamadıkları takdirde, ilgili işçi veya işveren veya işletme veya müstahdem kurulu iş mahkemesine baş vurabilmektedir (§ 96 BRG). İş Mahkemesi, itirazı haklı bulduğu takdirde, işveren işçinin tekrar işyerine dönmesini reddediyor ise, işvereni işçinin işletmeye mensubiyet süresine göre derecelendirilmiş bir tazminatı ödemekle yükümlü tutabilmektedir (§ 87 BRG). Feshe karşı güvence, bu sistemde *toplu iş hukukuna* göre düzenlenmiş bulunuyordu. İşletme temsilcileri yapılan ihbarı onayladığı takdirde, bu kararın gerekçesini de göstermek mecburiyetindeydi. Bu durumda İşletme Temsilciliği (Betriebsvertretung) işçinin mahkemeye başvurmasını yasaklayabilmekteydi.

Feshe karşı bu güvence sistemi, Avusturya'da bugün hala yürürlükte bulunmaktadır. Nitekim bu sistem, 14 Aralık 1973 tarihinde düzenlenen yasa (Arbeitsverfassungsgesetz § 105-167 ArbVG) tarafından da aynen alınmış bulunmaktadır: Bu yasaya göre, işveren her fesih bildirimini İşletme Kuruluna (Betriebsrat) bildirmek mecburiyetindedir. İşletme Kurulu fesih bildirimini onaylamadığı takdirde bu bildiri, sosyal bakımdan haksız olmakta ve fesih bildiriminde bulunulan işçi, işletmede enaz 6 ay süreyle çalışmış ise, uzlaştırma dairesi tarafından geçersiz sayılabilmektedir. Uzlaştırma dairesinden feshin geçersizliğini istemek, işçinin isteği üzerine İşletme Kurulu tarafından yapılabileceği gibi, İşletme Kurulunun bu isteğe uymak istememesi halinde, doğrudan doğruya fesih bildiriminde bulunulan işçi tarafından da yapılabilir. Bu, toplu iş hukuku hükümlerine göre düzenlenen modelde, İşletme Kurulunun feshi onaylaması halinde, işçi için feshin sosyal bakımdan haksız olup olmadığını tesbit ettirmek üzere uzlaştırma dairesine gitme şansı kalmamaktadır.

Görülüyor ki İşletme Kurulunun veya ilgili işçinin talebiyle uzlaştırma dairesinin, feshi geçersiz sayabilmesi için işletme kurulunun feshi onaylamaması, ön şartı teşkil etmektedir. Böylece Avusturyada hâkim olan görüşe göre, İşletme Kurulunun fesih bildirimini onaylaması halinde, feshin geçersizliğini tesbit ettirmek üzere uzlaştırma dairesine başvurma yolu hem kurul, hem de işçi için kapanmış olmaktadır. Floretta ve Strasser'in iş yasası yorumlarında temsil edilen görüşe göre, feshin geçersizliğini talep etme hakkı (Anfechtungsrecht) toplu iş hukuku niteliğine sahip bulunmakta ve bir yasa maddesine dayanmaktadır.

Buna karşın F. Almanyada geçerli olan feshe karşı genel güvence, ferdi hukuk anlayışına dayanmaktadır: Şöyleki, işverenin fesih bildiriminde bulunduğu işçinin aynı işyerinde veya teşebbüste sürekli olarak çalışması 6 aydan fazla sürmüş ise ve fesihte sosyal bakımdan haksız ise, bu fesih, hukuken geçersiz sayılmaktadır (§ 1 Abs. 1 KSchG). Öte yandan sosyal bakımdan haklı fesih, bulunan işçinin kişiliğinde, işçinin tavır ve hareketlerinde bulunan ve feshi haklı kılan sebeplerdir (§ 1 Abs. 2 Satz 1 KSchG). Genel olarak burada işçinin artık çalışmayacak halde olduğu durumlar kastedilmektedir. Bununla beraber hastalık veya randıman düşüşü

gibi sebepler, işçinin bu durumu ile başka bir iş yerinde de çalışması mümkün olmadığı takdirde, feshi haklı göstermektedir. Görülüyor ki, hastalık sebebi ile yapılan feshin haklı olabilmesi için, işçinin bu haliyle başka bir yerde veya başka bir şekilde çalışmasının imkansız olması gerekmektedir.

Yine feshi haklı kılan sebepler içinde, işçinin işine sık sık zamanında gelmesi veya işini düzenli bir şekilde yapmaması da yer almaktadır. Öte yandan, acil işletme zorunluluğunun işin devamını imkansız kılması halinde de, yapılan fesih (Betriebsbedingte Kündigung § 1 Abs. 2 Satz 1 KSchG), sosyal bakımdan haklı sayılabilmektedir. Böylece bu sonuncu duruma göre, istihdam güvencesi işletmenin kapatılması veya kısıtlanması veya rasyonalizasyona gidilmesi halinde bir işyeri güvencesi sağlamamaktadır. Rasyonalizasyona veya işletmenin kısmen kapatılması yoluna gidilmesi halinde, hangi işlerin iptal edildiği genellikle belli bulunmamakta, sadece işçi sayısı azaltılmaktadır. İşte bu durumda işverenin hangi işçilerin işten çıkarılacağına dair vereceği karar önemli bulunmaktadır. Şöyleki; işverenin bu kararı, işletmeye has bir zorunluluğun sonucu olduğu halde, işten çıkartılacak işçilerin seçiminde bunların sosyal durumlarına hiçbir şekilde veya yetersiz derecede itibar edilmiş ise, işverenin feshine ilişkin kararı sosyal bakımdan haksız sayılabilmektedir (§ 1 Abs. 3 Satz 1 KSchG). Örneğin rasyonalizasyona gidilmesi halinde, sözleşmesi feshedilmeyecek işçilerin tesbitinde, eşi ve çocuğu olmayan bir işçi, eşi ve çocuğu olan bir işçiye tercih edilmiş ise, bu karar sosyal bakımdan haksız bir karardır. Bununla beraber belirli bir işi yapabilme ehliyet ve yeteneğine, eşi ve çocuğu olmayan bir işçi sahip bulunuyorsa, bu ve buna benzer durumlarda sosyal duruma göre karar verilmesi mümkün olmayabilir. Bu takdirde böyle bir işçiye işyerinde tutmak sosyal bakımdan haklı sayılmaktadır (§ 1 Abs. 3 Satz 2 KSchG). Burada hukuken önemli bir mesele şöyle ortaya çıkmaktadır: Avusturyada olduğu gibi kollektif hukuk hükümlerine göre bir fesih bildirimini, sosyal bakımdan haksız dahi olsa, önce hukuken geçerli bulunmaktadır. Yapılan feshin geçersiz olduğuna dair uzlaştırma dairesi tarafından bir karar verilmiş olsa dahi, durum değişmemekte, fesih bildirildiği tarihten itibaren geçerli sayılmaktadır. Böylece uzlaştırma dairesinin, feshin geçerli olmadığına dair verdiği karar, düzenleyici bir etkiye sahip bulunmaktadır (§ 105 Abs. 5 Arb VG). Buna mukabil F.Almanyada işçiye feshine karşı koruyan hukuka göre, fesih sosyal bakımdan haklı değil ise, hukuken daha başından itibaren geçersiz sayılmaktadır. Bu açıdan özel bir düzenleyici karara gerek bulunmamaktadır. Öte yandan yapılan feshin sosyal bakımdan haksız olduğu çok müphem olabileceğinden, işçinin feshin bildirildiği tarihten itibaren 3 hafta içinde İş Mahkemesine baş vurarak bir tesbit talebinde bulunması ve iş sözleşmesinin ihbar ile feshedilmemiş olduğunu tesbit ettirmesi gerekmektedir (§ Satz 1 KSchG). İşçi bu süreyi geçirirse bu takdirde yapılan fesih, başka nedenlerle geçersiz sayılmıyorsa, başından itibaren hüküm ifade etmektedir. Sosyal bakımdan 'haklılık gereğinin eksikliği, bu suretle telâfi edilmiş olmaktadır (§ 7 KSchG)'. Sözleşmenin fesih ile sona erdirilmesini önlemek için, bu durumda, dava açmak gerekli bulunmaktadır. Ancak dava açma mecburiyeti düzenleyici bir etkiyi yaratmak için değil, bu yolda bir etkiyi önlemek için gerekli bulunmaktadır. Hukuk tekniği bakımından önemli olan, düzenleyici hüküm doğuran bir davanın değil, bir tesbit davasının açılmış olmasıdır. Bu sebepten literatürde temsil edilen, sosyal bakımdan haksız olan feshin,

diğer bir ifade ile feshin mahkemece hukuken geçersizliği bir hükümlle tesbit edilmediği sürece boşlukta, askıda kaldığı görüşü, feshi karşı korunmaya ilişkin hukuka ters düşmektedir. Halbuki hukuk dogmatığı bakımından gerçek bir değerlendirme, pratik bakımdan da çok önemli bulunmaktadır. Çünkü işçiye ihbar sürelerinin geçmesinden sonra, istihdamın devam ettiğine ilişkin bir iddiayı tanımak veya tanınamak, bu değerlendirmeye bağlı bulunmaktadır. Sosyal bakımdan haksız olan feshi, askıda kalan bir etkiye sahip ise, bununla birlikte istihdam iddiasının hiçbir şekilde sözkonusu olamayacağı hususu da kesinlik kazanır. Buna karşılık, yasaya uyarak feshin mahkeme kararı ile geçersiz olduğu kabul edilirse, bu takdirde ihbar süresinin sonunda bir istihdam talebi mevcut olabilecektir. Ortaya çıkan ikilem tamamı ile şu noktada belirmektedir: Taraflar arasında ihbar güvencesi yasasına dayanılarak açılan bir dava sürerken, iş sözleşmesinin hukuken geçerli bir şekilde sona erip ermediği tartışmalı bulunmaktadır. Çünkü işçinin istihdama ilişkin talebi, iş sözleşmesinin mevcudiyetinin devam etmesi halinde mümkün olmakta ve dolayısıyla iş sözleşmesinin mevcudiyetini, önşart kılmaktadır.

III. İstihdamın Devamının Güvence Altına Alınması:

Hernekadar, işçiye ihbar güvencesi sağlayan yasa, sosyal bakımdan haksız olan feshi geçersiz sayarak, işçiye bir istihdam garantisi (işyeri güvencesi) sağlamakta ise de, olaylar göstermektedir ki, bir işçi açılan davanın hükme bağlanmasından sonra, çok ender olarak işyerine dönmektedir. Genellikle dava, iş sözleşmesinin feshi ile birlikte tazminat talebi ile açılmaktadır (§ 9 KSchG). Kaldı ki kendisine haksız olarak işten çıkma bildirim yapılan işçinin de, yüksek konjonktür döneminde başka bir 'iş bularak, kendisini haksız olarak işten çıkaran işverenin yanına dönmektense, tazminat almayı tercih edeceği varsayımından hareket edilebilir. Öte yandan F.Almanyada gittikçe artan işsizlik sayıları karşısında, işçiyi feshi karşı koruyan hükümlerin, ona gerçek anlamda bir istihdam güvencesi sağlamak şeklindeki amacına ulaşamamış olduğu görülmekte ve bu husus yasanın büyük bir eksikliğini teşkil etmektedir.

Neden işçiyi feshi karşı koruyan hükümler, aslında bir tazminat talebine dönüşmekte, fakat bir istihdam güvencesi sağlamamaktadır. Bunun en başta gelen sebebi, önce mahkemelerin ihbar sürelerinin sona ermesinden önce, karar verebilme durumunda olmayışlarıdır. Karar verinceye kadar, daha davanın ilk safhasındaki aşamalar yarım yılı almakta ve mahkemenin esasa geçmesiyle de 4 yıla kadar sürmektedir. Bu süre içinde ise, iş sözleşmesi devam ediyor mu, yoksa ihbar ile geçerli olarak feshedilmiş midir sorunu, işçi ve işveren tarafından henüz bilinmemektedir. İşte bu müphemiyet, ihbar güvencesine ilişkin hukukun, istihdamın korunmasına yarayan bir araç olmasını engellemiştir. İşçi böyle bir durumda, genel olarak, derhal başka bir yerde iş bulmaktadır. Öte yandan işçinin işsizlik yardımı ve işsizlik parası alabilmesi için, İş Bulma Kurumuna mutlaka baş vurma ve kurumun kurallarına uyması gerekmektedir (S 100 Abs. 1, S 134 Abs. 1 Nr. 1 Arbeitsförderungsgesetz). İşsizlik Sigortası Yasasına göre ise, işçi dava süresinde iş bulma kurumuna tâbi bulunmaktadır. Çünkü kurum, fiili istihdam münasebetine göre hareket etmektedir. Dolayısıyla işçi ihbar süresinin sona ermesinden sonra, genel olarak emek piyasasında geçerli olan şartlara uygun bir işi kabul etmezse, işsizlik sigortasından para al-

mak hakkını kaybetmektedir. Bunda en önemli etken ise, yukarıda değinildiği gibi, ihbarın haksız olduğu iddiası ile açılan davaların, işçi için emek piyasasında iş bulma imkanının mevcut olması halinde, daima bir tazminat talebine dönüşmesidir. Böylece hukuken geçersiz bir feshe rağmen, işçinin işyerini kaybetme tehlikesinin önlenememesi, iş sözleşmesinin ihbar ile sona erip ermediği hususunun şüpheli bulunduğu sürece, işçinin işyerinde çalışmaya devam etmesinin mümkün olmasıyla gerçekleştirilebilir. Bu amaca hizmet eden bir düzenlemeye ise, İşletme Yönetimi Yasasında (Betriebsverfassungsgesetz, kısaltılmışı: BetrVG) rastlanmaktadır.

Bu yasaya göre, işverenin tüm fesih ihbarlarını işyerinde kurulu bulunan İşletme Kuruluna önceden bildirmesi gerekmektedir. Bu yapılmadığı takdirde, yapılan fesih bildirimleri geçersiz sayılmaktadır. Bu durumda işçinin istihdamın devam ettiğine dair 3 hafta içinde bir tesbit davası açmasına gerek bulunmamaktadır (§ 102 Abs. 1 BetrVG, § 13 Abs. KSchG). İşletme Yönetimi Yasasına (BetrVG §. 102 Abs.3) göre, İşletme Kurulunun yasada belirtilen itiraz sebeplerine dayanarak, feshe itiraz etmesi halinde, işveren feshin haksız olduğu yolunda dava açan işçiyi, dava sona erinceye kadar, aynı şartlarla çalıştırmaya devam etmek mecburiyetindedirler (§ 102 Abs.5 BetrVG). Böylece İşletme Kurulunun itirazı ile işyeri güvencesi büyük ölçüde sağlanmış olmaktadır. Bununla beraber, bu hükmün kuvveti çok zayıf bulunmaktadır. Çünkü bu hükmün uygulanabilmesi için, önce işletmede bir İşletme Kurulunun bulunması gerekmektedir. Sonra bu kurulun itirazda bulunabilmesi için ilgili yasada (§ 102 Abs. 3 BetrVG), belirtilen itiraz sebeplerinden birine dayanması gerekmektedir. İtiraz nedenleri ise, son derece kısıtlı bulunmakta ve sadece işletme zorunluluğu, yani işletmenin tamamen veya kısmen kapatılması veya rasyonalizasyona gidilmesi gibi sebeplerle yapılan fesihlerde, işverenin işten çıkartılacak işçileri seçerken, bunların sosyal durumları bakımından gerekli hususlara riayet etmemiş olması veya işçinin işletmenin başka bir bölümünde veya aynı teşebbüsün başka bir işletmesinde, bir eğitim değişikliği veya iş sözleşmesinin değiştirilmesi suretiyle çalışmaya devam etmesinin mümkün bulunmasına rağmen işten çıkartılması gibi belirli birkaç olayı inhisar etmektedir. Buna mukabil işçinin kişiliğinde veya tavır ve davranışlarındaki bir nedene dayandırılan fesihte, durum genel olarak tartışmalı bulunmaktadır. Ayrıca bu nedenlerle yapılan feshe, İşletme Kurulunun itiraz etmesi halinde, itiraz üzerine işverenin işçiyi çalıştırmaya devam etme yükümlülüğü de bulunmaktadır. Burada da sorunun özü, feshin sosyal bakımdan haklılık gerekçesine ilişkin bulunmakta, buna rağmen İşletme Kurulunun itiraz haklarının kapsamı dışında bulunmaktadır.

Bu sebepten şöyle bir sorun ortaya çıkmaktadır: Acaba yukarıda adı geçen itiraz sebeplerini içeren yasa hükmünün (§ 102 Abs. 5 BetrVG) uygulanmasına imkan olmadığı hallerde İşletme Kurulu, işçinin ihbar sürelerinin geçmesinden sonra da işe devamını isteyebilir mi? Konuya açıklık kazandırmak bakımından burada iki hususu birbirinden ayırmak gerekmektedir. Şöyleki, İşletme Yönetimi Yasasından (§ 102 Abs. 5 BetrVG) doğan istihdamın devamına ilişkin talep ile iş sözleşmesinden doğan istihdam talebi aynı şey değildir. İşçi, İşletme Yönetimi Yasasına göre (§ 102 Abs. 5 BetrVG), ön şartları belirtilen nedenlerle istihdamın devam etmesini talep ettiği zaman hukuk dogmatığı bakımından bir düzenleyici işlem söz konusu olmakta ve bu işlemde feshi bildirilen iş sözleşmesi varlığını geçici olarak korumağa

devam etmektedir. Yeni itiraz haklarının kullanılması ile, iş sözleşmesi ihbar süresinin sonunda tekrar yürürlüğe girmektedir. Böylece aslında geçici olarak bir istihdam (işyeri güvencesi) yaratılmış olmakta, fakat fesih sosyal bakımdan haklı mıdır ve böylece hüküm doğurmakta mıdır sorunundan tamamiyle bağımsız bulunmaktadır.

Bunun dışında, işçinin istihdama ilişkin bir talebi mevcut olduğu zaman, işçinin kaynağını şahsın hukukunda bulan bir hakkı akla gelmektedir. Bu hak, işverenin çıkarlarını önemli bir şekilde ihlal etmiyor ise, işveren için işçiyi hem çalıştırmak hem de ücretini ödemek yükümlülüğünü ifade etmektedir. İşverenin örneğin; bir tenoru işe aldıktan sonra, ona sadece ücretini ödemekle kalmayıp onu aynı zamanda sahneye çıkarmakla da yükümlü olduğu hususu, daha Weimar döneminde Hugo Sinzheimer tarafından kabul edilip öğretilmekteydi. Öte yandan istihdam imkanı, sadece burada olduğu gibi, istisnai durumda bulunan birkaç kişi için değil herkes için, şahsiyetini geliştirme veya en azından emek yoluyla geçimini sağlama hakkının temelini teşkil etmektedir. Bu sebepten Federal İş Mahkemesi haklı olarak yasal bir dayanak olmadan da, istihdam iddiasının mevcut olabileceğini kabul etmiştir. Çünkü "istihdam münasebeti devam ettiği için, işveren tarafından ücreti ödenip fakat uzun süre çalıştırılmayan işçinin, böyle bir durumda hizmetinin son derece düşük bir değere sahip olduğu, bu yüzden de işverenin hizmeti istemektense parayı sokağa atmayı tercih ettiği yolunda bir intibanın uyanmasına yol açmaktadır".

Öte yandan istihdam telebinin ön şartı ise, iş sözleşmesinin var olmasıdır. Şayet bu husus ihbar süresinin geçmesinden sonra hala bilinmiyorsa, bu takdirde sözleşmenin varlığının hiç olmazsa geçici bir süre için korunması gerekir. Böyle bir korunma ise, İşletme Yönetimi Yasasında (§ 102 Abs. 5 BetrVG) çok sınırlı bir şekilde sağlanmış bulunmaktadır. Bu sebepten ihbar süresinin sona erdiği tarihten, mahkemenin ihbarın haksız olduğu yolunda vereceği karara kadar geçen süre içinde, istihdamın devam ettiğine ilişkin bir iddiayı iş sözleşmesine dayanmak suretiyle iddia etmeğe imkan bulunmamaktadır. Bunun aksini ileri sürenler ancak bir Münchhausen içtihadına dayanabilirler. Bu 18.yüzyıl Alman Edebiyatında sözü edilen yalancı baronu, tarihin dediğine bakılırsa, bir top mermisi üzerinde İstanbul'a gelmiş, Sultana Viyana şarabı ikram etmiş, ancak onun haremine de sızmayı başarmış bir kişidir. Yine başka bir iddiaya göre, bu baron kendisini saç örgüsünden tutarak bataklıktan çekip çıkaran, bir kişi olarak tanıtmaktadır.

İş sözleşmesinden doğan istihdam hakkına dayanarak iş sözleşmesinin geçici varlığını gerekçelendirmeğe çalışmak, baronun kendi saçını tutarak bataklıktan kurtulmaya çalışmasına benzer. Gerçekten iş sözleşmesi fesih ile sona ermemiş ise, ancak bu takdirde istihdam iddiası mevcut olabilir. İş sözleşmesinin varlığı müphem kaldığı sürece, istihdam iddiası da müphem kalmaktadır. Bununla beraber işçi, ihbarın sosyal bakımdan haksız olduğunu tesbit etmek için, sadece bir tesbit davası ile iktifa etmeyip, tesbit davası yanında işverenin istihdam yükümlülüğünün devamına ilişkin bir kararın verilmesi talebinde de bulunabilir. Mahkeme her iki talep hakkında birlikte karar verecek isede, işverenin istihdam yükümlülüğünün devamına karar verilmesi, iş sözleşmesinin ihbar ile fesholmadığını tesbit etmesine bağlıdır. Bunun önemi şurada belirlemektedir. Tesbite ilişkin kararın verilmesinde, hükmün kesinleşmesini beklemeğe gerek bulunmamaktadır. Mahkemenin tesbite ilişkin kararı geçici olarak hüküm ifade etmektedir.

Bu anılan durumda işçinin ilk duruşmadan sonra, dava devam ederken işyerine dönmesi mümkün bulunmaktadır. Ancak bu husus dahi, Alman Mahkeme kararlarında son derece tartışmalı bulunmaktadır. Bu sorun Yüksek Federal Mahkemenin Genel Kuruluna (Grossen Senat) intikal ettirilmiş olup, kararın bu yıl içinde çıkacağı tahmin edilmektedir.

İNGİLTERE'DE REKABET POLİTİKASININ FİRMALARARASI BİRLEŞİME ETKİSİ

Prof. John PICKERING*
Çevirmen: Haşmet BAŞAR**

I. Giriş:

Birçok ülkede, firmalararası birleşimin denetimi rekabet politikasında önemli bir yere sahiptir. 1965'ten bu yana İngiltere'de kurallar belirlenmiş, bu amaçla "Firmalararası Birleşim ve Monopoller Komisyonu" kurulmuş (MMC) ve firmaların yaptığı çalışmaların halk yararına olup olmadığı araştırılmaya başlanmıştır.

Bu yazının temel amacı, MMC belli bir birleşimin halk yararına olup olmadığına karar verirken ele alınan konuları gözden geçirmektir. Umarız ki bu analiz yalnız rekabet politikası ile ilgilenen ekonomistler tarafından değil, aynı zamanda uygulamalar nedeniyle olayların içinde bulunanlar ve yargıçlar tarafından da ilgi ile karşılanır. Son bölümde ise İngiltere'deki firmalararası birleşim politikasındaki değişiklikler üstünde duracak ve bu konudaki fikirlerimizi açıklayacağız***.

II. İngiltere'de Firmalararası Birleşim Politikasının İşleyişi :

Zaman zaman piyasadaki güçlü firmaların birleşim hareketleri Monopoller Komisyonu tarafından ele alınmışsa da 1965'e değin gerçekçi bir biçimde incelenmemiş ve denetlenmemiştir. Böylece 1965 tarihli "Firmalararası Birleşim ve Monopoller Yasası" 1973 tarihli "Hakkaniyet Kurallar içinde Ticaret Yapma Yasası (F.T.A)" ve diğer yasalarda yapılan değişiklikler sonucu belirli birleşimlerin araştırılması ve denetlenmesi mümkün olmuştur.

* Prof. J. Pickering: Manchester Üniversitesi, Bilim ve Teknoloji Enstitüsü Yönetim Bilimleri Bölüm Başkanıdır. Yazının Türkçe Yayın hakkını Bursa Üniversitesi Kooperatifçilik Enstitüsüne vermesi nedeniyle kendisine teşekkürlerimizi belirtmek isteriz. Yazının özeti ayrıca European Competition Law Review-1980'de çıkmıştır.

** Dr. Haşmet BAŞAR, Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi

*** Yazı, büyük ölçüde Sosyal Bilimler Araştırma Konseyinin desteği sonucu tarafımızdan yapılan "Gerçekleştirilmeyen Birleşimler" konulu araştırma verilerine dayanmaktadır.

Günümüzdeki uygulamaya göre düşünülen ya da gerçekleştirilen birleşimler aşağıdaki iki kriterden birine uyuyorsa Ticaret Bakanı durumu MMC'ye havale edebilir.

Bunlar:

a) Birleşimi düşünülen firmalar aynı malın sunumu ya da hizmeti ile ilgili işler yapıyor ve İngiltere'de bu piyasanın %25'ini ya da daha önemli bir bölümünü elinde bulunduruyorsa,

b) Satın alınan (birleştirilen) firmanın mal varlıklarının değeri 5 milyon sterlini aşuyorsa.

Yasanın uygulamaya konmasından bu yana geçen süre içinde M.M.C'ye devredilen birleşim olaylarının yalnız %3 ünde sözü edilen özellikler görülmüştür. Bu nedenle öncelikle kararların M.M.C. ye devredilme işlemini gözden geçirmek gerekir. "Hakkaniyet Kuralları içinde Ticareti Sağlama Dairesi" (OFT) genel müdürünün, ilk aşama da birleşim hakkında bilgi sahibi olması gerekir. Bu işlemi sağlayabilmek için OFT uzmanları plânlanan ya da gerçekleşmek üzere olan birleşimi yasaların ışığı altında araştırırlar. Uzmanlar genellikle birleşimden etkilenecek gurupların; örneğin rakip firmaların, sunucuların ve tüketicilerin fikirlerini alırlar. Elde edilen bilgiler sonucu OFT uzmanlarının oluşturduğu bölümler arası birleşim paneli birleşimin M.M.C. yolu ile Ticaret Bakanlığına sevk edilip edilmeyeceğine karar verir. OFT, birleşimlerle ilgili olarak gizli raporlarda hazırlayabilir. Bu raporların sayıları ve içerikleri bilinmemekle beraber 1965 - 1975 döneminde 50 kadar olduğu tahmin edilmektedir². Birleşim olaylarının M.M.C. ye devredilmesinden önce tarafların vazgeçme nedenleri çoğunlukla açıklanmamakta ise de firmaların genellikle, MMC soruşturmasından çekindikleri anlaşılmaktadır.

Birleşim olaylarının MMC'ye devredilme nedenleri kamu oyuna duyurulmamakta ise de OFT'nin konuya olan yaklaşımı aynı örgütün çıkarttığı bir kitapçıktan belirlemek olasıdır³. Buna göre birleşim konusunda ön yargıdan çekinilmekte ancak sonucun toplum çıkarlarına olan etkisinin tarafsız bir organ tarafından incelenmesinin zorunluluğu kabul edilmektedir. Çok ayrıntılı incelenmeden kaçınılırken bazı olayların ekonomik nedenlerle iyiden iyi araştırıldığı, zaman zaman OFT Standartlarının da dışına çıkılarak toplum çıkarlarının korunmak istendiği görülmektedir. Bu yaklaşım da yalnız belirli faktörlere ağırlık verilmemekte ve birkaç kural doğrultusunda hareket edilmemektedir. Satın alınmak istenen firmanın direnci ya da iki tarafın anlaşması OFT kararlarını etkilememektedir. Ancak bu politikanın uygulamaya konması büyük ölçüde bakanlığın takınacağı tutuma ve diğer endüstri politikalarına bağlı kaldığı açıktır.

OFT'ye göre gözönüne alınması gerekli olan anahtar nitelikleri noktalar şunlardır.

- Birleşimin her zaman verimliliği artıramayacağı ve uluslararası rekabette ya-

² J.F. Pickering "The Abandonment of Major Mergers in the U.K. *Journal of Industrial Economics*" 27 (1978) pg.123-131.

³ Office of Fair Trading Mergers: A guide to the procedures under the Fair Trading Act 1973 LMSO (1978) (Özellikle Sayfa 13 ve 14).

rarlı olamayacağı gerçeği bilinmeli ve çok kez yatay rekabeti etkileyen firmalarda güçlü olma isteminin ön plâna çıktığı unutulmamalıdır.

- Dikey birleşimler, sunucuları ya da tüketicileri doğrudan doğruya etkileyebilir, verimliliği ters yönde işletebilir.

- Kaynakların verimli kullanımını ve teknik gelişimi her zaman sağlamayabilir.

- Bir İngiliz firmasının yabancı bir firma tarafından satın alınması halinde birleşimin üretime, araştırma ve geliştirmeye, ödemeler dengesine ve uluslararası rekabete etkisi gözönüne alınmalıdır.

- Uzun ve kısa dönemde istihdam düzeyi araştırılmalıdır.

- Değişik konulardaki firmaların birleşimi halinde uzun dönemde rekabet ve verimliliğin yeniden gözden geçirilmesi zorunludur.

- İşletme hacmindeki genişlemenin uzun dönemdeki etkileri araştırılmalıdır.

MMC'ye havale edilen birleşimlerin tamamının bu kuruluş tarafından ayrıntılı olarak soruşturulmayacağı kuşkusuzdur. Zaten deneyimler alıcı firmaların üçte birinin MMC soruşturması ile karşılaşmamak için pazarlıktan çekildiklerini ve olayların ancak %2 sinin tam anlamıyla sonuçlandığını kanıtlamaktadır. Biz bu noktadan hareket ederek MMC'nin olaya yaklaşım biçimini ve toplum çıkarı sorununa nasıl eğildiğini belirlemeye çalışacağız.

III. Firmalararası Birleşimler ve Monopoller Komisyonu'nun Yaklaşımı:

MMC, öneri halindeki, ya da gerçekleşme aşamasındaki birleşimin toplum çıkarına olup olmadığına karar veren bir rapor hazırlamak zorundadır. Komisyon gerekirse birleşimlerin her zaman toplum çıkarına sonuçlanmadığını kanıtlamalıdır. Bu nedenle çok önemli olan bu organ karar verirken olayla ilgili çeşitli etmenleri gözönüne almalıdır.

"Toplum çıkarı" terimi aynı zamanda "Hakkaniyet Kuralları içinde Ticaret Yapma Yasasının" 84. maddesinde de belirtilmiş ve Komisyonu olayın meydana geldiği koşulları da incelemekten sorumlu tutmuştur. Ancak yasa özellikle aşağıda belirtilen noktaların üstünde durulmasını istemektedir.

a) İngiltere'de malların sunum ve hizmetini gerçekleştirenler arasında etkin rekabet ortamı sağlanmalıdır.

b) Üretilen malları kullananların ya da tüketenlerin yararları fiyat ve çeşit yönünden korunmalıdır.

c) Rekabetin gerçekleşmesi sonucu piyasaya yeni girenlerin çalışımı kolaylaştırılmalı, üretimde yeni teknikler kullanılmalı maliyeti düşürücü yöntemler geliştirilmelidir.

d) Endüstrilerarası üretim ve istihdam dengesi gerçekleştirilmelidir.

e) Ülke dışındaki piyasa koşulları gözönüne alınarak üreticilerin, sunucuların en etkin biçimde çalışması sağlanmalıdır.

Sözü edilen kriterler kuşkusuz sistematik bir yöntemle ele alınmamakta ve olaya göre değişik yorum yapılabilir. Bir birleşimin toplum çıkarına olup olmadığına karar verirken MMC genellikle kantitatif verilere dayanmayan yarar-masraf değerlerini ele almaktadır. Bu işlemi gerçekleştirirken de komisyon birleşimi düşünülen firmaların çalıştığı piyasanın durumunu, firmaların gelişme düzeyini, birleşimden elde edecekleri yararları, birleşimden etkilenecek ürünlerin malların duru-

munu, şahısların-müşterilerin, rakiplerin, devlet kuruluşlarının sendikaların ve o iş kolundaki ticari örgütlerin fikrini alarak bir sonuca varmayı amaçlar. Satın alıcı firma kararlı ise birleşim aleyhine kanıt bulmak genellikle güçtür. Bunun yanısıra "Restrictive Practices Court"ta olduğu gibi olayın karşısına çıkan bir kuruluş bulunmadığından MMC, hem yargıç hemde savcı rolünü gerçekleştirmektedir.

MMC'nin hangi koşullarda birleşimi destekleyeceğini hangi koşullarda karşı çıkacağını açıkca belirtmesi uygulamacılara büyük yarar sağlayacaktır. Buna karşın her olayın kendi başına özellik taşıdığı gerçeği gözönüne alınırsa kesin bir sonuca varmanın ne denli zor olduğu anlaşılır. Öte yandan etmenlerden hangisine, hangi düzeyde önem verileceği ve kantitatif verilerle donatılacağı, faktörler arası etkileşimin belirlenmesi (örneğin iç piyasadaki yüksek fiyatlarla dış ticaret dengesindeki olumlu gelişmeler arasındaki ilişkinin) kesin bir biçimde açıklanması oldukça zor işlemlerdir.

MMC'nin verdiği kararlarda farklılıklar da görülebilir. Bunun nedeni çeşitli yönlerden ele alınabilir; her ne kadar resmen kanıtlamak zor ise de komisyonda raporları farklı kişiler tarafından hazırlanmakta ve sonuçta yalnız azınlık tarafından imzalanmaktadır. Öte yandan farklı ekonomik koşullar ve yaklaşımlar aynı konuda farklı sonuçlara varmaya neden olabilmektedir. Ayrıca bu konuda komisyonun elde ettiği gizli ve açıklanmayan bilgilerinde önemli rol oynadığı unutulmamalıdır.

MMC'sinin hazırladığı raporların analizi için değişik yöntemler uygulanabilir. Örneğin sözkonusu raporlar komisyonun birleşiminden yana olduğu ve olmadığı raporlar biçimde ikiye ayrılabilir. Ancak her iki yöntem de benzer varsayımlardan hareket ettiğinden amacımıza uygun olmayabilir. Birleşimlerin yapısal yönden ayırımı ise, (yatay, dikey ve çok yönlü) kolay değildir. Üstünde durulan noktalar birleşimin özelliğine göre farklılık gösterebilir. Bu nedenle firmalararası birleşimde toplam çıkarının saptanabilmesi için yeni bir analiz tipinin geliştirilmesi zorunludur.

MMC'nin hazırladığı ilk raporlar birçok yazar tarafından tartışılmış ve eleştirilmiştir⁵. Olaylar ancak 1974 tarihli "Hakkaniyet Kuralları içinde Ticaret Yapma

⁴ Bakınız: J.F. Pickering Industrial Structure and Market Conduct (Martin Robettson 1974) pp. 8.

⁵ Örneğin T.S. Ellis A Survey of government control of mergers in the United Kingdom Parts I and II. Northern Ireland Law Quarterly 22 (1971) AX. 251-300 ve 459-497.

V.L. Karah "Mergers Regulation in the United Kingdom" Texas International Law Forum S (1969) P. 71.

J.F. Pickering Industrial Structure and Market Conduct op.cit. ch.8

C.K. Rowley, Mergers and Public Policy in Great Britain. Journal of Law and Economics 11 (1968), P.75.

A. Sutherland, The Monopolies Commission in Action (Cambridge University Press 1969).

M. Utton, British Merger Policy (in the K.D. George and C. Joll eds. Competition in the V.K. and the E.E.C.) Cambridge University Press.

Yasasının" (FTA) çıkışı ile derinlemesine ele alınabilmiştir. Bu nedenle bu yazıda MMC'in hazırladığı son raporlara yer verilecek birleşimi yaratan olaylar incelenecek ve toplum çıkarı kavramı tartışılacaktır.

Firmalararası Birleşimin Ortaya Çıkışı:

Günümüzdeki uygulamaya göre birleşim olayı MMC ye intikal ettikten sonra pazarlık sona erer. MMC'nin olumlu karar vermesi halinde satıncı firma amacına ulaşmak için çalışmalarını sürdürebilir. Ancak FTA Yasasının 75. maddesine göre MMC olayı birleşim olmuş gibi ele almak zorunda ise, kararını pazarlığın olumlu sonuç verip vermeyeceğini, ya da öneriler sonucu birleşimin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini düşünmeden olabilir⁶ (21).

MMC, birleşim olaylarında soruşturma konusu olarak varlıkları mı, yoksa pazardaki payı mı ele alacağını kestiremediğinden özellikle tam birleşimi, ya da denetimi amaçlamayan girişimlerde önemli sorunlar ortaya çıkmaktadır (Denetim gücü; bireyin veya bir grubun paylarının %50 sinden fazlasının ele geçirecek yönetimde etkin olması şeklinde tanımlanmaktadır (19).

FTA Yasasının 65. maddesine göre bir firmada denetim gücüne sahip olma ya da maddesel yönden etkin rol oynama durumu firmalararası birleşim kavramı için yer alır. Bu durum kuşkusuz diğer ortakların firma sermayesine olan katılımına, dağılım biçimine göre değişebilir. Ancak çeşitli uygulamalar denetimin belli orandaki payları ele geçirecek de sağlanabileceğini kanıtlamıştır. Nitekim (21) de sermayenin %38'ine (22) de %23.7 sahip olanların yönetim kurulunu oluşturdukları anlaşılmaktadır. Ayrıca küçük küçük gruplarda firmaları maddesel yönden etkiliyecek kararlar da etkin rol oynayabilmektedirler. Örneğin; (22) de %20.6, (29) da %29, (20) de %34.3, (21) de %33.4, (23) de %39 luk gruplar yönetiminde büyük ölçüde söz sahibi olmuşlardır. Bu nedenle bu tür pay sahipleri firma politikasında değişiklik yapmak istemeseler ya da yönetimde görev almasalar bile birleşim olayında önemli sorumluluklar üstlenmektedirler.

IV. Toplum Çıkarının Ana Hatları:

Birleşimin gerçekleşme olasılığı karşısında MMC çeşitli alanlarda ortaya çıkabilecek etkileri hesaba katmak zorundadır. Bu nedenle sözü edilen alanlar ayrı başlıklar halinde örneğin; rekabet, teknik ekonomiler, verimlilik, istihdam, teknoloji, ödemeler dengesi, yatırım v.b. olarak toplanabilir. Ayrıca unutulmamalıdır ki MMC yalnız bu konulara eğilmez. Örneğin, üretim maliyetlerindeki düşüşün fiyatları, ödemeler dengesini istihdamı etkileyeceğini hesaplayabilir. Ayrıca hatırlatılması gereken diğer bir nokta da araştırılan alanlardan her hangi birinde bulunan olumsuz yan birleşimin tümünden reddedilmesi için bir neden olmayabilir.

⁶ () işaretler arasında yer alan rakamlar MMC raporlarına yapılan uygulamayı belirtmektedir. Çoğunluk ya da azınlık terimleri ise komite üyelerinin karar durumlarını açıklamaktadır. Raporlar ise ekler bölümünde yer almıştır. Bazı gruplar iki ayrı birleşim olayını kapsamaktadır.

a) Birleşimin Rekabete Etkisi:

Geleneksel yaklaşım içinde; yatay birleşimlerin rekabeti azaltarak fiyat artışlarına neden olduğu, hizmetleri olumsuz yönde etkilediği, dikey birleşimlerin ise, bağımsız çalışan firmalara karşı düşmanca politika gütmeye yöneldiği, çok yönlü birleşimlerin de çapraz ikameler yoluyla konsantrasyonu artırdığı ileri sürülebilir.

Burada üstünde önemle durulması gereken noktalardan biri, ele alınan pazarı tanımlamaktır. Bu da çok kez malın ikame durumuna bağlıdır. MMC'nin pazarı genellikle dar anlamda tanımladığı görülmektedir. Limanlara getirilen morina balığı (2) ucuz erkek giyimi (6), su ısıtıcıları (17), sanayi sektöründe özel temizleme aletleri, makina soğutucuları ve antifrizlere verilen yağlar (25) ve belli amaçlarda kullanılan cam koruyucular (28) konuyla ilgili verilebilecek örneklerden bazılarıdır.

Pazarın dar anlamda, tanımlanması birleşen firmaların piyasadaki gücünü (payını) artırmış olabilir. Ancak bu durum ve birleşime karşı ileri sürülen tek etmen olarak değerlendirmemeli ve toplum çıkarını zedelediği yönde ele almamalıdır.

Bazı olaylarda, MMC klasik bir yaklaşımla, birleşimlerin rekabet ortamını bozduğunu fiyat düzenini etkilediğini ileri sürmüştür. Nitekim (6, 11, 24, 25, 26, 28) nolu raporlarda birleşimden sonra pazardaki güç dengesinin değiştiği belirtilmiştir. Başka raporlarda da (9, 28) bazı firmaların çapraz girişimler yoluyla (6, 16) mevcutlarına yenilerini ekleyebileceğinden (14), yeni firmaların piyasaya girişlerini engelleyebileceklerinden ve (20, 28), böylece rekabeti olumsuz yönde itebileceklerinden korkulduğu açıklanmaktadır.

Öte yandan önlemlerin alınması sonucu birleşimlerin salt konsantrasyonu artırıcı özelliği azaltılabileceğinden ortaya çıkan olgunun olumlu yanlarına karşı çıkılmamalıdır.

MMC'nin görüşüne göre rekabetin etkinliği salt firma sayısına bağlanmamalıdır (17, 19, 24, 27). Piyasaya yeni girenlerin durumu, yeni malların ortaya çıkışı, it-halat rejimi, toplum çıkarını etkileyici etmenlerdir (3, 4, 17), Bazen de birleşim sonucu firmaların piyasadaki payları artmayabilir (26, 27, 30). Satınahıcı firmanın sosyal sorumluluk duyması fiyat artışlarını beklenen düzeye çıkartmayabilir (13, 15, 18, 20, 26, 21). MMC'nin hazırladığı ilk raporlarda firmaların olumsuz sonuç verebilecek çalışmalarından çekindikleri de açıklanmıştır (15).

Birleşim sonucu ortaya çıkan diğer bir olasılıkta istenen düzeyde mal çeşidinin ve kalitesinin bulunamamasıdır. Ancak rasyonalizasyon nedeniyle taleplerin standartlar yönüne kaydığı düşünülürse, birleşimin müşteriler yararına işlediği söylenebilir. Öte yandan mal sunumunun güven altına alınması yalnız dikey entegrasyona bağlanmamalı (1), firma sayısındaki azalmanın da yetersiz yatırım ve stoklamaya neden olabileceği gözönüne alınmalıdır (28).

Dikey ve çok yönlü birleşimler rekabette ilginç olaylar yaratabilir. Dikey birleşimlerde, bazı firmalar güvence verseler bile bağımsız müşterileri zor durumda bırakılabilirler (1, 5, 24). Çok alanlı birleşimler ise rekabeti yatay yönde azaltmasalar bile "engel olarak" etkilerler (16). Bazı firmalar belli bir piyasa da zayıflamayı gözönüne alarak diğer piyasalardaki pazarı ele geçirmek isteyebilirler (9, 13).

b. Teknik Ekonomiler:

Uzun süreli üretim ve kaynakların toplanması sonucu elde edilen maliyet dü-

plânlamasında uzmanlık kollarında yeni yöntemlerin uygulanışı ile elde edilebilir (1, 4, 5, 8, 14, 17, 22, 25, 28). Ayrıca pazarlama, ulaşım ve dağıtım alanlarında kaynakların aynı iş için iki defa kullanılması da önlenebilir (3, 5, 10, 12, 23,

Böylece girdilerde elde edilen maliyet düşüşü, firmaya daha önemli satınalma şansı getirebilir (5, 17). Uygulamalar tasarrufların özellikle muhasebe ve genel yönetim alanlarında elde edilebileceğini göstermiştir (8, 11, 17, 18, 30). Ölçeğin büyümesi finansal alanlarda denge sağlayacağından olumlu sonuçlar getirebilir ve yatırım düzeyini etkileyebilir. Sözü edilen tüm avantajlar yalnız firmalara değil, onların müşterilerine ve ödemeler dengesine de yarar sağlayabilir (12, 13, 14, 27).

Maliyet düşüşü birleşim için ileri sürülen en önemli etmen ise de MMC bu tür olasılıklar karşısında zaman zaman kararsızlığa düşmektedir. Ancak son birleşim olaylarında kantitatif ölçümlere daha az yer verilmesi ekonomik yararların sayısal belirlenimini engellemiştir denebilir. Birçok alanda kısıtlı bilgi olmasına karşın bazı firmaların maliyet düşüşlerini gerçek dışı bir biçimde yansıtmaları, MMC tarafından iyi karşılanmamaktadır (17). Bunun yanısıra aynı düzeydeki iki firmadan hangisinin reorganizasyona ya da maliyetlerde tasarrufa yönelmesi gerektiğini saptamak ise oldukça zor bir işlemdir.

Ayrıca MMC, maliyet tasarrufları ile ilgili olarak teorik bilgilerin uygulamada çeşitli nedenlerle gerçekleşmediğini vurgulamaktadır (14, 28).

Bazı ekonomik yararların firmalararası birleşime gidilmeksizin elde edilebileceği unutulmamalıdır (16, 28). Ayrıca maliyetlerle ilgili tasarruflar ilk bakışta önemli görünse de daha sonra satın alınan firmanın iş kapasitesinin ve piyasadaki etkinliğinin azalacağı, ithalatta artışa neden olabileceği düşünülürse birleşimin tahmin edildiği gibi yararlı sonuçlar vermeyeceği yargısına varılabilir (22, 25, 28).

c. Firmanın Genel Verimlilik Düzeyi ve Yönetim:

Son yılların ekonomik analizlerinde firmaların (x) verimliliği olarak tanımlanan bu konuya önemle değinilmektedir. MMC de yönetim konusuna kaynak kullanımı, maliyetlerin minimizasyonu ve örgütsel boşluklar yönünden eğilmektedir. Bu alanda yönetimin kalitesi ve performansı önemli rol oynamakta ve MMC de hazırladığı son raporlarda sözü edilen konuyu toplum çıkarı yönünden anahtar nitelikte bir etmen olarak görmektedir. Gerçekten çok yönlü birleşimlerde örgütün verimlilik ve kaynak dağılımındaki etkinlik düzeyi genel performansın ölçümünde en önemli kriterlerden biri olarak belirlenmiştir.

Bir firma, toplumda iyi bir imaja sahip olmasa bile (29) şayet MMC'yi kaynakları daha iyi kullanabileceğine inandırmışsa birleşim için izin alabilir (13, 17, 18, 20, 31). Kuşkusuz burada en önemli etmen satın alan firmanın iyi ve etkin bir yönetime sahip olmasıdır⁷. (17, 18, 20, 31). Firmalararasındaki ilişkinin uzun dönemde iyi olması, farklı görüşleri azaltabilir (18), ya da satın alınmak istenen (hedef firma-

⁷ MMC'in kabul etmediği birleşimlerde her zaman hatayı yönetimde aramamak gerekir. Nitekim birkaç olayda birleşime izin verilmemesine karşın yönetimin övüldüğü görülmüştür.

nin) etkin yönetim tarzının satınalacağı firma tarafından bozulmayacağı garanti edilirse, MMC birleşime karşı daha yumuşak davranabilir (15). Ayrıca birleşimden önce firmaların belli bir örgütlenme modeli üstünde anlaşması ve hedef firmanın bu strateji içinde yerinin kesinlikle saptanması MMC'in olumlu tutum takınmasını kolaylaştırmaktadır (13).

MMC alımı hedeflenen firmanın yönetim ve kaynak kullanım durumu ile yakından ilgilenmekte ve özellikle alıcı firma ile yönetsel uyumun sağlanıp sağlanamayacağına dikkat etmektedir (14, 22, 23). Uzun dönemde yönetimde çıkabilecek çatışmalar, çalışanlar ile yöneticilerin huzur ve verimlilik düzeyini etkileyeceğinden bu konuda gerekli güveni duymuyorsa MMC birleşimi karşı çıkabilmektedir (10, 12, 14, 16, 22). Ancak MMC'in ilk raporlarında ağırlık verilen bu konu daha sonraki soruşturmalarda önemsenmemiştir. Nitekim kısa bir süre önce hazırlanan raporlarda, firmalardaki yönetsel belirsizliğin zamanla giderilebileceği ve bu tür sorunların birleşim için olumsuz karar gerekçe olamayacağı görüşü ağırlık kazanmıştır (17, 19, 20, 24, 26, 28).

Bu konudaki başka bir sorun da ilgili firmaların genel durumudur. Hedef firmanın işleri kendi başına yürütemeyecek duruma gelmesi, MMC'nin birleşimden yana tavır takınmasına neden olabilir (1, 4, 30). Zaman zaman hedef firmanın başka bir firma ile birleşime gitmeden işlerini düzeltebileceğine inanılabilir ve bu koşul toplum çıkarı yönünden önemli sayılabilir (16, 21, 22, 23, (çoğunlukla) 25, 28). Anlaşılan şu ki, MMC güçlü ve bağımsız firma çeşidinden yanadır (26, 31).

d. İstihdam ve Bölgesel Sorunlar:

MMC, Birleşimlerde istihdam durumunu toplum çıkarı açısından önemli bir kriter saymakla beraber bu etmeni sayısal olarak olumlu ya da olumsuz bir biçimde kullanamamaktadır. Birleşim firmanın genel verimlilik düzeyini düşürerek istihdamı olumsuz yönde etkileyebilir (22,28), veya sendika ile işçiler arasında gruplaşmalara, kliklere neden olabilir (21). Üretimin başka bir bölgeye kaydırılması ise bölgesel istihdamı etkileyebilir (22). Birleşim sonucu işini kaybedenlerin alternatif iş kollarında çalışma olasılığı da riski azaltıcı bir etmen olabilir (17). Böylece istihdamı artırıcı etmenin gözönüne alınarak toplum çıkarının belirlendiği görülmektedir (18, 20, 26 çoğunluk).

e. Teknolojik Gelişim:

Araştırma, geliştirme ve teknolojik uygulamaya yönelik etmenler birleşim olaylarında istihdam kadar önemli bir yere sahip değildir. Buna karşın birleşim, salt araştırma ve geliştirme işlemleriyle uğraşan bir endüstri kolunda öngörülürse, MMC konuyu ayrıntılı biçimde ele almakta ve birleşimin yalnız teknik gelişimi etkisini değil aynı zamanda bu tekniğin yönlendirilmesini de soruşturmaktadır. İki firmanın birleşimi sonucu teknik araştırmalar için ayrılan kaynak miktarı artırılabilir (9, 14, 18, 26, 30, 31).

Zaman zaman farklılık olsa bile (18), bu amaçla elde edilecek yararların önemsenmeyecek düzeyde olduğu belirtilmektedir. Bağımsız firmaların teknolojik buluşlar için rekabet edeceği düşünülürse (12), birleşimle araştırma geliştirme işlemlerinin hem daha masraflı hemde riskli olabileceği ileri sürülebilir (7, 12, 14). Bu-

na ilâveten birleşim üçüncü firmaların teknolojiyi uygulama olasılığını azaltabilir (10, 14), her zaman olmasa bile (18) teknolojik yönden yabancı firmalara bağlılığı artırabilir (Bir sonraki bölüme bk.).

Bu konuda MMC'in soruşturma kapsamına giren birleşimler için hazırladığı raporlar genellikle değişik alanlarda çalışmalar yapan firmaların belli bir kolda gelişimi hedef almış araştırma, geliştirme işlemleriyle uğraşan ve teknik firmaları elle-rine geçirmek istediklerini göstermiştir. MMC, bu durumu gözönüne alarak hedef firmanın buluşlarının gerektiği gibi değerlendirilemediği kuşkusuna sahiptir (14,24, 25). Bu açıdan birleşimler teknik gelişimin ilgisiz alanlara kaymasına ya da kullanıl-masına neden olursa toplum çıkarı ile çatışacak demektir.

f. Ödemeler Dengesi:

İngiltere gibi uluslararası ticarete önemli ölçüde bağlı bir ülkenin dış ödeme dengesinin değişik yönlerden ele alınması bir noktada kaçınılmazdır. Ancak birleşimlerin ödemeler dengesini kalitatif olarak nasıl etkileyeceğini belirleme de MMC büyük zorluk çekmektedir. Birleşim dengeyi etkileyecek düzeyde olsa bile MMC gerekli koşulları inceleyerek toplum çıkarına karşı bir durum olmadığına karar verebilir. Bunun yanısıra MMC'ye göre birleşimler ödemeler dengesini iki yönden etkileyebilir. Doğrudan doğruya (ihraaat için ekstra çaba sarfetme, kaynakları paylaşma) dolaylı olarak da yapısal verimliliği ve performansı düzenleme.

MMC'ye göre birleşimler ihracaatı artırabilirlerse yararlı sonuçlar verebilir (1, 4, 5, 9, 12, 13, 18, 20, 26 çoğunluk 27, 30, 31). Birleşimin dışında sonuç alma-ya yönelmek ise toplum çıkarı kriterinin yeniden değerlendirilmesini getirecektir (14). Birleşimin ithalatı azaltabileceği yönünde ise tek bir karar alınmıştır (20).

Birleşimler kısa dönemde ithalatı artırma (14), uzun dönemde iç gereksinimleri karşılayamama ya da (28) kısa (3, 4), uzun (21, 22, 23 çoğunlukla 24, 26) ihra-caatı artırmama olasılıklarına neden olurlarsa kuşkusuz dirençle karşılaşabilirler. Ayrıca böylesine bir tutumun ortaya çıkışı halinde güçlü birkaç firmanın rekabetçi performans gösteremeyeceği inancında oldukça yaygındır (22, 24).

Daha önce birleşimler konusunda bir genelleştirme yapmanın ve her türlü birleşimin toplum çıkarı ile çatıştığını ileri sürmenin olanaksızlığından söz etmiş-tik. Nitekim ortaya çıkan iki uygulama (26, 28) birleşen firmaların teknik gelişimi sürdürebilmek için dış ülkelerden daha fazla kaynak sağlayabileceğini kanıtlamıştır.

İçsel Yatırıma Dönük Birleşimler:

Yabancı kökenli uluslararası şirketlerin İngiliz firmalarını satınalarak yönetim ve denetim merkezlerini değiştirmesi soruna yeni boyutlar kazandırmıştır. Nitekim denetim gücünü yabancı firmalara aktarmamak ve bazı risklere katlanmamak için zaman zaman birleşimlere kolayca izin vermek zorunluluğu duyulmuştur (1, 4). Ancak bu katı durumun zamanla değiştiği MMC'in hazırladığı son raporlarda, yabancı firmaların tek başlarına toplum çıkarına karşı işleme girişemeyecekleri ve bu tür birleşimlerde başka etmenlerinde gözönüne alınması gerektiği, belirtilmiştir. Bunun yanısıra bazı kamu kuruluşları da durumla yakından ilgilenmektedir. Örneğin, İngiliz Merkez Bankası sözü geçen firmaların satın alma gücünü, dağıttığı kâr oranını ve ödemeler dengesine etkisini araştırmakta ve yurt içine giren fonlarla, kâr transferleri arasında olumlu denge kurulmasına çalışmaktadır (22, 26).

Nitekim bazı birleşimler önerilerinin ödemeler dengesini olumsuz yönde etkilediği (22), kârların büyük bir bölümü yurtdışına çıkarmayı amaçladığı (20) ya da başka ülkelere oranla daha az vergi verebilmek için İngiltereyi tercih ettiği (22) görülmüştür. Bütün bunların ötesinde, yabancı firmaların fiyat politikası ile ilgili buyrukları başka bir ülkeden almaları rekabet piyasası için ayrı bir sorun olmaktadır.

Yabancı kökenli firmalar takip edebilecekleri yatırım, finans ve ihracaat politikasıyla çalıştıkları ülkedeki bazı firmaları ele geçirebilir, bazılarını da performansını etkileyebilirler. Ancak en azından MMC'nin bazı üyeleri, olayların üstünde ciddiyetle durmadan (3, 22, 26, 30) ve hatta bazı alanlarda üretim düşüşüne önem vermeden yabancı para akımının istihdamı artırıcı özelliğine ağırlık vererek birleşim girişimlerini olumlu karşılamışlardır (18, 20). Yabancı firmalardan yana diğer bir görüş de bu tür firmaların uluslararası ekonomik ilişkilerdeki etkinlikleri nedeniyle İngiliz firmalarına pazar sağlayabilecekleri yolundadır (18, 30). Ancak bu varsayımın geçersiz olduğu, bilâkis başka ülkelerdeki yatırımı (26), İngiltere'ye gelecek döviz miktarını (3) ve İngiliz tüketicisini olumsuz yönde etkiledikleri görülmüştür (22).

V. Toplum Çıkarının Genel Değerlendirmesi:

Bu yazının hazırlanışına değin MMC'ye 36 birleşim iletilmiştir⁸. Daha önce değindiğimiz gibi bu kuruluşun birleşimle ilgili tüm yarar ve sakıncalarını gözönüne alarak, gereken kriterleri kullanarak karar vermesi gerekir. MMC başlangıçta bu yöneme gereken ağırlığı vermezken son çalışmalarında olayların ayrıntılarına inebilmiştir (23, 24, 28). Ancak genellikle kantitatif olmayan bir yöntemin tercih edildiği ve zaman zamanda sonuca neden nasıl gidildiğini belirten açıklamaların bulunmadığı dikkati çekicidir⁹. Bu konuda iki noktayı vurgulamak gerekir. Bunlardan biri İngiltere'deki birleşimler için' maliyet-yarar ilkesinin dışındaki yöntemleri uygulama zorluğu, diğeri MMC'nin zaman zaman değişik kararlar vermesi ve bazı birleşimler için toplum çıkarı yönünden fevkalâde önemli gördüğü bazı koşulları, diğer birleşimlerde önemsememesidir. Ayrıca birleşimler net yarar sağlamasa bile topluma zarar verici nitelik taşımıyorlarsa olumlu karşılanabilmektedirler (9, 31). Belki de bu nedenle MMC'nin üstünde durduğu "net yarar" lı birleşim sayısı çok azdır (27).

Tablo 1, 36 birleşimde yarıdan fazla önerinin toplum çıkarına olmadığını ve bu oranın FTA* öncesi ve sonrası dönemlerde önemli değişiklikler göstermediğini açıklamaktadır.

⁸ Sözü geçen birleşim sayısı ek listede gösterilenden daha fazladır. Örneğin 3, 7, 12, 28 ve 30 No'lu bileşimlerde olduğu gibi bir birleşim iki ayrı yönde araştırma konusu olmuştur.

⁹ Genellikle birleşimlerin gelir dağılımına etkisi derinlemesine incelenmemiş, ancak ekonominin böylesine bir girişimden zarar görmemesi hususu özellikle ele alınmıştır.

* FTA (Fair Trading Act)

Tablo: 1 — MMC Soruşturmasına Konu Olan Birleşimlerin Sonucu

Birleşimin Yönü	TOPLUM ÇIKARINA ETKİSİ						Genel Toplam A + B
	Olumsuz			Olumlu			
	FTA Öncesi	FTA Sonrası	TOPLAM (A)	FTA Öncesi	FTA Sonrası	TOPLAM (B)	
Yatay	5	6	11	6	5	11	22
Dikey	1	1	2	0	1	1	3
Ürün ve Pazar Genişlemesi	2	2	4	0	2	2	6
Çok Yönlü	1	2	3	1	1	2	5
TOPLAM	9	11	20	7	9	16	36

FTA (Fair Trading Act 1973).

Birleşimler için karar verirken başka özelliklere dikkat edilip edilmemesi ayrı bir sorundur. Örneğin; satın alınmak istenen firmanın yönetim kurulunun birleşime olan tepkisi önemli bir etmendir. Daha önce değindiğimiz gibi belli bir yönetici grup işi bırakabilir. Ancak çalışanların tümünün birleşim hakkındaki olumlu ya da olumsuz düşüncelerini saptamak çok zordur. Durum zaman zaman MMC soruşturması sırasında bile değişiklik gösterebilir. Birleşim önerisi karşında hedef firma yönetim kurulunun olumlu tutum takınması MMC'in birleşimden yana karar almasını sağlayabilir (16). Tablo 2 den hedef firmanın reaksiyonu ile MMC'in toplum çıkarı kriteri arasındaki ilişkiler izlenmektedir. FTA yasasının çıkmasından sonra hedef firmanın birleşime tepkisi daha fazla önemsenmiş ve MMC, kararlarını genellikle bu firmaların yöneticilerinin düşüncesi doğrultusunda vermeye başlamıştır.

Tablo: 2 — MMC Soruşturmasına Konu Olan Birleşimlerde Hedef Firmaların Reaksiyon Sonuçları

Hedef Firmanın Birleşime Karşı Tutumu	TOPLUM ÇIKARINA ETKİSİ						Genel Toplam A + B
	Olumsuz			Olumlu			
	FTA Öncesi	FTA Sonrası	TOPLAM (A)	FTA Öncesi	FTA Sonrası	TOPLAM (B)	
Birleşimden Yana	8	6	14	3	0	3	17
Birleşime Karşı	1	5	6	4	8	12	18
TOPLAM	9	11	20	7	8	15	35

Hedef firmaların özellikle 1974 ten bu yana birleşime karşı çıkışları ilginçtir. Bu etmen birleşimlerin olumsuz sonuçlanmasına neden olmakta ve MMC'ye de karşı çıktığı birleşimler için iyi bir savunma hakkı sağlamaktadır^{10, 11}.

MMC'nin istemediği birleşimlerin çoğunda hedef firmanın direnişi önemli rol oynamıştır. Başka bir deyimle satın alınacak firmanın durumu gözönüne alınarak karar verilmektedir. Ayrıca bu yönde eğilime neden olan başka bir etmende son yıllarda MMC'nin çalışma kapasitesinin üstünde soruşturmaya girişmesi ve tüm olayları toplam çıkarı yönünden değerlendirmemesidir.

Konuyla ilgili başka bir yönde birleşim sonucu elde edilebilecek yararın ayrı yollardan sağlanıp sağlanamayacağına karar vermektir. Ancak MMC, ele aldığı soruşturmalarda sistematik bir yöntem takip etmemekte (6, 14, 28) nolu olaylarda olduğu gibi ileri sürülen yararların birleşim olmadan da elde edilebileceğine karar verilmektedir. Buna karşın (16) nolu olayda ise aynı kuruluş birleşimi en iyi seçenek olarak görmüştür.

Görüldüğü gibi birleşimlerde değişik özellikler ortaya çıktığından MMC'in olumlu ya da olumsuz kararını kesin kurallara bağlamak çok zordur. Kuşkusuz bu durum ele alınan yaklaşımların güçlü ya da zayıf yönlerine bağlıdır. Böylece her olayın tek başına ele alınması ve etmenlerin ayrı ayrı analizini gerektirmektedir. Ancak deneyimler birleşimin MMC tarafından onaylanabilmesi için en azından aşağıdaki özelliklere sahip olması gerektiğini kanıtlamıştır. Hedef firmanın karşı çıkmasına karşın alıcı firmanın yönetimde güçlü olması olumlu sonuçlar elde edebileceğini kanıtlaması; birleşim yolu ile ödemeler dengesine ve istihdama olumlu katkıda bulunması; hedef firmanın amaçları satın alınan firmadan farklı olsa bile teknik gelişimin engellenmemesi; birleşimden sonra piyasadaki etkin rekabet koşullarının ortadan kaldırılması. Öte yandan birleşimin MMC tarafından reddedilmesi için ileri sürülen bazı nedenleri şöyle özetlemek olasıdır. Hedef firma rekabette çok önemli rol oynar. Bu nedenle birleşim rekabeti önlerse; hedef firmanın mevcut yönetim ve verimlilik durumu iyi iken birleşimle kötüleşeceği anlaşılırsa başka bir deyimle firmaların bağımsız çalışması uzun dönemde daha olumlu sonuçlar vereceği hesaplanabilirse; maliyetten tasarruf edilemeyeceği anlaşılır veya ileri sürülen varsayımların gerçekçi olmadığı saptanırsa; birleşim geliştirme ya da ödemeler dengesi üstüne olumsuz etki yaparsa.

Daha önce de vurgulandığı gibi sözü edilen kriterler genel özellikler taşımakta MMC ise ele aldığı her soruşturma için ayrı etmenlere ağırlık tanımakta ve olumlu ya da olumsuz yönleri dengeleyerek karar vermeye çalışmaktadır.

Birleşime İzin Verilmemesi Halinde Azınlık Paylar Sorunu:

MMC'nin bir birleşim için verdiği olumsuz karar genelleştirilemez ve hedef firma başka bir firma tarafından ele geçirilmek istenebilir. Herbert Morris Ltd.

¹⁰ Rekabet Politikasında karşıt firmaların savunma stratejisi için bkz. J. F. Pickering "İzin verilmeyen Birleşimlere Neden olan Etmenler ve Sonuçları" UM IST. Dept. of Management Science Working paper (1979) no. 7406.

¹¹ Daha önce belirtildiği gibi.

(22, 23) olayın da olduğu gibi başarısızlıkla sonuçlanan bir birleşimin hemen ardından yeni istekler ortaya çıkabilir. Böylece birleşimin araştırılması sırasında ya da olumsuz karar çıkmasından sonra azınlık payları ele geçirilerek amaca varılmak istenebilir. Bu tür dört olay meydana gelmiştir (14, 21, 22, 23). Ancak azınlık payları yoluyla birleşimin araştırılması ve sonuçlandırılması (26) nolu raporda çoğunlukla karara bağlanmıştır.

Hatırlanacağı gibi MMC'in görüşüne göre bir firma diğer firmanın hisse senetlerinin %50'sinden azını da ele geçirecek te birleşimi gerçekleştirerek sözkonusu firmanın kararların etkiliyebilir. Sözü geçen koşullarda toplum çıkarına karşı bir durum varsa kuşkusuz birleşimin bozulması gerekir. Ancak ne MMC'in ne de OFT bu yönde yasal bir hakka sahip değillerdir. Bu durumda rekabetin olumsuz yönde etkilenmemesi için MMC ana firmadan elindeki payları çıkartmasını isteyebilir. Koşullar zor geliyorsa payların teker teker satışı da önerilebilir (14). Yeni ortamda yeni bir birleşime neden olmamak için ilgili firmanın OFT'nin ya da bakanlığın fikrini olması gerekir. Nitekim MMC bu konuda ele aldığı olaylarda ana firmanın paylarının ve oygücünün %10'unun altına düşürmesine karar vermiştir (21, 22, 23 çoğunluk).

Hemen belirtmek gerekir ki yeniden birleşim sorunuyla karşılaşmamak için tek bir olayda satışın OFT denetiminde yapılması kararlaştırılmıştır (21). Konuyla ilgili gelişmeler ise bu konudaki kuşkunun yersiz olduğunu kanıtlamıştır (23).

MMC toplum çıkarı ile ilgilendiğine göre bir olay hakkında olumsuz karar vermişse ortaya çıkabilecek gelişmeleri de izlemesi gerekir. Bu nedenle yasal haktan yoksun olmasına karşın toplum çıkarı için büyük pay sahiplerinden ellerindeki payların bir kısmını çıkartmasını isteyebilir.

VI. Birleşim Politikasında Yeni Gelişmeler:

Liesner komitesinin "Monopoller ve Birleşimler Politikası" konusunda hazırladığı yasa taslağında İngiltere'deki birleşim politikası ele alınmıştır. Biz burada komitenin önerilerini özetlemeğe çalışacağız¹². Şayet öncelikle birleşime karşı çıkılacaksa; toplum aleyhiné "kanıt yükünün" yerine soruşturmaya konu olan olaylarda uygulanabilecek kriterlerin saptanması gerekir. Ancak ölçek yönünden ileri sürülen diğer seçeneklerin firmaların birleşim yaklaşımını değiştireceğinden tutarsız olabileceği de unutulmamalıdır. İkincisi birleşim konusundaki mevcut olumlu tutumun daha tarafsız bir biçimde ele alınarak komitenin rekabet ortamı ülke ekonomisi ve ödemeler dengesi gibi konular daha ayrıntılı incelemesi önerilmektedir. Komite ayrıca büyük firmaların birleşimlerine daha eleştireci bir gözle bakabilir. Ancak alınacak kararlarda hükümetlerin belli bir sanayi ya da iş kolunu desteklemek amacıyla girişimleri çaba ve desteklemeleri de gözönünde olmak zorundadır.

Bu konuda başarılı politika izleyebilmek için üç aşamanın gerekliliğinden sözedebilmektedir. Hükümetler mevcut politikalarını açıkça ortaya koymalıdır; Birleşim tekliflerini iki aşamada değerlendirecek ve yol gösterici niteliklere sahip "Birleşim Paneli" oluşturulmalıdır; FTA Yasasının 69, 72 ve 84. maddelerinin değiştirilmelidir.

¹² Review Monopolies and Mergers Policy (HMSO 1978).

Birleşim Paneli'nin ilk aşamasında birleşimin rekabete etkisi incelenmeli ve rekabeti ve ekonomik gücü olumsuz yönde etkilemeyen birleşimler diğerlerinden ayıklanmalıdır. Bu amaçla birleşen iki firmanın pazardaki payı ölçü olarak ele alınabilir (sözü edilen pazar ya da firma küçük değilse) yatay birleşimlerde %25 tavan olarak benimsenebilir. Aynı biçimde dikey birleşimlerde satınalan firma bir malın %25'inden fazlasını üretiyor veya pazarlıyor ve satınalmak istediği firmada kendine büyük ölçüde mal temin eden veya hizmet veren kuruluş niteliğinde ise soruşturmaya konu olabilir. Bunun yanısıra çok yönlü birleşimlerle iki firmanın toplam cirosu 350 milyon sterlingi geçiyor veya 16 milyon sterlingin üstünde mal varlığının birleşimini tartışılıyorsa yine soruşturma kapsamına alınabilir.

Şayet bir birleşimde yukarıda sözü edilen kriterlere aykırı bir durum varsa birleşim panalinin ikinci aşaması devreye girer ve birleşim olumlu, olumsuz yönleri araştırma konusu yapılır. Ancak burada hangi koşullarda MMC'in devreye gireceği kesinlikle belirtilmemiştir. Eğer toplum çıkarına karşı olan etmenlerin tümü göz-önüne alınırsa MMC'e devredilecek olay sayısı artacak ve bu kuruluşun işi oldukça güçleşecektir¹³.

FTA Yasasında yapılacak değişiklikler özellikle MMC'in yapısı ve raporları ele alış biçimi ile ilgilidir. Böylece MMC'in olaya bakış açısı değişecek birleşimlerin rekabete ya da toplum çıkarına etkisi elde edilecek olumlu ya da olumsuz işlemlerin dengelenmesi yeni bir anlayışla ele alınabilecektir¹⁴. Bunun yanısıra FTA Yasasının 84. maddesinde toplum çıkarı ile ilgili maddelere yenilerinin eklenmesi yer almaktadır. Bunlar özetle;

- a) Rekabeti önleyici ve konsantrasyonu artırıcı etmenlerin minimize edilmesi.
- b) İngiliz endüstrisinin uluslararası rekabet düzeyini artırmak ve bu amaçla yasal değişimlere girişmek.

Leisner komitesine göre sözü edilen önerilerin uygulamaya konması ile birleşimin politikasında bazı köklü değişimler olabilir. Şöyleki "Birleşim Panelinin" işinde (MMC'a havale edilen olay sayısında ve geri çevrilen birleşimlerin toplam içindeki oranında) hissedilir bir artış olabilir. Komite ayrıca büyük birleşimler için ayrıntılı bir yöntem uygulanabileceğini ve bundan böyle her türlü birleşimin daha etraflı düşünülerek önerileceğini ve özellikle yatay birleşimlerin sayısında düşüş kaydedileceğini savunmaktadır.

Ancak komitenin ileri sürdüğü önerileri uygulamaya koyabilmek için şimdiye değin herhangi bir çaba sarfedilmemiştir. Bu sırada meydana gelen hükümet değişikliği rekabet politikasında bazı değişikliklere neden olabilir. Belki de yeni hükümet eskiye oranla konuların üstünde daha hassasiyetle durabilir.

Özellikle yatay olmayan birleşimlerin rekabete ve ekonomik güce etkisi ile ilgili uygulamaları konu alan yeni kurallar oldukça ilginçtir. Firma belli bir alanda monopol gücünü ortaya koymasa bile başka piyasaları gözönüne alındığında ne denli tehlikeli bir yapıya sahip olduğu kolayca anlaşılır¹⁵. Böylece yeni politika ve uy-

¹³ İbid, para s. 23.

¹⁴ İbid, para s. 21.

¹⁵ Bkz. M. Utton. *Diversitication and Competetion* (Cambridge University Press 1979) Chapter 5.

gulamaların getireceği en önemli yarar birleşimleri toplumsal çıkar doğrultusunda plânlı ve programlı çalışmaya itmesinde aranmalıdır. Bu konuda başarılı olabilmek içinde iş adamlarına ve onların danışmanlarına büyük görevler düşmektedir. Bu nedenle birleşimleri ele alırken özellikle ileriye dönük plân doğrultusunda hareket etme alışkanlığına sahip olmaları ve pazarlık aşamasında ise hedef firma ile ilgili açıklama yapmamaları; finans ve sermaye piyasasını etkileyeceği işlemlerden çekinmeleri gerekir.

Öte yandan birleşim politikası ile ilgili bazı temel kuralların değiştirilmesi ya da toplum çıkarı ile ilgili kriterlere, MMC'in değişik açıdan bakması bazı iktisatçıları hayal kırıklığına uğratacaktır. MMC'in şimdiye değin hazırladığı raporlar ve birleşimlerle ilgili olarak yaptığı çalışmaların ışığı altında bu kuruluşun özellikle bazı büyük birleşimlere engel olamayacağı ileri sürülebilir. Şöyleki; FTA Yasasının 84. maddesine göre belli bir endüstri kolunu yeniden düzenlemek ya da İngiliz firmalarını uluslararası düzeyde güçlü yapabilmek için hükümet'in öngördüğü birleşimler sözü edilen prosedürden yine geçmeyecektir. İşin ilginç yanı şimdiye kadar bu alandaki uygulamalar sonucu ne İngiliz firmalarının rekabet gücünün büyük ölçüde arttığını ne de yeniden düzenleme yapılan endüstri kollarının etkinlik düzeyinin geliştiğini belirten kesin kanıtlara rastlanmamıştır. Kaldı ki bu tür girişimler diğer endüstri kollarında ki rekabet politikasını da olumsuz yönde etkilemiştir.

Bu yazının ikinci bölümünde birçok birleşim için en önemli kararın Panel tarafından alınacağını belirtmiştir. Yeni prosedüre göre bu organın özellikle ikinci aşamadaki işlemler yönünden yüklü bir çalışma yapacağı söylenebilir. Ayrıca olayın hangi koşullarda MMC'e devredileceğinin kesinlikle belirtilmemesi önemli bir eksik olarak nitelendirilebilir.

Bu aşamanın önemli nedeniyle firmalar Birleşim Panelinden kaçacak yollar arayacaklardır. Panel ise olayı MMC'e devretme konusunda olumlu ya da olumsuz rapor hazırlamakla yükümlüdür. Böylece rekabet Yasasına göre Panel olayla ilgili rapor hazırlayacak ve gerekirse derin soruşturma talebiyle olayı MMC'e devredecektir. Ancak toplum çıkarına karşı bir durum sezilmişken olayın tekrar MMC'e aktarılması sakıncalı sonuçlar doğuracaktır. Bizce, MMC şimdiye kadar olduğu gibi bundan böyle de toplum çıkarı doğrultusunda karar veren üst organ niteliğini korumalı ve devam ettirmelidir.

EKLER

Monopoller ve Birleşimler Komisyonun Önerilen veya Gerçekleşen Birleşimler Üstüne Hazırladığı Raporlar

- (1) *The British Motor Corporation Ltd. and The Pressed Steel Co. Ltd. (1966) HCP 46.*
- (2) *Ross Group Limited and Associated Fisheries Limited (1966) HCP 42.*
- (3) *The Dental Manufacturing Co. Ltd. or The Dentists Supply Co. of New York and the Amalgamated Dental Co. Ltd. (1966) HCP 147.*
- (4) *Guest Keen and Nettlefolds Ltd. and Birfield Ltd. (HMSO 1967) Cmnd 3186.*

- (5) *British Insulated Callender's Cables Ltd. and Pyrotenex Ltd.* (1967) HCP 490.
- (6) *United Drapery Stores Ltd. and Montegue Burton Ltd.* (1967) Cmnd. 3397.
- (7) *Barclays Bank Ltd. Lloyds Bank Ltd. and Martins Bank Ltd.* (1968) HCP 319.
- (8) *Ihorn Electrical Industries Ltd. and Radio Rentals Ltd.* (1968) HCP 18.
- (9) *Unilever Limited and Allied Breweries Limited* (1969) HCP 297.
- (10) *The Rank Organisation Limited and The De la Rue Company Limited* (1969) HCP 298.
- (11) *British Sidac Limited and Transparent Paper Limited* (1970) HCP 154.
- (12) *Beecham Group Limited and Glaxo Group Limited; The Boots Company Limited and Glaxo Group Limited* (1972) HCP 341.
- (13) *British Match Corporation Limited and Wilkinson Sword Limited* (1973) Cmnd 5442.
- (14) *Davy International Ltd. and The British Rollmakers Corporation Ltd.* (1974) HCP 67.
- (15) *Eagle Star Insurance Co. Ltd. and Gernard Sunley Investment Trust Ltd. and Grovewood Securities Ltd.* (1974) Cmnd 5641.
- (16) *The Boots Company Ltd. and House of Fraser Ltd.* (1974) HCP 174.
- (17) *Charter Consolidated Investments Ltd. and Sadis Ltd.* (1974) HCP 345.
- (18) *Dentsply International Inc. and International Ltd.* (1975) HCP 394.
- (19) *The NFU Development Trust Ltd. and FMC Ltd.* (1975) HCP 441.
- (20) *H. Weidmann AG and BS and Whiteley Ltd.* (1975) Cmnd 6208.
- (21) *Amalgamated Industrials Ltd. and Herbert Morris Ltd.* (1976) HCP 434.
- (22) *Eurocanadian Shipholdings Ltd. and Furness Withy and Co. Ltd. and Manchester Liners Ltd.* (1976) HCP 639.
- (23) *Babrock and Wilcox Ltd. and Herbert Morris Ltd.* (1977) HCP 175.
- (24) *Pilkington Brothers Ltd. and UKO International Ltd.* (1977).
- (25) *British Petroleum Ltd. and Century Oils Group Ltd.* (1977).
- (26) *The Fruehauf Corporation and Crane Fruehauf Ltd.* (1977) Cmnd 6906.
- (27) *Smith Brothers Ltd. and Bisgood, Bishop and Co. Ltd.* (1978) HCP 242.
- (28) *Rockwars Group Ltd. United Glass Ltd., Retfearn National Glass Ltd.* (1978) HCP 431.
- (29) *Lonrho Ltd. and Scottish and Universal Investments Ltd. and House of Fraser Ltd.* (1979) HCP 261.
- (30) *FMC Corporation, Merck and Co. Inc. Alginats Industries Ltd.* (1979) HCP 175.
- (31) *The General Electric Company Ltd. and Avereys Ltd.* (1979) Cmnd 7653.

SOSYOLOJİ : TENKİTÇİ BİR YAKLAŞIM*

Margaret A. COULSON

Carol RIDDELL

Çeviren: İhsan SEZAL**

1. Sosyolojide Farklı Görüşler

Bütün dünyada, fizik veya bir başka tabii bilim dalında, öğrenime başlayanlar aşağı yukarı aynı konuları öğrenmekle işe başlarlar. İster Japonya olsun, isterse Rusya, Çin veya Peru, hiçbir tabii bilim dalındaki temel müfredat değişmez. Oysa sosyoloji için aynı şeyi söyleyemeyiz. Rusya'daki bir sosyoloji öğrencisiyle, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki bir sosyoloji öğrencisi hiçte benzer bir müfredatı takip etmeyeceklerdir. Daha başlangıçta, topluma ve fert-toplum ilişkilerine ait hipotezler farklı olacaktır bir kere. Aynı şekilde, bir İngiliz öğrencisiyle bir Yugoslav öğrencisi de farklı noktalardan hareket edeceklerdir (Aron, 1968, S.7) Bundan da mühimi, aynı ülke içinde bile değişik üniversitelerde ve fakültelerde — hocaya bağlı olarak — değişik sosyoloji öğrenimine rastlamak mümkündür. Söz gelişi Kanada da iki ayrı sosyoloji ekolu yanyana görülebilmektedir. Fransız Kanadası, daha ziyade kıta Avrupası ve Fransız Sosyoloji geleneğini sürdürürken; İngiliz Kanadası, bir veya diğer Amerikan ekolunu benimsemiş görünmektedir (Bottomore, 1967, S. 112-113). Bu görüş farklılıkları, en açık kendini konuların seçilişinde göstermektedir. Bütün Dünyadaki sosyoloji müfredatlarında muhakkak ki benzer kısımlar oldukça fazladır. Fakat bunlar daha çok araştırma teknikleri konusunda bir aynılık gösterirler. Diğer konular birinde daha çok yer alırken, diğerinde daha az yer alabilir. Veya bahsedilmeyebilir. Sosyolojideki bu yaklaşım farklılıkları, sosyologlar tarafından değişik tepkilerle karşılanmıştır. Sosyolojinin ne demek olduğunu anlamak için bu noktanın üzerinde biraz daha duralım.

Bazı sosyologlar için problem aslında gayet basit: kendi yaklaşımlarını "en doğru" buldukları için, başkalarını rahatlıkla kaale almayabiliyorlar. Bu dediklerimizi daha iyi gösterebilmek için çeşitli ülkelerden sosyoloji kitaplarını karşılaştırmak hiçte fena olmayacak- meselâ içindekiler nasıl bir liste oluşturuyor; hangi yazarı daha çok önem veriliyor, nasıl bir meyil takip ediliyor v.b. Şimdi bazı örnekler verelim. Amerika'da çok hacimli ve gerçekten iyi hazırlanmış yığınla sosyoloji kita-

* Margaret, A. Coulson and Carol Riddell, (1970) *Approaching Sociology, A. Critical Introduction*, London, Roudledge and Kegan paul.

** Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi Asistanı.

bı var (zaten başka hiçbir ülkede A.B.D. de olduğu kadar sosyoloji talebesi yoktur). Hemen hemen bu kitapların hepsi sosyolojik tahlil merkezi olarak *kültür* kavramını seçiyorlar. Halbuki Kıta Avrupası Ülkeleri *kültür* yerine "*sosyal yapı*" yı odak noktası olarak seçiyorlar. Hakezâ çoğu Amerikan ve İngiliz ders kitapları "*sosyal değişme*" ye çok az yer verdikleri halde Doğu Avrupa Ülkeleri "*değişme*" kavramını en baş köşelerden birine oturtuyorlar. Fransa'nın ileri gelen sosyologlarından George Gurvitch — ki onun yaklaşımını kabul etmek bizce çok zor — Marx'ı Sosyolojinin Prensi olarak ilân eder ve Doğu Avrupalı sosyologların çalışmalarına Marx temel teşkil ederken, Barnes'in 1000 sayfalık *sosyoloji Tarihinine Giriş* kitabında Marx'a tek bir bölüm bile ayrılmamıştır. (Barnes, 1961). Aynı şey, bir aşağı, bir yukarı diğer Amerikan ders kitapları içinde söylenebilir*. Yine birçokları için *fonksiyonel* yaklaşım esas teşkil ederken, bizce İngiltere'deki mevcut kitapların en iyisi olan Bottomore'nin kitabında, bu yaklaşım bir iki paragrafla geçiştirilmektedir (Bottomore, 1963)** . Şurası açıktır ki bir kimse bir tek kitaba bağlı kalsa, diğer ekollerden ve yaklaşım tarzlarından haberi bile olamayacaktır. Bizce bu çok zararlı bir sonuç doğurmaktadır.

BİR AMERİKAN ve BİR YUGOSLAV SOSYOLOJİ DERS KİTABININ KARŞILAŞTIRILMASI

A.B.D. deki Bir Sosyoloji Kitabı
Leonard Broom and Philip Selznick,
Sociology, 3rd edition.

Yugoslavya'daki Bir Sosyoloji Kitabı
Ante-Fiamengo, Elements of General
Sociology 5th edition, 1967.

1. Kısım: Sosyolojik Tahlil Unsurları
1. Bölüm: Giriş

Giriş

1.B.: Sosyolojik Düşüncenin Tarihçesi;
Sosyolojinin Kaynakları

2.B.: Sosyal Teşkilat
3.B.: Kültür
4.B.: Sosyalleşme
5.B.: Birincil Grupları

2.B.: Ayrı bir Bilim Dalı Olarak Sosyoloji
3.B.: Sosyolojide Metod ve Amaç

4.B.: Sosyolojide Temel Fikirler
5.B.: Kuvvetlerin Yapısı ve Diyalektiği ve
Üretimle İlgileri

6.B.: Sosyal Tabakalaşma

6.B.: Bir Bütün Olarak Toplum (Alt ve Üst
Yapı Problemi)

7.B.: Cemiyetler
8.B.: Kollektif (Toplu) Davranış
9.B.: Nüfus ve Çevre

7.B.: Sosyal Gruplar
8.B.: Grup ve Fert Münasebetleri

9.B.: Toplum şuurunun yapısı ve gelişmesi

2. Kısım: Özel İlgili Alanlarının Tahlili
10.B.: Aile
11.B.: Din

10.B.: Bazı özel sosyo-ekonomik olguların
yapısı ve gelişmesi

11.B.: Sosyal Gelişmenin Meşruiyeti ve Motif
Güçleri

12.B.: Eğitim
13.B.: Azınlıklar
14.B.: Suç ve Cürüm

3. Kısım: Öncü Temayüller
15.B.: Şehir İnsanı
16.B.: Sanayii İnsanı
17.B.: Siyasi İnsanı

* Şunu belirtmek gerekir ki yazarlar burada temel ders kitaplarından bahsetmektedirler. Yoksa Marx ve Marxizm üzerine yığınla sosyoloji kitapları belki de en fazla Anglo - Saxon dünyasında vardır (Çevirenin Notu).

** Bottomore'nin adı geçen kitabı Türkçeye çevrilmiştir. Bkz. T.B. Bottomore, Toplum Bilim, Doğan Yayınevi. 1977 Ankara, (Çev: Ünsal Oskay).

Ne kadar farklı değildi? Sadece bölüm başlıklarından bile Broom ve Selznick' in statik bir tahlil, Fiamengo'nun ise daha dinamik bir tahlil tarzını seçtikleri görülür. Yine Fiamengo *bünyeci* (structuralist) dir. Broom ve Selznick ise '*kültür*' ve '*sosyalleşme*' ye daha çok önem vermektedirler. Denebilir ki başlık farklılıkları, iki kitabın muhteva farklılıklarını da yansıtmaktadır.

Yazarların, sosyoloji talebelerine koydukları bu öğrenme sınırlaması için bir de gerekçeleri vardır ki o da, teorik problemlerin bu aşamada, öğrencilerin kavrayamayacakları kadar zor olduğu hususudur. Talebeler önce sağlam bir bilgi temeli oluşturmaldırlar ki, daha zor konuları rahatlıkla anlayabilsinler. Bu iddiayı kabul etmek pek mümkün gelmiyor bize. Zira iddia edilen 'sağlam temel'i atmak, pek gerçekleştirilmiş gibi değil. Bu sebepten de öyle bir iddia biraz fazla kaçıyor.

Amerikan ders kitaplarındaki bir diğer yaklaşım gerekçesi de şu: sosyoloji elbette ki tabii bilimler gibi bir ilim dahdır; tek farkla ki sosyoloji henüz bilimsel gelişmesini tamamlamış değildir. Bunun içinde başlangıç safhasında değerlendirmelerden ve tartışmalardan kaçınmak gerekmektedir.

Sosyolojinin, gerek kendisine hasredilen zaman, gerekse mali kaynak ve araştırma imkanları bakımından tabii bilimlerde ki kadar 'tam gelişmiş' olmadığını kabul etsek bile, yukardaki ders kitaplarına baktığımızda herkesin kabul edeceği asgari müşterekleri gördüğümüzü de pek söyleyemeyiz. Belli bir zamanda belli bir sayıdaki insanın, sorulan bir konu hakkındaki cevaplarını bütün sosyologlar tartışmasız kabul ederler. Ne varki aynı sosyologlar, bu cevapların, o insanların davranışları açısından veya toplumdaki davranış şekillerini izah eden teoriler açısından hangi anlamlara geldiği konusunda kolay kolay anlaşamayacaklardır. Üstelik bu konuda ilmi ölçüleri rehber olarak gösterenlerin aynı tavsiyeye kendilerinin bile uymadıkları sık sık görülmektedir. Meselâ; Horton ve Hunt 1964'te yayınladıkları *sosyoloji* kitaplarının ilk bölümünde sosyolojide bilimsellik üzerinde durmakta ve bunu değer yargılarından kaçınmak; ispat edilemez ve doğruluğu gösterilemez hükümlerden kaçınmak şeklinde ifade etmektedirler. Ama aynı yazarlar daha sonra Sovyetler Birliğini, "eşine rastlanmamış bir diktatörlük" olarak tarif etmektedirler. Inkeles'de *Sosyoloji Nedir* (1964) adlı kitabının bir yerinde rahatlıkla "A.B.D., Dünya Ülkelerinin büyük bir çoğunluğu tarafından kendilerinin sahip olmadıkları ve sahip olmayı da ümit edemedikleri derecede dinamik ve ileri olarak görülmektedir" diyebilmektedir (S. 112). Ama belki de bunlardan daha önemli olanı, kullanılan ilmi metodların uygulandıkları problemlere uygun olmayışlarıdır.

Bütün bu söylediklerimiz bizi şu sonuca ulaştırıyor; sosyolojide *tek* bir yaklaşım tarzının bulunduğu ve sadece *bunu* öğrenmek gerektiği ve çoğu konularda sosyologlar arasında gerçek bir fikir beraberliği bulunduğu, dolayısıyla tartışmaya lüzum kalmadığı iddiaları asla kabul edilemez. Böyle bir iddiadan maksad, ancak talebelerdeki tenkit yeteneğini körleştirmek ve hiç bir direnmeyle karşılaşmadan *kendi* benimsediği yaklaşım tarzını onlara empoze edebilmek arzusundan doğabilir. Şunu rahatlıkla belirtmek gerekir ki herhangi bir sosyal hadisenin farklı sosyoloji okulları arasında tartışmalara ve değişik yorumlara yol açacağı tabiidir. Bu noktayı vurgulamayan hiçbir yaklaşım benimsenemez. İkinci önemli nokta ise şudur: Madem ki üzerinde tam bir görüş birliğine varılmış bir 'temel' yok, o halde daha başlangıçtan sosyoloji öğrencilerine, öğretildikleri konular üzerinde düşünebilme, tartışabilme ve

yorum yapabilme fırsatı verilmelidir. Bunun içinde, meseleleri değerlendirmede ölü teşkil edecek ve ışık tutacak geniş perspektifli teorilere ihtiyaç vardır.

Bizce, böyle bir perspektifin oluşması keyfi olarak değil; talebe, farklı yaklaşımlar ve farklı problemler arasında ilgi kurup, karşılaştırmalar yaptıkça sıhhatli olarak tabii bir şekilde teşekkül etmelidir. Yalnız hemen ilâve etmek gerekir ki bu hususu vurgulayan çok az kimse vardır. Bunda en büyük suç payı da Amerikan ders kitaplarındadır. Bazı İngiliz ders kitapları da aynı yanlışı yapmaktadırlar (Cotgrove, 1967 , kitabının ilk bölümünde bunlara temas etmekte ise de, önemlerini kavradığı pek söylenemez). En uygun perspektif (görüş açısı) ın ne olabileceği hakkındaki kendi düşüncelerimizi ilerde açıklayacağız. Fakat biz bununla yetinmiyecek diğer farklı perspektifleri de tenkitçi bir yaklaşımla belirteceğiz.

Halktan Biri Olarak Sosyolog:

Yukarıda da belirttiğimiz gibi sosyologlar arasında büyük yaklaşım farklılıkları ve anlaşmazlıkları bulunmaktadır. Bunun sebebi ne olabilir ki? gibi bir soru hemen takılıyor insan zihnine. Bunun izahını kısmen teorilerle ilgili değerlendirme farklılıklarında (ki bu konuyu ilerde derinlemesine ele alacağız) aramak gerekir. Aslında problemin bizzat kendisi sosyolojik bir karakter taşımaktadır. Sosyologlar ve bir bakıma diğer sosyal bilimciler iki önemli problemle karşı karşıya bulunmaktadır. Bir defa, yaptıkları varsayımlar (hipotezler) insanlarla ilgilidir. Meselâ, insanların buldukları grup tarafından etkilenmeleri, hatta bundan da önemlisi insanların 'grupları' dışında düşünülmemeyeceği gibi, ünlü sosyolog Mannheim bunu şu şekilde ifade ediyor:

Bizim bir gruba mensub oluşumuz, sadece o grubun içine doğmuş olmamızdan veya o grubu benimsemiş olduğumuzu belirtmemizden ileri gelmiyor; belki bunlardan daha önemli olarak dünyayı ve belirli şeyleri oldukları gibi görmemizden ileri geliyor (Mannheim, 1960, S:19).

Fakat unutmamak lazım ki sosyologlar da insandır. Dolayısıyla onlarda bir grubun mensubu olarak ve Mannheim'in varsayımını doğru kabul ettiğimiz ölçüde dünyayı, mensubu oldukları grubun gördüğü şekilde görürler. Bu yüzdendir ki sosyologların sosyolog olarak söylediklerini anlamak için onların mensubu oldukları grubu da bilmek gerekir (sosyolog grubunu).

Böyle bir yaklaşımın sonsuz bir fasit daireye dönüşebileceğini iddia edenler çıkabilir — bir grup üyesi olan sosyologu inceleyen kişinin de bir grup üyesi olduğu ve onu da o grup içinde görmek gerektiği gibi ilh — Felsefe açısından bu nokta doğru bile olsa, yine de 'grup' gerçeğini görmemezlik edemeyiz. Çünkü sosyol psikoloji alanındaki bazı araştırmalar, en dikkatli ve objektif şartlarda bile araştırmacının tutum ve beklentilerinin sonuca tesir edebildiğini göstermektedir (Rossenthal, 1966).

Sosyologlar için ikinci ciddi problem ise şudur: Sosyolojinin temel konuları, her insanı çok yakından ilgilendiren; bazen uğruna ölünen kıtalararası çapta problemlerdir. Meselâ; harpler, barışlar; meselâ sosyalizm, yoksulluk, işsizlik, ve meselâ erkekle kadın arasındaki ilgiler, ilişkiler. Bunları araştırmak ister istemez sosyologu büyük tarih tartışmalarının içine sürüklemektedir. Ayrıca sosyologun, bunu yaparken kendini, bulunduğu ülke vatandaşlığından soyutlaması da çok zordur. Bazı sosyologlar, bu büyük problemten kurtulmanın yolunu, toplumsal önemi olan ko-

nuları incelemekten kaçınmakta bulurlar (Moore, 1963). Buna kurtulma denirse tabii. Çünkü hangi konuya eğilip, eğilmeme eylemi bile toplumsal bir karardır ve üstelik ahlaki bir önemi vardır. Mills (1959, S.76) in dediği gibi; toplumla ve insanla uğraşan her bilim adamı, çalışmalarıyla siyasi ve ahlaki kararları üstlenir veya imâ ederler. Demek oluyor ki, sosyologlar çalışmalarında değer hükümlerinden kolay kolay sıyrılma durumunda değildirlir. Aslında yukarda açıkladığımız iki problem birbirleriyle içicedir denilebilir. Çünkü daha öncede belirttiğimiz gibi değerler ve fikirler, fertlerin kendilerini içlerinde buldukları gruplardan ayrı düşünülemezler (Tabii tamamen grup tesirinde oluştukları da söylenemez).

Şimdi bu iki ana probleme dayanarak farklı toplumlardaki sosyologlar arasında mevcut temel görüş ayrılıklarına dönelim tekrar. Bunun içinde önce şöyle bir soruyla yaklaşalım konuya: Sosyologların mensub oldukları grupların belli başlı özellikleri nelerdir? (Horowitz, 1968). Elbette ki bizim burada 'sosyologlar sosyolojisi' gibi derin bir inceleme amacımız yok. Onun için de daha ziyade soruya genel bir cevap arayacak ve sosyolojinin toplum konularına nasıl eğilmesi gerektiği hususunda varsayımlarda bulunacağız.

Toplumları bir bütün olarak ele alırsak görülür ki, bazı toplumlarda zaman zaman siyasi iktidarlar kendi görüş ve yaklaşımlarını sosyologlara- gerektiğinde tehdit ve şiddet kullanarak kabul ettirmeye çalışmışlar; bunu kabul etmeyenler ayrılmak zorunda kalmışlardı (Neumann, 1966). Önder İtalyan düşünürü Antonio Gramsci hayatının 10 yılını hapisanede geçirmek zorunda kalmış ve nitekim orada ölmüştü (Merrington, 1968). Sovyet Rusya'da sosyoloji uzun yıllar bir ilim disiplini olarak kabul edilmemişti. Bugün bile Sovyetler Birliği'nde, Sovyet toplumu üzerinde büyük çalışmalar olan Leon Trotsky'nin eserleri üzerindeki yasak devam ediyor.

Tabii daha kapalı ve ince kontrol usülleri de var. A.B.D. de 1955 te Lazarsfeld'in ve Thielens'in 2500 sosyal bilim öğretmeni üzerinde yaptıkları bir araştırmanın sonucuna göre, öğretmenlerin yaklaşık dörtte biri zor durumlarla karşılaşmamak için kendi öğretimlerini sınırılıyor; yüzde 40 kadarı ise söylediklerinin talebeler tarafından 'çarpıtılması'ndan hiçbir rahatsızlık duymuyorlardı. Yüksek öğrenim kurumlarında çalışan tanınmış isimlerin üçte ikisinden fazlası ise meslektaşlarının birbirleri aleyhinde akademik tenkitten buldukları en az bir olayı hatırladıklarını söylüyorlardı (Lazarsfeld ve Thielens, 1958). Böylece, sosyolojinin belirli bir çizgide öğretilmesi için açık veya kapalı kontrol yöntemlerinin diğer görüşlerin aleyhine kullanıldığını görmek mümkün (Birnbaum, 1958), Tekrar A.B.D. den bir örnek verelim — Zira İngiliz sosyolojisi üzerinde ki tesiri oldukça fazla olmuştur — İkinci Dünya Savaşı sonrasında öğretilen sosyolojide Nato ile Varşova paktı arasındaki soğuk savaşın izlerini bulmak mümkündür. Her ne kadar Amerikan sosyolojisinde düzen, istikrar, 'statüko'nun devamı 'fonksiyonalizm' konularına ağırlık verilmesi, doğrudan doğruya ve açıkca Sovyet Sosyalizmine karşı, Amerikan İdeolojisine malzeme hazırlama endişesine bağlanmasa bile, bu yaklaşımın tamamen bağımsız olarak düşünüldüğü de söylenemez (Aron, 1969, Giriş; Cohn—Bendit, 1969).

Zor ve baskı, çeşitli zamanlarda, çeşitli ülkelerde sosyologlar için hep önemli bir problem olmuştur. Ama, bundan daha önemli olan hocaları tarafından sansüre tabii tutulan talebelerin durumudur. Farkında olmaksızın tek yönlü bilgiler alan talebe, tek taraflı görüşlere sahip olacak ve başkalarına da aynı şeyleri nakletmiş ola-

caktır. Buna itiraz edenler çıkabilir ve sosyolojinin bir nesilden diğer nesile malûmat nakletmek demek olmadığını söyleyebilirler. Bu doğrudur da. Nitekim yeni sosyologların fikri gelişmelerinde bu tek yönlülükler devam edip giderse, bir süre sonra bu tek yanlılık en doğru, en mantıklı bilimsel yaklaşım metodu zannedilebilir.

Bir başka faktör de Bettelheim (1943) in Nazi temerküz kamplarında yaptığı ünlü araştırmada ortaya çıkıyor: İnsanların adapte olabilmeye yetenekleri. Gerçekten de kamptaki mahpusların bir kısmı o ağır şartlarda, çok geçmemiş, kendileri hakkında gardiyanların iddia ettikleri ağır suçlamalara kendileri de inanmaya başlamışlardı. Sosyolojik bir deyimle ifade edersek, mahpuslar gardiyanların kendilerine uygun gördükleri kimliği ve seviyeyi zihnen benimsemişlerdi.

Bu noktayı Marcuse'nin yaptığı gibi daha da genelleştirirsek, insanların *hakiki* inançlarını tarif etmenin çok güç olduğunu söyleyebiliriz (Marcuse, 1964). Bu konuyu ilerde tekrar tartışacağız.

Yukarda sosyologların belli bir yaklaşım tarzını benimsemeleri için ne gibi baskıların bulunduğunu anlattık. Bir de başka gruplar ve meslek teşekküllerindeki farklı davranışlar ve düşünce biçimleri vardır ki, onların izahı da sosyoloji için önemli bir problem teşkil etmektedir; zira genellikle bunlar sadece tarif edilmekte, tahlil edilmemektedirler. Bizim toplumumuzda sosyologlar hemen tamamıyla orta sınıftan gelmektedir. İngiltere'de, sosyoloji öğreten bir üniversite öğretim üyesi, sınırlı fakat, gayet rahat (mükellef) bir ortam içindedir. İşi emniyette olduğu gibi, ücreti de iyi ve üstelik muntazaman yükselmektedir. Çok önemli ekonomik krizler belirmedikçe emekliliğe kadar bu böyledir. Çalışma şartları rahattır. Uzun tatil yapma imkânına sahiptir. Ve şehir merkezinden çok uzak olmayan bir banliyöde güzel de bir evi vardır. Tabii sadece sosyologlar değil, bütün Üniversite ve Yüksek Okul hocaları aynı durumdadırlar. Zaten sosyal davranış şekilleri de bunu gösteriyor. İçlerinde vicdanlı olanları herkesin kendileri gibi yaşamalarını arzu ediyorlar; diğerleri bu durumlarını tehdit edecek unsurlar veya gruplar hakkında ciddi endişelere kapılıyorlar. Böyle bir ortamda ve şartlarda, bazı teoriler diğerlerinden daha uygun görülecek; bazı nezaket kaideleri gelişecek ve bunlar zamanla bazı tartışmaların 'polemiğe yol açıcı', 'şüpheli kişiler'ce yapıldığı tabirleriyle suçlanmasına pek âlâ sebep olabilecektir (meselâ Lipset ve Smelser, 1961, Dip notu 12). Amerika gibi Akademik iş garantisinin ancak yüksek mevkilere gelindiğinde sağlandığı bir ülkede terfileri yapacak durumda olanlar da beliren kaidelere uyulması için gereken tesirde bulunabilmektedirler. *Akademik Piyasa*(1961) adlı araştırmalarıyla Caplow ve McGhee bu durumu bütün açıklığıyla incelemiştirler. Ayrıca sosyologlar arasında da çeşitli baskı unsurları rol oynamaktadır. Hiç değilse İngiltere'de, sosyologlar, adeta birer yeni *zengin=nouveaux riches* gibidirler. Daha yeni yeni diğer meslektaşlarının itibarlarını kazanıyorlar; bu yeni itibarlarının buldukları kurumlarda kabulü için mücadele ediyorlar. Bu ise disiplinde 'gerçek' bir bütünlük, bir *mutabakat=consensus* ve sosyologların mesleki vasıf üstünlüklerini sağlama isteklerine yol açıyor. Buna idareye 'olumlu' katkıda bulunma endişesini de eklemek gerek. Bunların hepsi birden ise 'anlaşmazlıkların' değil; 'anlaşmaların', 'mutabakatlar'ın vurgulanması demek oluyor. Diğer bir deyişle, problemleri realitelere bağlayan ve çözümlü mevcut durumların (realitelerin) değişmesinde arayan teorilerden uzaklaşmış oluyor. Öte yandan sosyologların, değer verdikleri diğer sosyologlara kendilerini ka-

bul ettirebilme endişeleri (onların atıf, referans grupları) öylesine bir yoğunluk kazanıyor ki, yaptıklarıyla sosyal realite arasındaki bağlar kopar hâle geliyor. Denebilir ki, bu sebeplerden, öylesine eften, püften konular üzerinde tartışılıyor ki insana, ister istemez orta çağ Avrupasında şiddetli gürültüler koparan" bir iğne deliğine kaç tane melek sığabilir" münakaşalarını hatırlatıyor. Hoselitz (1966), Sosensky (1964), Zollschan ve Perucci (1964), Frank (1967 b).

Buraya kadar yaptığımız, sosyologlar üzerinde bir gruba mensubiyetlerinden dolayı görülen baskıların ve bu baskıların zamanla değişen görünümü oldu. Özetlersek belli bir sosyal yapıya (meselâ kapitalist veya komünist) sahip toplum üyesi olarak sosyologlar üzerinde belirli yönlerde *zorlamalar* olabilir. Bu zorlamalar ince hesaplara dayandırılmışsa o zaman sosyologlar, kendilerinden istenilenleri, kendi istekleriymiş gibi benimseyerek (sindirerek) o tarzda davranabilirler. Bu bir kaç nesil devam eden bir *sosyalleşmenin* sonucu olursa, o takdirde alternatif yaklaşımların varlığından bile habersiz kalabilirler. Toplum içinde ise, belli bir grubun mensubu olmaları dolayısıyla o grubun görüş açısını benimsemek, o grubun koyduğu ferdi başarıya önem veren *geleneğe* uymak ve kendilerinden bir üst seviyede olanların hoşlanacakları tarzda davranmak mecburiyetini hissederler. Ve nihayet akademik bir sosyologlar grubuna dahil olma dolayısıyla, kendilerine çoğunluğun ve kamu oyu oluşturanların, nüfuzlarının gözünde değer ve itibar kazandıracak davranışları dikkate alma gereğini duyarlar.

Çeşitli sosyoloji ekollerinin talebelerini, sistematik bir şekilde neden yanlış bilgilerle doldurduklarını ve "sosyoloji" kavramı içinde ki diğer yaklaşım tarzlarını neden anlatmadıklarını izah için, bu söylediklerimiz genel bir sosyolojik yaklaşımdır. "sosyolojik bir yaklaşım" diyoruz; çünkü: sosyologların davranış ve tutumlarını, mensup oldukları sosyal grupla irtibatlandırmaya çalışıyoruz. Bizce bu *tür* bir yaklaşım, davranış ve tutumları sosyolojik açıdan incelemek için temel teşkil etmelidir. Diğer bir deyimle sosyolog problemlere bu irtibatlandırma amacıyla bakmalıdır. Bir kimsenin neden bu veya şu şekilde davrandığı ancak böylece anlaşılabilir. Bizde verdiğimiz bütün örneklerde bu yaklaşımı izledik. Yalnız iki önemli nokta var ki onlar üzerinde de bir parça durmak gerek.

Bir defa, böyle bir yaklaşımdan, aynı tesirlere açık her sosyologun, aynı şekilde hareket edeceği sonucu çıkarılmamalıdır. Böylesine bir determinizm, sosyal teorilerde 'hep aynı biçim' davranışları bekleyen bilim adamlarını sık sık şaşkına uğratmıştır. İkinci nokta doğrudan doğruya birincisiyle ilintilidir. Mademki katı bir determinizm (gerekircilik) söz konusu değildir, o halde çeşitli tesirlerin farkında olan bir sosyolog (bilim adamı) istediği takdirde yaklaşım tarzını ve durumunu değiştirebilir. -meselâ grup seçimini değiştirebilir veya grup üyeliğinin mahzurlarını azaltma yollarına gidebilir. Ashında en tesirlisi bilgili ve çalışkan talebelerden gelebilecek amansız tenkitler olabilir, ama bunu nasıl sağlamalı? Söylediklerimizin özü sadece verilen misallerle sınırlı değildir. Rahatlıkla diğer sahalara da genişletirebilir. Tekrar sosyolojiye dönersek; bizce, sosyolojinin gayesi kapalı bir 'tayin edici kanunlar sistemi' kurmak değil; bilimsel bir yaklaşımla, insanların başlarından geçen sosyal olayları sosyal sebeplerle izah edebilmelerine ve dikkatlerini doğru çözümlere çevirmelerine yardımcı olmaktır. Daha doğrusu, kendilerini daha iyi anlamalarını sağlamaktır.

Bu bölümdeki tenkitlerimiz sosyolojiyi tenkit anlamında alınmalıdır. Bizim bütün söylemek istediklerimiz neden birinci sınıf sosyoloji öğrencilerinin bile tenkitçi bir yaklaşıma ihtiyaç duyduklarıdır. Gerçektende:

Eğer biz çocuklarımıza ilmin nasıl meydana geldiğini rivayetle değilde tecrübi olarak anlatabilsek, onları deha ve hatalarıyla tam bir bilim adamı olmaya açık tutmuş oluruz. Aksi takdirde yaptığımız, ruhsuz bir yığın teknik eleman arasında dolaşmak olacaktır ki, onların tek faydaları belli işler için kullanılabilir olmalarıdır. (Gouldner, 1963).

Cemiyet, Toplum (Society)*

Sosyologlarla ve ilgilendikleri konularla alakalı problemleri tartışırken temas ettiğimiz 'grup' lardan birisi, cemiyet (toplum), idi. Bu kavrama ve bununla ilgili diğer kavramlara eğilmekte sayısız faydaları var. Çünkü bu kavram hem sosyologlar arasında hem de diğer çevrelerde büyük zihin karışıklıklarına sebep olmaktadır. Sosyologlar devamlı olarak cemiyet (toplum) hakkında konuşup duruyorlar ama, konuştukları bu kavramı tatmin edici bir şekilde tarif eden çok az kimse çıkıyor; bir çok oldukça hacimli ve 'bilimsel' Amerikan ders kitaplarında hiçbir tarifi verilmediği de oluyor.

Genel kullanılış şekliyle, "cemiyet", belli bir maksat için kurulmuş küçük bir gruba atfen kullanılır; meselâ bir ilim cemiyeti, bir talebe cemiyeti gibi. Fakat, sosyologlar kavramı bu dar mânâda kullanmıyorlar. "Cemiyet", bazen de geniş bir coğrafi bölgedeki müşterek kültür veya teşkilatlanma özellikleri olan kitleler için kullanılır; meselâ "Batı cemiyeti", "Batı toplumu" gibi. Ama, umumiyetle toplum (cemiyet), kavramıyla millî sınırlar içindeki bir milleti kastediyoruz. Hint toplumu, Zulu toplumu veya Britanya toplumu derken, Hindistan'ın, Zulu Ülkesinin ve Britanya'nın sınırları içindeki halkın, cereyan eden hâdiselerin ve diğer şeylerin toplamı gelir aklımıza. Buradan şöyle bir yanlış sonuç çıkabilir. Madem ki bir kimsenin

* "Yeni Dil" öncülerinin Türkçeye, cemiyet karşılığı olarak kazandırdıklarını iddia ettikleri "toplum" kelimesi, hem (cemiyet)'in yerini tutmamakta, hem de ilmi dil bütünlüğünü kökten sarsmaktadır. Tercümemizin bu kısmında bu gerçek olanca çıplaklığıyla ortaya çıkmaktadır. Şöyleki; İngilizce (Society) kelimesi, (cemiyet) olarak tercüme edildiğinde, batı sosyoloji literatüründeki çeşitli kullanılış şekillerini karşılayabilmektedir. (Mesela, yukardaki örnekte de görülebileceği gibi "talebe cemiyeti = a student society" ve "İngiliz cemiyeti = English Society") Oysa kelime (toplum) olarak tercüme edildiğinde bu fonksiyonunu yerine getirememekte (talebe toplumu denilmez); birinci kullanılış şekli için (dernek) kelimesini mecburi kılmaktır. Bu ise kavramın, sosyolojide ki ilmi mânâ bütünlüğünü kaldırmakta, sosyolojideki büyük kavram tartışmalarını adeta anlamsız kılmaktadır. Ne var ki Türkiye'de müesseseseleşmiş her "yanlış" gibi bu yanlış ta iyice yerleşmiş bulunuyor. Bu sebepledir ki biz, sadece yanlış göstermekle yetinecek; (toplum) kelimesini de ikinci kullanılış şekliyle (cemiyet) yerine kullanacağız. (Çevirenin Notu).

davranışları üyesi olduğu grubun baskılarından soyutlanamaz, öyleyse kişi davranışlarına tek sebep toplumdur. Bu hiçte doğru değildir. Yani son hükmü birincisinden çıkarmak yanlıştır. Her ne kadar cazip olsa bile. Aksi takdirde kişilerin ve eşyanın üstünde bir toplum; ülke içinde ayrı bir müessese intibai ortaya çıkar ki, bu saçmadır. Buna 'eşyalaştırma' yani nesne (obje) olmayan bir şeyi, nesne imiş gibi gösterme deniyor. (Berger ve Pullberg, 1966; Blackburn, 1969, S.206 d). Mamafih bu yanlışa sık sık rastlanmaktadır. Bazı ünlü sosyologlar bile - ki bunların başında fertlerin davranışlarının, mensubu oldukları toplumun teşkilatlanma tarzıyla ilgisiz olduğunu söyleyenlere karşı uzun mücadeleler veren Emile Durkheim gelir - sanki fertin davranışlarını efsanevi bir varlık; toplum, tayin ediyor der gibi bir intiba bırakıyorlar insanda (Bemoitsmullyan, 1961). Bu anlayışa örnek bir kaç iktibas aşağıya alıyoruz. Takib eden örnekte toplum, bazı faaliyetlerin ve teşkilatlanma biçimlerinin mekânı değilse başlatıcı (muharriki) gibi gösterilmektedir:

Her toplum kimin kiminle eş olacağını kendisi tayin eder (Goode, 1964).

Kavram üzerinde daha çok düşünüldükçe, daha da karmaşıklaşıyor. Meselâ Berger (1963, S.112) fertle toplum arasındaki münasebetleri oyuncu (aktör) ile oyun arasındaki ilişkiye benzetiyor:

"Diyebiliriz ki toplum, bütün oyuncular için bir 'metin' sağlamış oluyor adeta. Daha perde kalkmadan kişiler kendileri için düşünülmüş bu rollere bürünüyorlar. Ve rollerini metne sadık oynadıkları sürece, sosyal oyun planlandığı şekilde devam ediyor.

Bu düşünceye göre 'toplum' oynadığımız oyunun hem'planlayıcısı hem 'yazar'ı, hem de 'rol dağıtıcı'sıdır. Toplumun, davranışlarımız üzerinde ki önemini daha açık belirtmek için bazı benzetmelerde bulunabilir. Ama, toplumun bu şekilde, kişileştirilmesi (ferdileştirilmesi) sosyal etkilerin gerçek kaynağını tam anlamamızı önler. Çünkü, herşey 'toplum' un ne söylediği ve ne yaptığı maskesiyle örtülmüştür. Bu tenkidimizi ilerdeki sahafelerde yine ele alacağız.

Inkeles (1964, P.35), oldukça yaygın sosyoloji akımlarından, yapısal fonksiyoncuların en önemli ilgi alanlarını, şöyle açıklıyor:

(Sosyoloji), sosyal hayatın şartlarını ve taleplerini izah; ve toplumun ihtiyaçlarını karşılama sürecini ve bunu nasıl yaptığını takip etmeye çalışır. Çok açık bir örnek verelim. Bir cemiyetin devam edebilmesi için sürekli olarak yeni nesillerle takviyesi gerekir. Bilinen bütün cemiyetlerde, toplumlarda bu, şu veya bu şekilde tayin edilmiş (belirlenmiş) aile sistemleriyle sağlanmıştır. Aile böylece, toplum yerine "nüfus çoğalması" rolünü üstlenmiş bir müessesedir. Bu role çocuk bakımı, çocuğun ilk eğitimi ve toplumun istediği şekilde yetiştirilmesi de dahildir.

Ne var ki, toplum (cemiyet) kelimesi örneğinde görüldüğü gibi tek bir kelimenin bir insan topluluğunu tavsifte kullanılması dikkatin asıl bir problemin üstünden, kelimeye kaydırılmasına yol açabilir (Bazı sosyologlarda ve sosyoloji öğrencilerinde görüldüğü gibi). Bunun kabahatini 'kaba Marxistler' de aramalıdır. 'Sermaye Sınıfı' veya 'Bürokrasi' bütün toplum hastalıklarının tek sebebi olarak gösterilmiş; fakat, bu grupların özel sosyal durumlar içindeki yerleri ve gerçek karakterleri tanımlanmamıştır. Bu tür bir yaklaşım oldukça cazip gelmektedir herkese; çünkü, toplumun kendisini incelemeyen basit formüllerle toplum problemlerini açıklama kolaylığı

vermektedir. Bu yaklaşımı 'Marxist' olarak nitelemek bile şüphe götürür. Bazılarının bu tür 'tahlil' lerini gören Marx, bir seferinde 'ben Marxist değilim' demek zorunda kalmıştı. Muhakkak ki bu yanlış yapanlar sadece kaba Marxistler değiller. Günümüz toplumlarında politikacılar, yaptıkları her şeyi milli menfaatler ile izah ediyorlar. Öyle ki, bir gelir politikası uygulaması da bununla izah ediliyor, atom silahlarına sahip olma isteği de. Halbuki şöyle biraz durup düşünersek "milli menfaatler" i tarif etmenin ne kadar güç bir şey olduğunu görürüz. Zira her siyasi karar ülke içindeki gruplardan hiç değilse birinin aleyhine olacaktır. Bu yüzden, bir kararın 'milli menfaatler' sonucu alındığını söyleyenler, bu karardan müteessir olacak o grubu unutmus gözüküyorlar. Veya bunu o grupların tepkisini azaltmak için öyle diyorlar.

Bir de idari yerlerde olanlar ve belli şeyleri yapanlar için sık sık kullanılan 'onlar' tabiri var. 'Onlar' yolu tamir ediyorlar, 'onlar' yeni meskenler yapıyorlar gibi. Daha da önemlisi politika ve iş (sanayi) alanlarında 'biz' e karşı kullanılan 'onlar' tabiridir. Resmi şahıslar veya kurumlarla işi olanlar da aynı tabirleri kullanırlar. Bu şekilde bir ayırım ('biz' 'onlar') ve tabir farklılığını işçi sınıfının dünyaya bakış tarzı ve özelliği olarak tanımlayanlar da var. (Gouldthorpe and Lockwood, 1963). Toplum (cemiyet), bürokrasi, milli menfaat gibi kavramlar bile insan zihninde karışıklıklar yaratır ve menfaat gruplarının gerçek karakteristiğini tam yansıtmazlarken; 'bizler', 'onlar' ayırımı için başka türlü düşünmek imkânsız elbette. Ayrıca bu iki kavram, insanların kendilerini birbirlerinden ayrı ve karar mercilerine yabancılaşmış hissetmeleri açılarından, demokratik olma iddiasındaki her toplum için üzerinde durulması gereken bir konu teşkil ediyor (Riddel, 1968, S.65).

Bu bölümde sosyolojiyi doğrudan doğruya tarif etme yoluna gitmedik. Daha ziyade sosyoloji terimleri ile, öğretilen sosyolojinin eksikliklerini ve taraflılığını tenkit eden bir yol izledik. Sosyolojik terimler diyoruz. Çünkü gerçekten de sosyologlar tarafından uzun yılların birikimi sonucu ortaya çıkan bir dilin terimleridir bunlar. Ayrıca izahlarımızı grup bağlantısı içinde ve toplumun veya benzer bir terimin gerçek bir varlık olmadığını belirtecek şekilde yaptık. Bütün bunlardan sonra ortaya çıkan sonuç şu oldu. Sosyolojiyi diğer bilim dallarından ayıran özellik, sosyologların bir probleme veya hâdiseye bakış tarzlarıdır. Bu ise, bir problemin veya hâdisenin izahını, bir sosyal grubun üyeliği (mensubiyeti) ve bu grupların birbirleriyle olan ilişkilerinde arama yaklaşımıdır. Bu, belki basit bir yaklaşım tarzı gibi görülebilir ama, yaklaşımın esasını toplumumuzdaki insanlara anlatmak epey zor olmuştur bizim için. Bir sonraki bölümde zorluğun sebeplerinden bazılarını kabaca anlatacak ve grup mensubiyetinin önemi üzerinde duracağız.

2. Fert ve Cemiyet (Toplum):

Sosyolojik İzahlara Karşı Direnme:

Altı yıllık sosyoloji öğretme tecrübemize ve talebelik günlerimizdeki intibalarımıza dayanarak söyleyebiliriz ki insan davranışlarını mensubu oldukları grup ve grup teşkilatlanışı içinde inceleyen bir yaklaşımı zihinlere işlemenin oldukça zor olduğu iddiaları vardır. Konunun, kaypaklığından kaynaklanan müphemiyetini bir kenara bırakırsak bu zorluk iddiası başlıca iki noktadan kaynaklanmaktadır: İlk olarak, denebilir ki, her fert bir diğerinden farklı olduğundan, fertlerin grup kavramı

çerçevesinde izahları adeta imkansızdır. Bu görüş, aşağıda da belirtileceği gibi mantıki bir yanlışa dayandırılmıştır. İkinci iddia böyle bir izah tarzının (yaklaşımın) hür irade fikrine aykırı olduğudur. Bu ikinci iddiayı bizde kısmen paylaşıyoruz, ama kastedildiği manada değil. Bu her iki iddiayı (tartışmayı), ele almadan önce sosyoloji öğrencilerinin sosyalleşme süreçlerinde, onlara da aynı fikirleri veren faktörlerin (ideoloji, kendini ispatlama duygusu v.b.) olup olmadığına bakmakta yarar var.

Bizim toplum gibi özel mülkiyete dayanan, kapitalist toplumları, feodal veya diğer başka gelişmemiş toplumlarla - antropologların incelediği- karşılaştırsak bizim toplumlarda ferdiyetçiliğe, şahsi başarı ve sorumluluğa önem verildiği görülür. Geçmişin ünlü sosyologları bunu birçok şekilde kaydetmişlerdi. Meselâ; Max Weber, böylesine bir ferdiyetçilik olmaksızın kapitalizmin gelişmeyeceğini iddia etmişti (Weber,1965; Tawney, 1948). Bugünde, basın organlarının büyük bir kısmını denetleyenlerle kamuoyu oluşturanlar başarıyı tamamen ferdi başarı kayramı çerçevesinde tarif ediyorlar. Sosyoloji öğrencileri için bunun, uygulamalı somut bir örneği var. Eğitim sistemi, talebeler arasında imtihanlarla vüku bulacak yardımlaşmayı (işbirliğini) 'kopyacılık' sayarak cezalandırıyor. Okul sınıflandırmalarında da öğrenciler tek tek başarılarına göre sıralandırılıyorlar. Tabii bu tür bir ferdiyetçiliğin karşısında olan akımlar da vardır. Ferdiyetçi toplumlarda ki işçiler gerek ekonomik, gerekse politik alanlarda lehlerine olan gelişmeleri ancak toplu olarak harekete geçtikleri zaman sağlayabilmişlerdir. Bu yüzdendir ki işçi ailelerinden gelen gençler her zaman için eğitim sisteminde ki bu ferdiyetçi özelliğe uyumda zorluk çekmişlerdir. Jackson ve Marsden'in (1962) bir lisede işçi sınıfı çocukları arasında yaptıkları araştırma da bu görüşü doğrulamaktadır. Ferdiyetçiliğin bu derece tesirli olması, sosyologların, anlattıkları bazı konuların öğrenciler üzerinde istifhamlar yaratmasına yol açabilir. Meselâ; bazı pratik (uygulama) ders saatlerinde insanın, 'tabiati' icabı rekabetçi ve yine 'tabiati' icabı hodkâm (egoist) oldukları söylenmektedir. Halbuki antropolijiden örnekler verilerek 'hodkâmlığın' ve 'rekabetçiliğin' tamamen toplumun teşkilatlanma düzenine bağlı bir husus olduğu gösterilebilir. Ferdiyetçiliğin bu şekilde sık ve ısrarla işlenmesi, bir yerde talebelere 'kendi' toplumlarını ve yaşayış şekillerini gerekçeli kılma, endişesine bağlanabilir. Sonra bu gerekçe komünizmi suçlama ve yine meselâ 'sınıfsız' toplum olamayacağı iddiasına da temel alınabilir.

Bir de "her insan farklıdır" veya "herkes kendine özgü tutum ve davranışlara sahiptir, bu yüzden de sosyolojik izahın alanına girmez" gibi iddialar vardır. Biraz da bunlar üzerinde duralım şimdi. Konuya iki açıdan eğilebiliriz. Evvela bu söylenen doğruysa o zaman mantıki olarak hiç kimsenin davranışı hakkında hiçbir şekilde tahminde bulunamayacağımız sonucu çıkar. Meselâ, bir lokantaya girdiğimizde orada, mutlaka yemek pişiren birinin ve servis yapacak bir başkasının bulunacağından emin olarak giriyoruz. Yani, önceden yaptığımız tahmine uyan davranışlar bekliyoruz. Aksi takdirde, herkes her zaman için tahminleri altüst eden davranışlarda bulunsa, hayat yaşanmaz bir hâl alırdı. Sosyologların yaptıkları tahminlerde bu yukarıdekine benzetilebilir. Belki biraz daha müphem olarak görülebilir ama, o da lar arası ilişkilerle uğraşıldığındandır. Lokanta örneğine dönersek, oradaki davranış beklentimiz öylesine yer etmemiştir ki bizde, başka türlü bir davranışla karşılaşabileceğimiz aklımıza bile gelmez. Yine meselâ - Durkheim'in gösterdiği gibi- dul protestan erkeklerin, başka erkeklere nazaran daha da intihar etmeye meyilli oldukla-

rını bekleyemeyiz. Demek ki farklılıklara rağmen belli bir davranış şeklini beklemek mümkün, ve yukardaki iddia hiç de geçerli değil. Daha soyut olarak iki nesneyi alalım A ve B. A, (P), (q), (r) özelliklerine; B de (P), (q), ve (s) özelliklerine sahip olsunlar. Bu durumda A ve B, (P), ve (q) özelliklerini paylaştıkları için benzer; ama (r) ve (s) özelliklerini paylaşmadıkları için de benzer değildirler. İnsanlar da öyledir. Hem çok sayıda benzerlikleri vardır, hem de benzemeyen yönleri (ki bu benzemeyen yönler de benzerlikler gösterilebilir). İşte biz sosyolojik olarak bu benzerlikleri inceliyoruz. Demek oluyor ki sosyolojik olarak kendine özgü olan toplam kombinasyonlar, terkiplerdir; yoksa, ferdi hususiyetler değil. Bu sebeptendir ki mantiki olarak ferdi farklılıklar, sosyolojik izahlara bir engel teşkil etmez.

Diğer bir iddia da, sosyolojik izah ve tahlillerin 'determinist' oldukları; dolayısıyla da hür iradeyi inkar ettiği ve insanı küçültücü olduğu noktasındadır. Bu çok daha zor bir tartışma konusudur; çünkü, ucu felsefeye dayanmakta, ahlaki problemlem doğurmaktadır (Asırların tartışması olan hür irade mi? determinizmi mi?) Ama, yine de sosyolojiyi yıldirmamalıdır. Lokanta örneğine bir daha dönelim: Lokantalarda genellikle bir ahçının bulunacağı tahmin ve gerçeği, teorik olarak onlardan birisinin o gün kendi serbest iradesi sonucu işe gelememesi keyfiyetini ortadan kaldırmaz. Sosyal bilimci zaten bir kimsenin belli bir davranışına sebep olan etkileri de araştıracaktır. Kişi, davranışına tesir eden güçleri biliyorsa o zaman o şekilde davranıp, davranmaması bir anlam taşır; ama o güçlerin farkında değilse, o taktirde yaptığı tercih zaten 'tercih' olamaz.

Toplum Konuları ve Ferdi Dertler (Problemler):

Şimdiye kadar, sosyolojik izahlara yapılan itirazların geçerli olamayacaklarını, ne var ki bu itirazların bazı talebelerce benimsenmiş olabileceğini anlatmaya çalıştık. Buna ilaveten mekanik yaklaşım tarzı- ki ferdin tek yönlü olarak topluma uyumunu (adepte oluşunu) izah eder- ni da tenkit etme fırsatı bulduk. İnsan davranışlarını ve sosyal problemleri anlamada sosyolojik izahın önemi ne kadar açıksa; 'sosyal' diye nitelendirilecek her olgunun mutlaklığı da o kadar açıktır. Bu sebeple sosyal problemleri açıklamaya çalışırken çok dikkatli olma melekesini kazanmak gerekir. Görüşleriyle kendi görüşlerimiz arasında büyük yakınlık gördüğümüz C. Wright Mills, bu melekeye 'sosyolojik idrak gücü' (sociological Imagination) diyor. Peter Berger, aynı şeyi 'sosyolojiye davet' (Invitation to sociology) adlı kitabında biraz daha kaba tabirlerle ifade ediyor (Mills, 1959 a, Berger, 1963, ch.2) Mills, devletlerin hakim olduğu karmaşık ve sürekli değişen çağdaş dünyamızda, karşılaştığımız toplumsal meseleleri izah edebilmede işte ancak bu 'idrak gücü' nün yardımcı olabileceğini söylüyor. Ancak bu 'idrak gücü' ne sahip olanlar doğru soruları sorarak meselelere eğilebilirler. Mills, buna örneklerde sıralıyor. Meselâ; diyor bir kimsenin işsiz olması onun kendi kişisel problemidir. Eğer çevresinde iş imkânı varsa, onun işsizliğini izah için o kimsenin ferdi kabiliyetine ve gördüğü eğitime bakarız. Fakat toplumun büyük bir kesimi (tabii bu büyüklük ne kadar olmalıdır sorusu takılıyor zihne hemen) işsiz ise, o zaman bunu ferdi durumlarla izah edemeyiz. İzah için gruba, grubun teşkilatlanmış şekline ve toplumun teşkilatlanmış şekline bakarız. Problem ferdi olmaktan çıkar ve toplumsal bir nitelik kazanır. Yine Mills'in verdiği bir diğer örnek var; evlilik. Bir evlilik yıkıldığı (boşanmayla sonuçlandığı) vakit, ferdi bir problemdir. Fakat çağdaş Amerikan toplumunda olduğu gibi eğer bütün

evliliklerin üçte biri (Los Angeles'te yüzde ellisi) boşanmayla sonuçlanıp, yıkılıyorsa durum her evli çift için şahsi olmasına rağmen, bunun dışında izahlar gerektiren bir toplum konusu niteliği kazanmakta; grup mensubiyeti ve grup teşkilatlanması için ele alınmak zarureti doğurmaktadır. Stokely Carmichael aynı noktayı başka bir ifade tarzıyla şöyle açıklamaktadır.

"Kimlikleri belli olmayan beyaz teröristler bir zenci klisesini bombalayıp sözcü gelişi beş zenci çocuğunun ölümüne sebep olduklarında bu hareket bütün dünyaya takbih edilen ferdi bir ırkçılık olayı olarak görülebilir. Ama yine aynı şekilde Birmingham, Alabam'ada her yıl 500'e yakın zenci çocuk gıdasızlıktan, evsizlikten ve ilaçsızlıktan ölüyor; binlerce çocukta yoksulluktan ve farklı muamele (ayırımçılık) den ötürü fiziken, zihnen veya ruhen sakatlanıyorsa bu ancak müessesleşmiş (kurumsallaşmış), bir ırkçılıkla izah edilebilir." (Carmichael, 1968).

Eğer *dertleri* şahsi ve ferdi olarak nitelemek gerekirse; toplumsal konuları da toplum gerçeğinde görüp öyle nitelemek gerekir. Mills'e göre, insanlar bütün olayları şahsen yaşadıklarından şahsileştirme temayülü ağır basıyor ve olayları 'toplum' çerçevesinde değerlendiremiyorlar. Oysa olayları 'sosyolojik' bir düzeyde izah etmenin önemi ve gereği açıktır.

KAYNAKLAR

- Aron R., (1968), *Main Currents of Sociological Thought*, Vol. 1, Harmondsworth, Penguin.
- Barnes H., Editor (1961), *An Introduction to the History of Sociology*, Chicago, University of Chicago Press.
- Berger P., (1963) *Invitation to Sociology*, Harmondsworth, Penguin.
- Berger P. and Pullberg, S., (1966), "Reification and the Sociological Critique of Consciousness". *New Left Review*, No. 35, pp. 56-71.
- Bettleheim B., (1943) "Individual and Mass Behaviour in Extreme Situations". *Journal of Abnormal and Social Psychology*, pp. 417-452.
- Birnbaum N., (1958). "Social Constraints and Academic Freedom", *Universities and Left Review*, no.5, pp.47-52.
- Blackburn R., (1969), "A Brief Guide to Bourgeois Ideology", in Cockburn and Blackburn (1969), g.v.
- Bottomore T., (1963). *Sociology*, London, Unwin University Books.
- Bottomore T., (1967). *Elites and Society* Harmondsworth, Penguin.
- Caplow T. and McGhee R., (1961). *The Academic Marketplace*, New York, Science Editions.
- Cockburn A. and Blackburn R., Editors (1969), *Student Power*, Harmondsworth, Penguin.
- Cohn-Bendit D.B. et. al., (1969), "Why Sociologists?" in *Cockburn and Blackburn* (1969), g.v.
- Cotgrove S., (1967). *The Science of Society*, London, Heinemann.
- Frank A., (1967), "The Sociology of Development and the Underdevelopment of Society". *Catalyst*, no.3, pp.20,73.
- Goode W., (1964). *The Family*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall.
- Gouldthorpe J. and Lockwood D., (1963). "Affluence and The British Class Structure", *Sociological Review*, Vol.II., pp.133-63.
- Horowitz I., (1968), *Professing Sociology*, Chicago, Aldine Pub. Co.
- Hoselitz B., (1966), "Main Concepts in the Analysis of the Social Implications of Technical Change", in *Hoselitz and Moore* (1966), q.v.
- Hoselitz B. and Moore W., Editors (1966) *Industrialization and Society*, UNESCO, Mouton.
- Jackson B. and Marsden D., (1962), *Education and the Working Class*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Lazarsfeld P. and Thielens W., (1955). *The Academic Mind*. Glencoe, Ill., Free Press.
- Lipset S. and Smelser N., "Change and Controversy in Recent American Sociology"

- Mannheim K., (1960), *Ideology and Utopia*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Marcuse H., (1964), *One Dimensional Man*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Merrington J., (1968), "Theory and Practice in Gramsci's Marxism", in *Miliband and Saville* (1968), q.v.
- Mills C., (1959 a), *The Sociological Imagination*, New York, Oxford University Press.
- Moore B., (1963), "Strategy in Social Science", in *Stein and Vidich* (1963). q.v.
- Neumann F., (1966), *Benemeth-The Structure and Practice of National Socialism*, New York, Harper and Row.
- Riddell, D., (1968), "Review of The American Occupational Structure". *Sociological Review*, Vol.16 (I), p. 101.
- Rosenthal R., (1966), *Experimental Effects in Behavioural Research*, New York, Appleton.
- Sosensty I. (1964), "The Problem of Quality in Relation to Some Issues of Social Change", in *Zollschan and Hirsch* (1964), q.v.
- Stein Mand Vidich, Agdetitors (1963), *Sociology on Trial*, Englewood Cliffs, N.J. Prentice Hall.
- Tawney R., (1948), *Religion and The Rise of Capitalism*, Harmondsworth, Penguin.
- Weber M., (1965), *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, London, Unwin University Books.
- Zollschan G. and Hirsch W., Editors (1964), *Explorations in Social Change*, London Routledge and Kegan Paul.
- Zollschan G. and Perucci R. (1964), "Social Stability and Social Process: An Initial Presentation of Relevant Categories", in *Zollschan and Hirsch* (1964) q.v.

TÜRK DEVRİMİ ve YÜKSEK ÖĞRETİM GENÇLİĞİ*

Doç. Dr. Özer OZANKAYA**

Yüksek öğrenim yıllarını geride bırakanlar, hem ciddi bir şekilde öğrenilmesi gerektiği vurgulanan, hem de geçiştirilerek okutulan Devrim Tarihi dersini anımsalar gerektir.

Şimdi ise, şu soruları sormanın yeridir: Devrim tarihi derslerinde ne öğrendik, ne kaldı aklımızda ve Türk Devrimi gibi tarihte çok önemli bir yer tutan bir olguyu gereği gibi kavrayabildik mi, kavratıldılar mı?

Soruları zihinlerimizdeki olumlu ya da olumsuz yanıtlarıyla birlikte çoğaltmak ve genişletmek mümkündür.

Ozankaya'nın araştırması Devrim Tarihine özgü bu soru-yanıt ikilisine ilişkin bulunmaktadır.

Öğretim üye yardımcıları, 1976 yılında "Türk Devrim Tarihi Öğretimi Araştırması" başlıklı ve "UNESCO Sosyal ve Beşeri Bilimler İhtisas Komitesi Başkanı" imzalı anket formunu — doldurmuşlarsa — anımsayacaklardır.

İşte, Ozankaya'nın anket uyguladığı kitlenin bir bölümünü öğretim üye yardımcıları oluşturmaktadır. Araştırma kitlesinin diğer bölümü ise - çok az sayıda Devrim Tarihi dersini okutan öğretim üyelerinden meydana gelmektedir.

Araştırmayı üç ana kısımda ele alıp değerlendirmek mümkündür:

I. Araştırmanın içeriği ve genel önermeleri,

II. Araştırmanın niteliği,

III. Araştırmanın Devrim Tarihi dersinin okutulmasına ve Türk Devrimine ilişkin gözlemleri, değerlendirmeleri.

I.

Araştırma beş ana bölümden oluşmaktadır.

Bu ana bölümler ; "Araştırmanın Konusu, Amacı", "Araştırmanın Yığını, Yönetimi ve Uygulanışı", "Yüksek Öğrenim Kurumlarında Türk Devrim Tarihi Öğretimi", "Gençlerin Yönelmelerinin Toplumsal Ekonomik Özelliklerine Göre Farklaşması", ve "Sonuç".

Bu beş bölümü izleyen "Ekler" bölümünde ise soru kağıdı gönderilen kurumlar, bu kurumlarla yapılan yazışmalar vd. hususlar yer almaktadır.

Ayrıca, araştırma temel iki ana ve doksanseviz alt çizelgeyi içermektedir.

* Ankara, 1978, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, XVI+196 sahife.

** Ozankaya, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Sosyoloji profesörü.

Araştırmayı bu genel çizgileriyle tanıttıktan sonra, genel önermelerini kısmen eleştirel bir açıdan irdeleyerek biraz daha yakından ele alabiliriz. Yazar, öncelikle Türk Devriminin içerdiği özellikleri konu edinen bir Devrim Tarihi dersinin "geribırakılımlık toplumbilimi" yerine geçebileceğini ileri sürmektedir (s. 7. 19). Yazara göre, Türk Devrim Tarihi bu bağlamda okutulursa, "Devrim Tarihi öğretimi demokrasi kültürünün gelişmesine büyük katkılarda bulunabilir" (s. 23).

Bu noktada şu üç soru akla gelmektedir: Birincisi, devrim tarihi demokrasi kültürünün gelişmesine nasıl katkıda bulunabilir? İkincisi, bu katkının nasıl sağlanacağı açıklık kazanmış olsa bile, haftada bir saat okutulan bir dersle bu ne düzeyde gerçekleştirilebilir? Üçüncüsü ve en önemlisi, devrim tarihi okutmak, okuyanı ideolojik olarak donatmak demektir; demokrasi kültürünün içerdiği en önemli öge ise, çeşitli seçenekleri tartışmak ve bunlar arasında çözüm bulmaktır. Bu açıdan ideolojik donatma — çözüm öğretme arasındaki denge nasıl sağlanacaktır?

Araştırma bu soruların açık bir yanıtı bulunmamaktadır.

Yazarın bir başka önermesi ise, Türk Devriminin gereği gibi okutulmasının ön koşulu *Söylev (Nutuk)*'in geniş ölçüde kaynak olarak kullanılmasıdır (s. 14).

Çünkü, yazara göre, *Söylev* özellikle ilk 16 sayfalık bölümü bir Devrim Toplum biliminin "SONUÇLAR" bölümünü oluşturacak değerdedir (s. 14).

Bu iki önermenin birleştiği bir çerçeve önerme ise, Türk Devrim Tarihinin tüm eğitim basamaklarında niçin zorunlu ve yararlı olacağına ilişkindir:

" Türk yüksek öğretim kurumlarında okutulmakta olan Türk Devrim Tarihi dersi, uzmanlaşma alanı ne olursa olsun tüm yüksek öğrenim gençliğine hem Türk toplumu hem de çağdaş dünya koşulları, bu koşulların oluşum, işleyiş ve değişimindeki etkenler ve düzenlilikler konularında gerekli temel kavramları ve bilgileri kazandırabilecek bir 'örnek olay incelemesi' niteliğindedir" (s. 2).

II.

Araştırma, yalnız yüksek öğretim kurumlarında yapılan Devrim Tarihi öğretimi ilişkin bulguları yansıtmaktadır. Önceki öğrenim basamaklarında nasıl okutulmakta olduğuna ilişkin yalnızca bir kaç dolaylı bulgu sözkonusu olmaktadır (s. 2).

Dolayısıyla, araştırmanın kitlesini de yüksek öğretim gençliğinin oluşturacağını beklemek doğaldır. Oysa, araştırma iki ayrı kesimi kapsamaktadır. Öğretim yardımcıları ve Devrim tarihini okutan öğretim üyeleri.

Araştırmanın da bu iki kesim içinde öğretim yardımcıları (asistanlar) na uygulanan anketten çıkan sonuçlara dayanması sözkonusudur. Tabii bu husus, her şeyden önce, araştırmanın başlığıyla çelişmektedir. Herhalde yüksek öğretim gençliğinden anlaşılan öğretim yardımcıları değil, öğrencilerdir.

Yazar neden öğrencileri değil de öğretim yardımcılarını seçtiğini şu varsayım çerçevesinde açıklamaktadır:

"... son yıllarda yüksek öğrenim kurullarının içine düşürüldüğü güvensizlik ortamında, öğrenciler arasında böyle bilimsel nitelikte araştırmaları geçerli ve güvenilir sonuçlar alabilecek kapsam ve nitelikte gerçekleştirebilmenin güçlükleri..."

Bunun yanında, araştırmanın öğretim yardımcılarını kapsamasının bazı üstünlükleri de ileri sürülmektedir:

" 1) Böylece araştırma yalnız genel olarak öğrenci yığınlarının bu konudaki

yönelimlerini yansıtan bir çalışma olmanın ötesine geçmiş, yakın gelecekte Türk yüksek öğretim kurumlarının asıl öğretim kadrolarını oluşturacak olan... stratejik önemde bir kesimin Türk Devriminin öğretimi ve nitelikleri konusundaki yönelimlerini aydınlatmayı amaçlayan bir araştırmaya dönüşmüştür" (s. 26).

Bu noktada belirtelim ki galiba bu zorunlu bir dönüşüm olmuş.

" 2) ... Öğretim yardımcısı gençlerin siyasal yönelimlerinin genel öğrenci yığınınına göre daha durağanlaşmış, gelip-geçici nitelikten uzaklaşmış yönelimler olduğu düşünülebilir" (s. 26).

" 3) Yüksek öğrenim kurumlarında öğretim yardımcısı olan gençlerin ortalamasının üzerinde bir başarı ve yetenek düzeyinden kişiler oldukları varsayımlanabilirse, bu yığının uygulanan biçimiyle Devrim Tarihi öğretiminin daha öze inen eleştirisi, bu nedenle gerçeğe yaklaşıtıncı bir değerlendirmesini yapabileceği söylenebilir" (s. 27).

Hemen belirtmeli ki, bu varsayımın geçersizliğini bizzat araştırmanın bulguları kanıtlamaktadır.

Örneğin; araştırmaya esas alınan kitle 652 kişidir (soru kağıdı yollananların sayısı ise 3.986'dır. Metodjik olarak değerlendirildiğinde araştırmaya esas alınan kitlenin büyük bir fire verilerek oluştuğu söylenebilir). Bu kitlenin "Devrim Tarihi dersini gördükleri sırada ve daha sonraki yıllarda gençlerin Türk Devrimine ilişkin olarak okudukları kitaplar" çizelgesi şöyle bir görünüm sunmakta bize:

1. Bir kitap okuyanlar	: 58 kişi (%8.9)
2. İki kitap okuyanlar	: 39 kişi (%6.0)
3. Üç kitap okuyanlar	: 16 kişi (%2.4)
4. Dört yada daha çok kitap okuyanlar	: 41 kişi (%6.3)
5. O yıl bu konuda hiç kitap okumamış olanlar	:203 kişi (%31.2)
6. Okudum deyip kitabın yazarını ve/ya da adını bildirmeyenler	: 8 kişi (%1.2)
7. Cevapsız, hatırlamıyorum	:287 kişi (%44.0)

Araştırma kitlesinin öğrenim sonrası yıllarda Devrim Tarihine ilişkin okudukları kitapların oluşturduğu çizelge iseşöyle:

1. Bir kitap okuyanlar	: 77 kişi (%11.8)
2. İki kitap okuyanlar	: 38 kişi (%5.8)
3. Üç kitap okuyanlar	: 39 kişi (%6.0)
4. Dört ya da daha çok kitap okuyanlar.	: 76 kişi (%11.7)
5. Öğrenim sonrasında bu konuda hiç kitap okumadığını bildirenler	:163 kişi (%25.0)
6. "Okudum" deyip kitap ve/ya da yazar adını yazmayanlar	: 9 kişi (%1.4)
7. Cevapsız, hatırlamıyorum diyenler	:250 kişi (%38.3)

Bir başka ilginç çizelge "daha sonraki yıllarda" Söylev'i okuyup okumayanların durumudur:

1. Daha sonra okudukları kitaplar arasında 'Söylev'i ananlar : 44 kişi (%6.7)
2. 'Söylev'den söz etmeyenler + daha sonra hiç kitap okumadıklarını bildirenler + cevapsızlar :608 kişi (%93.3)

Görüldüğü gibi ortalamanın üzerinde bir başarı ve yetenek "öze-inen, eleştirici, gerçeğe yaklaşımcı" olmaya yetmemektedir. Buna çalışkan olma ve toplumsal sorunlara ilgi duyma derecelerini de eklemek gerekmektedir.

Yazarın varsayımlarının aksine böyle şaşırtıcı sonuçlar alınmasının bir nedeni, araştırma kitlesinin %70'inin toplumsal sorunlara ilgi derecesinin az olabileceğini varsayacağımız doğal ve uygulamalı bilimlerde öğrenim görenlerden oluşması olabilir.

İkinci yığın olan Devrim tarihini okutan öğretim üyelerinin sayısı çok az olduğu için onlardan alınan sonuçların anlamsız olduğu söylenebilir.

III.

Anket sorularının bazılarına verilen cevaplar, Devrim Tarihi'nin ne düzeyde okutulduğunu, okutanlara ve okutulanlara ne yararlar sağlayacağını yansıtmaları açısından ilginç sayılabilir.

Örneğin; bir soruya verilen yanıtlardan Devrim Tarihi'nde başvuru okuma kaynaklarının %25.7'sini lise düzeyi için yazılmış ders kitapları, %39.1'ini ders için tutulan notlar oluşturmaktadır (s. 52).

Bir başka soruya verilen yanıtlara bakarak, Devrim Tarihi derslerinde Atatürk ilke ve devrimlerini tartışıp eleştirme olanağının %5.8 oranında "sık sık", %12.1 oranında "ara sıra", %61.2 oranında "çok seyrek ya da hiç", olarak var olduğunu anlıyoruz. Buna %20.9 olan "cevapsız, hatırlamıyorum" oranını da eklemeliyiz.

Yazar, bu sonuçları, "sağlıklı bir demokrasi kültürü kazandırma işlevinin yerine getirilmesinin önlendiği, hem Devrim Tarihi dersine karşı duyulacak ilginin köreltilmiş, hem de çok yanlış ve haksız olarak bu dersin bir 'Aşılama' amacı güden bir dersten başka şey olamayacağı algısına yol açtığı" biçiminde yorumlamaktadır (s. 56).

Bu soruya verilen yanıtlar "Devrim Tarihinin okutulmasının gerekli olup olmadığını sorusunu da gündeme getirmektedir.

Ankete katılanların %71.0'ı (463 kişi) dersin okutulmasını gerekli, %24.4'ü (159 kişi) ise soruya "fikrim yok" ve "cevapsız" olarak karşılarken %0.9'u (6 kişi) da "seçimlik olsun" önerisinde bulunmaktadır.

"Çizelge: I- 36" ve "Çizelge: I- 37" Devrim Tarihi derecelerinin işlenişinde görülen başlıca "eksiklikleri" ve "tutum yanlışlıkları"ni iki bölümde sergilemektedirler (s. 68/69).

Araştırma kitlesinin en büyük oranı (%30.1'i) eksiklikleri, seminer, belge çözümlenmesi, ses - görüntü araçları, yardımcı kaynaklar gibi ilgi çekici araç ve yöntemlerin kullanılmaması; lisedeki içerikle yinelenmesi noktalarında toplamaktadır.

%30.4'ü ise, "konunun neden-sonuç bağlantısı ve toplumsal ekonomik-uluslararası yapıyla ilişkisi içinde bir Devrim Toplumbilimi olarak ele alınmaması; başka devrim hareketleriyle karşılaştırmalı olarak öğretilmemesi"ni "tutum yanlışlıkları" olarak belirtmektedir.

Bir başka soru da Türk Devrimi hareketini Türk toplumu bakımından temel anlam ve önemi düzeyinde nasıl karşılandığına ilişkindir.

Yukarıdaki bir kaç soru bile Devrim Tarihi'nin göstermelik okutulduğunun kısmi kanıtı sayılabilir.

Nitekim yazar da vardığı genel sonuçlardan biri olarak "dersin okutulmasının gençlere doyurucu gelmediği" hususunu vurgulamaktadır (s. 146).

Ama buna karşın, yüksek öğretim kurumlarında Devrim Tarihi derslerinin okutulmasını gerekli görenlerin oranı %71'e yaklaşmaktadır.

Yalnız burada bir noktaya değinmek zorunlu olmaktadır:

Bir kere, dersin okutuluşunda her türlü eksikliğe, tutarsızlığa karşın okutulmasını gene de istemek Kemalizmin bir hâkim ideoloji olmasının doğurduğu bir sonuç olsa gerektir. Eğer böyle olmasaydı, dersin gerekliliğine inanan ve okuma yazmayla haşır neşir olması gereken bu kitle özel gayretlerle eksikliklerini kapatabilirdi. Oysa, bırakın diğer kitapları *Söylev*'i öğrencilik yıllarında olsun, daha sonraki yıllar içinde olsun okuyanlar %10'un altında kalmaktadır.

Sonuç olarak, Ozankaya'nın araştırması, 652 kişiye dayanarak da olsa, Türk Devrimine karşı ilgisizliğimizi, eğitim sistemimizin göstermelik, yapay yanlarını so-rularımızın sürüp gitmesindeki vurdumduymazlığımızı göstermektedir, diyebiliriz.

Dr. Ali Yaşar SARIBAY*

* Asis. Dr. Ali Yaşar SARIBAY, Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi.

tabiri. Ayrıca, Dergi'nin Amerika Birleşik Devletlerinde, Batı ve Doğu Avrupa'da
Araştırma-Geliştirme Yönetimi konularında uzman olarak tanınan kişilerden oluşan
bir danışmanlar kurulu bulunmaktadır.

R + D Management Dergisi, araştırma-geliştirme yöneticisi, araştırmacı ve di-
ğer alanlarla ilgili faaliyetlerin yönetimi ile ilgili veya sorularını bu alanlarla ilgili olarak
sorularını, tartışmalarını ve tartışmaların analizi için araştırma-geliştirme yöneticilerine
ortak olarak yayımlanmaktadır.

YAYIN TANITIMI

R+D MANAGEMENT

(Bir Derginin 10. Yılı)

R + D Management Dergisi, araştırmacılar için bir araç olarak araştırma-geliştirme yönetiminin tüm
alanlarında araştırmacılar için bir araç olarak araştırmacılar arasında özellikle büyük kaza-

Yaklaşık 10 yıl kadar önce İngiltere'de Yöneylem Araştırması Derneği'nin
Araştırma-Geliştirme Grubu, endüstriden kamu kuruluşlarından ve akademik ku-
rumlardan ilgili kişileri biraraya getirecek ve bu alandaki yönetim düşüncelerinin ve
araştırma bulgularının karşılıklı değişimine olanak sağlayacak bir konferansın top-
lanması gerekliliğine karar ahyordu. Aynı günlerde, bir başka grup, Avrupa'da Araş-
tırma ve Geliştirme Yönetimi konusunda sürekli bir yayının bulunmadığını, araştı-
rma yönetiminde karşılaşılan temel sorunlara ve bunların nasıl çözülebileceğine iliş-
kin bir başvuru kaynağının oluşmadığını ortaya koyuyordu.

Bu iki girişimin biraraya gelmesi, R+D Management Dergisinin doğuşunu sağ-
lamış ve Ekim 1970 de yayınlanan birinci sayı, büyük ölçüde, yukarıda sözü edilen
Konferansa sunulan tebliğlere ayrılmıştır. 1980'de 10. yayın yılını kutlayan bu der-
gi, 10. cildinin özel sayısını da 30 Haziran-2 Temmuz 1980 tarihlerinde Manchester
Business School tarafından düzenlenen "Endüstriyel Araştırma-Geliştirme Stratejisi
ve Yönetimi" konulu konferansa sunulan tebliğlere ayırmış bulunmaktadır.

Endüstriyel yapının hızla değiştiği, teknolojik sorunlara karşı daha duyarlı
ve araştırma-geliştirme yönetiminin önemi konusunda daha bilinçli bir kamu oyunun oluştu-
ğu Türkiye'de R+D Management dergisinin tanıtılmasında önemli yararlar görülebi-
lir. Bilindiği gibi, araştırma-geliştirme çalışmaları yoluyla yeni üretim teknolo-
jilerinin ve yeni ürünlerin elde edilmesine yönelik çabalar çok önemli miktarlarda
ekonomik kaynakların kullanımını gerektirmekte ve elde edilebilecek sonuçlar bü-
yük ölçüde belirsizlik taşımaktadır. Bu nedenle, bu çalışmalarda, etkinliği sağlaya-
cak yönetim tekniklerinin ve bilgisinin kazanılmasında yardımcı olabilecek kaynak-
lara büyük gereksinim bulunmaktadır. Bu kısaca tanıtıcı yazı bu amaçla kaleme alın-
mış bulunmaktadır.

Bu tür kaynakların önde gelen örneklerinden biri olarak tanımlanabilecek
R+D Management, Basil Blacwell Yayınevi tarafından Londra'da yılda üç sayı
olarak yayınlanmaktadır. Derginin bir cildi, Şubat, Haziran ve Ekim aylarında çıkan
bu üç sayının yanı sıra tarihsiz olarak yayınlanan bir "özel sayı" ile tamamlanır. Özel
sayılar yalnızca belirli tek bir konuya ayrılmır.

Derginin editörlüğünü, on yıldan bu yana Manchester Business School'da
A+G Araştırma Ünitesi Başkanı olan A.W.Pearson yapmaktadır. Yayın kurulu,
endüstriden, Üniversitelerden ve kamu kuruluşlarından seçilmiş kişilerden oluşmak-

tadır. Ayrıca, Dergi'nin Amerika Birleşik Devletlerinde, Batı ve Doğu Avrupa'da Araştırma-Geliştirme Yönetimi konularında uzman olarak tanınan kişilerden oluşan bir danışmanlar kurulu bulunmaktadır.

R+ D *Management* Dergisi, araştırma-geliştirme yöneticisi, araştırmacı ve bilim adamı gibi kaynakların yönetimi ile ilgili veya sorumlu kişiler için önem taşıyan sorunların tanımlanmasına ve sistematik analizine yönelik çalışmaların sonuçlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Dergi, Araştırma-Geliştirme yönetiminin güncel sorunlarının tartışıldığı bir forum oluşturmayı ve konuların teorik yönleri ile endüstrinin ve kamu kesiminin uygulamadaki gereksinimlerini bağdaştırmayı temel yayın politikası olarak benimsemektedir.

R+D *Management* Dergisi, ilke olarak, araştırma-geliştirme yönetiminin tüm yönleri ile ilgili makaleleri yayınlamaktadır. Bunlar arasında özellikle ağırlık kazanan konular ise şunlardır:

1. Amaçların belirlenmesi ve uygulama başarısının ölçülmesi,
2. Yeni fikirlerin yaratılması ve proje başlatılması,
3. Proje seçimi ve değerlendirilmesi,
4. Proje plânlaması ve denetimi,
5. Haberleşme ve sorun çözümlenmesi,
6. Örgütsel yapı,
7. Finansal çözümlenmeler ve araştırma bağımsızlığı,
8. Teknoloji transferi,
9. Teknolojik tahmin,

Yayın için seçilen makalelerin araştırma-geliştirme yönetimi alanında özgün katkı getirmeyi, önemli sorun alanlarına ışık tutması, bilimsel çalışmaları yönetenler açısından ilgi uyandırması ve değer taşıması aranmaktadır. Araştırma-geliştirme yönetimi alanında güncel sorunları ele alan ve yeni yönetim yöntemlerinin uygulamalarını açıklayan yazılar ise öncelik taşımaktadır.

R+D *Management* Dergisinin bu yayın politikasında oldukça önemli bir başarı sağladığı söylenebilir. Günümüzde yaygın olarak kullanılan ve kaynak gösterilen D.S.Davies'in "Araştırma Plânlama Diyagramları", D.G.Brookes'un "Kayma Şemaları", T.J.Allen'in "Örgütsel Haberleşme Düzeni" ve benzeri birçok yeni yönetim tekniği ve bilgisi, ilk kez R+D *Management* Dergisinde ortaya konulmuş bulunmaktadır.

R+D *Management* Dergisi, ayrıca Amerika Birleşik Devletleri'nde yayınlanan ve yayın ilkeleri açısından aralarında önemli benzerlikler bulunan *IEEE Transactions on Engineering Management* Dergisi ile yakın işbirliği içinde bulunmaktadır. Bu iki derginin bazı özel sayıları tümü ile ortak olarak yayınlanmaktadır. Ancak, R+D *Management*'in daha fazla yönetim ağırlıklı olduğu ve yalnızca teknik eğitim temeline sahip kişilere yönelik olmadığı da belirgin bir nitelik olarak göze çarpmaktadır.

R+D *Management*'in diğer bir özelliği de araştırma-geliştirme yönetimi ile ilgili yeni yayınların tanıtımına, inceleme ve eleştirisine yer ayırması ve bu konudaki konferans, seminer ve bilimsel toplantılarla ilgili haber, rapor ve izlenimleri geniş bir biçimde vermesidir.

R+D Management Dergisi, 1981 yılından başlayarak Ocak, Nisan, Haziran ve Ekim aylarında olmak üzere yılda dört sayı olarak yayınlanacaktır. Dergi ayrıca, 19 - 24 Temmuz 1981 tarihleri arasında Manchester Business School'da "Uluslararası İkinci Disiplinlerarası Araştırma Konferansı"nı düzenlemektedir.

Gerek, *R+D Management Dergisi* ve gerekse düzenlenen konferanslarla ilgili daha geniş bilgi almak ve konferans tebliğlerini edinmek isteyenler; Mrs. Barbara Rigby, *R+D Research Unit*, Manchester Business School, Booth Street West Manchester, M15, 6PB, U.K.

adresine yazabilirler. Dergide yayınlanmak üzere hazırlanacak makalelerin ise aynı adrese ve editör Alan W.Pearson'a gönderilmesi gerekmektedir.

Dr. İsmet Sabit BARUTÇUGİL*

* Doç. Dr. İsmet Sabit Barutçuğil Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi.

